johan meeus

OP ZOEK NAAR EEN INSTRUMENTARIUM VOOR ONTWERPKRITIEK IN DE

LANDSCHAPSARCHITECTUUR

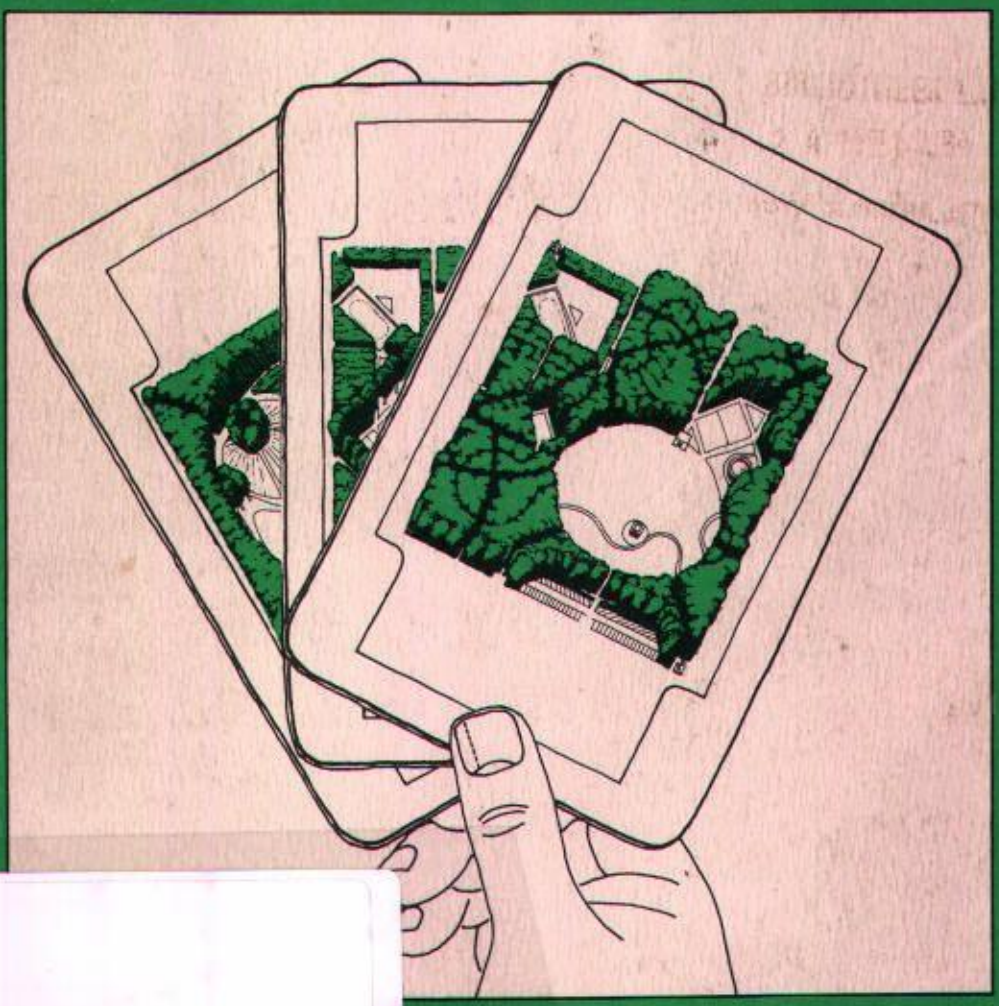

STELLINGEN

1. Er kunnen geen diepgaande ontwerpdiscussies en architectuurpolemieken over het landschap gevoerd worden, omdat er geen algemeen aanvaard begrippenkader voor theorie en kritiek in de landschapsarchitectuur is ontwikkeld.

   Dit proefschrift

2. Zuiver en alleen door waarneming en analyse van ontwerpen of ontworpen landschappen valt er geen ontwerptheorie op te bouwen. Daarvoor is een verdergaande reflectie en kritiek op het ontwerpproces nodig.

   Dit proefschrift

3. Ontwerpkritiek dient geen verkapte vorm van schoolstrijd tussen ontwerpers te zijn maar een poging tot articulatie van de verzwegen ontwerptheorie.

   Dit proefschrift

4. Het onderscheid tussen ideaaltypen van traditionele, moderne en postmoderne landschapsarchitectuur, maakt het mogelijk om ontwerpen te interpreteren.
   Via ontwerpkritiek kunnen ontwerpers herinnerd worden aan hun eigen uitgangspunten.

   Dit proefschrift

5. Ontwerpen in de traditionele landschapsarchitectuur is creatief handelen waarin waarneming en herinnering worden gecombineerd met handvaardigheid en vak-ervaring van de ontwerper.
   Dit heeft tot doel het oproepen van een nieuwe beeldende eenheid.

   Dit proefschrift

6. Landschapskunde in de moderne landschapsarchitectuur is een interdisciplinaire wetenschap die zich bezig houdt met signaleren, beschrijven en voorspellen van landschappelijke problemen, daarbij de oorzaak aangeeft en door middel van een ruimtelijk plan deze problemen oplost danwel voorkomt.

   (Ontleend aan een omschrijving van milieukunde door W. Groot en H. Udo de Haes, Milieukunde; contouren van een nieuwe wetenschap. Intermediair, 17-38 (1983), 25-35)

7. Planvorming in de postmoderne landschapsarchitectuur is onderhandelen over de inrichting van de ruimte. Door elementen uit een vormencatalogus voor te leggen en te bespreken ontstaat een plan als compromis dat door uiteenlopende belangengroepen gedragen wordt.

   Dit proefschrift

8. De ontwikkeling van traditionele, via moderne naar postmoderne landschapsarchitectuur, zoals in dit proefschrift uiteengezet, mag niet als een onvermijdelijke tendens worden opgevat.

9. Of de bio-ecologie een uitgangspunt voor de landschapsarchitectuur moet zijn, is afhankelijk van de ontwerptheorie en kan niet a priori worden gesteld.

   (Parafrase op: 'De plantensociologie moet een uitgangspunt vormen voor de tuin- en landschapsarchitectuur', F. Maas, Bronnen, bronbeken en bronbossen van Nederland, Proefschrift, Veenman, Wageningen 1959, stelling VIII)

10. Toelaten van een proefontwerp als proefschrift lijkt in eerste instantie een vooruitgang op weg naar landschapsarchitectuur als moderne technische wetenschap. Hiermee wordt echter ontkend dat het in een ambachtelijk-kunstzinnig vak meer gaat om een uitdaging aan de cultuur, dan om technische problemen oplossen en deze wetenschappelijk verantwoorden.

    Promotiereglement Landbouwhogeschool, Wageningen 1983,2

11. Ontwerpdiscussies over het landschap kunnen aan diepgang winnen wanneer toelichtingen bij ontwerpen niet alleen een beschrijving van de nieuwe toestand bevatten maar ook een beeldend en verklarend verhaal.

12. De ideeënprijsvraag is een geschikt middel tot bevordering van een openbare en vakgebonden discussie over het landschap, op voorwaarde dat de inzendingen aan ontwerpkritiek worden onderworpen.

13. 'Land-art' toont aan dat, ook op zeer grote landschappelijke schaal, kunstzinnig aan het landschap vorm kan worden gegeven.
    Wanneer de landschapsarchitectuur dit negeert, door de tendens tot verwetenschappelijking te volgen, worden de kunstzinnige en technische aanpak van het landschap twee gescheiden zaken.

14. Hoe meer heggen en hagen om beheerstechnische redenen gerooid worden, hoe minder men iemand om de tuin kan leiden.

    'Want die met schijn van deucht het vollick soeckt te paeijen
    Met schoon beloften loos, en om den tuin te leijen,
    Geniet een corte tijt tot dat het werd' verbreijt,
    De wanckelbare vrucht van zijn scherpsinnicheit.'
    (P. Hooft, Brieven, 82; Ged. II, 107)

J.H.A. Meeus
Op zoek naar een instrumentarium voor ontwerpkritiek in de landschapsarchitectuur.
Wageningen, 30 mei 1984.

Op zoek naar een instrumentarium voor ontwerpkritiek in de landschapsarchitectuur

Promotoren:	**ir. M. J. Vroom,** **hoogleraar in de landschapsarchitectuur** **ir. F. Kleefmann,** **hoogleraar in de planologie**
Co-promotor:	**dr. H. Koningsveld,** **wetenschappelijk hoofdmedewerker**

J. H. A. Meeus

Op zoek naar een instrumentarium voor ontwerpkritiek in de landschapsarchitectuur

Proefschrift

Ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouwwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. C. C. Oosterlee,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 30 mei 1984
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwhogeschool te Wageningen

ABSTRACT

Meeus, J.H.A., Op zoek naar een instrumentarium voor ontwerpkritiek in de landschapsarchitectuur /Towards an instrument for designcritique in landscape architecture, Proefschrift/Doctoral thesis, Landbouwhogeschool, Wageningen 1984.

Society demands solutions to design problems in urban and rural planning, that are based on logic, and trains of thought that can be put into words. This in order to support discussion, debate and criticism. Central purpose of this study is to develop an instrument for designcritique in landscape architecture. To judge contemporary professional practice a 'triptych' of three types of landscape architecture has constructed. They are called the traditional, the modern and the post-modern approach.
Traditional landscape architecture is an art-and-craft-based approach. In modern landscape architecture landscape is seen as an object to be analysed scientifically. Post-modern landscape architecture deals with participation of the population. The task of the late designer is to get the user emotionally involved in the product through the designproces.
With this instrument it is possible to become aware of what motivates the individual designer in landscape architecture.

INHOUD

1 INLEIDING

1.a Debatten over het landschap

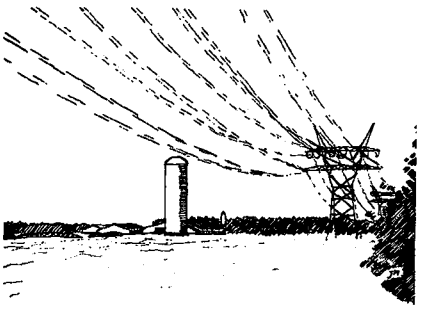

Publieke debatten over veranderingen in het landschap zijn de laatste decennia intensiever en heftiger dan ooit. Wanneer je de debatten in de media analyseert dan blijkt dat de aandacht van de betrokkenen zich vooral richt op de geplande activiteiten in het landschap. Torensilo's worden bijvoorbeeld als horizonvervuilers in een open landschap niet gewaardeerd. De discussie spitst zich toe op *wat* er allemaal in en met het landschap gedaan wordt. Soms gaat het ook over welke bestemming of welke gebruiksvorm *waar* toelaatbaar is en vooral *waar niet*. In een visueel sterk verdicht landschap met bossen en lanen wordt een torensilo niet als horizonvervuiling gezien. Daar mag het dus wel.
De strijd tussen voor- en tegenstanders is heftig. Beide groepen proberen de media te veroveren en richten daarmee de inhoud van het publieke debat. De overheid tracht daartegenover via grootscheepse voorlichtings- en inspraakprocedures de wenselijkheid en noodzaak van veranderingen in het landschap bespreekbaar te maken. In de ruimtelijke ordening krijgen deze discussies een institutioneel kader. Ruimtelijke ordening kan omschreven worden als het tot stand brengen

van de best denkbare wederkerige aanpassing van ruimte en samenleving (1). Bestemmingsplannen en streekplannen die in dit kader worden gemaakt, gaan eveneens hoofdzakelijk over *welke* ingrepen *waar* in het landschap zijn toegestaan en waar niet.

Niet alleen in het publieke debat, de inspraak en de ruimtelijke ordening maar ook in de daaruit voortkomende planning en vormgeving van het landschap ontbreekt meestal de vraag naar het *hoe*.
Hoe kan het landschap het beste worden ontworpen? *Welke inhoud* en *betekenis* van de ruimte beantwoordt aan de eisen die de samenleving stelt? *Hoe* moet een plein, park of plantsoen vormgegeven worden?
Deze vragen worden nauwelijks gesteld, laat staan dat over het *hoe* van het landschap in het openbaar gedebatteerd wordt. Wie maakt zich druk over de vorm, maat, geleding, textuur of ritmen van een serie torensilo's in een polderlandschap?
Toch bestaat er een vakgebied, namelijk de landschapsarchitectuur, dat zoekt naar een beantwoording van deze vragen. Landschapsarchitectuur is een ontwerpende discipline binnen het kader van de ruimtelijke ordening. Hierbij gaat het zowel

(1) De volledige definitie luidt aldus: "Ruimtelijke ordening is het zoeken naar en het tot stand brengen van de best denkbare wederkerige aanpassing van ruimte en samenleving, zulks terwille van die samenleving". Commissie interdepartementale taakverdeling en organisatie (Commissie-Van Veen), Bestuursorganisatie bij de kabinetsformatie 1971, 's Gravenhage 1971, 38.

om bestemming als om ontwerp, inrichting en beheer van de ruimte. Door middel van een ontwerp of beheersplan geeft de landschapsarchitect zijn kijk op de best mogelijke vorm van de ruimte. Dat is zijn antwoord op de bovenstaande vragen, toegespitst op een bijzonder probleem en een unieke plek.
Daarmee levert de landschapsarchitectuur nog geen bijdrage aan het openbare debat. Ontwerpen moeten nog geïnterpreteerd of vertaald worden om toegankelijk te zijn. Pas wanneer dat lukt kan de landschapsarchitectuur een rol spelen in het openbare debat en kan de vraag, *hoe* men kan ingrijpen in het landschap, gesteld worden.

Vakmatige discussie

Binnen het vakgebied zelf komt een discussie over de beste vorm van het landschap maar heel moeilijk op gang. Ontwerpen zijn niet gemakkelijk te interpreteren. Intenties achter ontwerpen laten zich moeilijk bespreekbaar maken. Er is zelfs sprake van weerstand tegen dit soort discussies onder vakgenoten. Wanneer ontwerpen bespreekbaar worden kan er tevens kritiek op geleverd worden. Er blijkt geen traditie te bestaan waarin ontwerpers onder elkaar de intenties achter de vorm blootleggen. *Er is geen vakmatig debat over de vorm van het landschap mogelijk omdat er geen algemeen aanvaard begrippenkader is ontwikkeld in de landschapsarchitectuur.* Dit is de reden waarom een vakdebat over het *hoe* van een landschap vaak uitloopt op een patstelling. Daarom gaan veel ontwerpers

dit debat uit de weg en verschuilt men zich achter psychologische rationalisaties. Enkele daarvan zijn:

- 'Over schoonheid van het landschap valt niet te twisten'.
- 'Intenties achter de vorm zijn persoonlijke notities die niet vatbaar zijn voor interpretatie of kritiek'.
- 'Kritiek op ontwerpen is een verkapte vorm van schoolstrijd tussen ontwerpers'.

Instrumentarium voor ontwerpkritiek
Door middel van deze studie wil ik een instrumentarium voor ontwerpkritiek aanreiken, om een discussie over intenties achter de vorm van het landschap beter te kunnen voeren. Misschien heeft dit invloed op het openbare debat, maar daar gaat het niet in eerste instantie om.
De bovenstaande vragen zal ik zo goed mogelijk trachten te beantwoorden. Voordat ik inhoudelijk op deze zaken inga, is een verantwoording van de wijze waarop ik tot de onderzoeksresultaten gekomen ben, op zijn plaats.

1.b Een onderzoeksprogramma in drie fasen

In dit onderzoek naar theorievorming in de landschapsarchitectuur zijn drie fases te onderscheiden. Dat zijn een *waarnemings- en analysefase*, een *begripsvormende fase* en een *fase van kritiek en theorievorming*.
De eerste twee zijn afgerond terwijl de laatste fase nog moet beginnen.

Waarneming en analyse
Uitgaande van de stelling dat elk ontwerp

en elk door de mens gemaakt landschap een stuk *gestolde theorie* is, zou het mogelijk moeten zijn om die theorie uit het ontwerp of het landschap los te weken. Door een omgeving goed waar te nemen, een ontwerp grondig te analyseren en door verbanden tussen ontwerp en omgeving op te sporen, zou het mogelijk moeten zijn om ontwerpprincipes op te sporen. Wanneer dit lukt, terwijl vaststaat dat de bestaande principes niet meer voldoen, is de weg vrij voor constructie van een alternatieve ontwerptheorie. Deze zou op andere uitgangspunten gebaseerd moeten zijn. De vooronderstelling hierbij is dat er voldoende begrippen voorhanden zijn om een eenduidige beschrijving en analyse van ontwerp en omgeving te geven. Tijdens het onderzoek blijkt echter dat dergelijke eenduidige begrippen in de landschapsarchitectuur niet voorhanden zijn. Dezelfde ontwerpen of omgevingen kunnen met verschillende begrippen geanalyseerd worden, hetgeen tot uiteenlopende resultaten leidt. Door een gebrek aan een eenduidig begrippenkader blijkt het onmogelijk, langs de weg van waarneming en analyse, ontwerpprincipes en -theorie af te leiden.

Begripsvorming

Om de bovenstaande meerduidigheid in de vaktaal enigzins op te helderen zoek ik naar begrippen waarmee ontwerpkritiek mogelijk wordt. Hierbij ga ik uit van de vooronderstelling dat ontwerpkritiek een bijdrage kan leveren aan het expliciet maken van ontwerpprincipes. *Daarom richt zich dit onderzoek op de ontwikkeling*

van een instrumentarium voor ontwerp-kritiek. Hierin worden enkele ontwerp-principes met elkaar in verband gebracht. *Het instrumentarium bestaat uit een ideaaltypische reconstructie van elkaar uitsluitende vakbeoefeningen.*

Kritiek en theorievorming
Met de ontwikkeling van enkele begrippen als instrumentarium voor ontwerpkritiek in de landschapsarchitectuur wordt het onderzoek afgesloten. De verschillende ideaaltypen geven een theoretische dwars-doorsnede van de landschapsarchitectuur in Nederland anno 1984.
Dit theoretische bouwwerk moet nog aan de praktijk getoetst worden. Hopelijk leveren deze ideaaltypen een ingang voor ontwerpanalyse en ontwerpkritiek zodat langs deze weg ontwerpprincipes opge-spoord kunnen worden en het vakmatige debat een stimulans krijgt. Ik ben op zoek gegaan naar een instrumentarium voor ontwerpkritiek in de hoop daarmee een bijdrage te leveren tot theorievorming in de landschapsarchitectuur.
In de volgende paragrafen zet ik iets uitgebreider het zoekproces uiteen.

1.c Eerste fase: landschapsarchitectuur als mengsel van vaardigheden, inzicht, kennis en theorie

Het onderzoek gaat van start vanuit de vooronderstelling dat er een expliciete ontwerptheorie door waarneming en analyse blootgelegd zou kunnen worden. Bij de aanvang werd dit aldus verwoord:

"Kort en bondig geformuleerd is de doelstelling het verkrijgen van een beter inzicht in een theoriemodel, dat adequaat is voor landschapsarchitectuur en planologie".
Het onderzoeksprogramma uit de eerste fase zag er als volgt uit:

impliciete ontwerptheorie
↓
ontwerpanalyse
↓
expliciete ontwerptheorie
↓
alternatieve ontwerptheorie

Schema:
Onderzoeksprogramma eerste fase.

Hierbij hoorde de volgende toelichting:
"In dialoog tussen ontwerpers, planners en gebruikers vormen van een ontwerptheorie door middel van:

- proberen te verduidelijken op welke manier het landschapsarchitectonisch ontwerp een rol speelt (en kan spelen) in het zoeken naar de best denkbare wederkerige aanpassing van ruimte en samenleving;
- reconstructie van de regels waarvan in het landschapsarchitectonisch ontwerp bewust of onbewust gebruik gemaakt wordt (in de normen, methoden, technieken, theorieën en in het ambacht);
- ter discussie stellen van deze regels door het stellen van vragen als: "Zijn dit de regels om het zoeken naar de best denkbare aanpassing van ruimte en samenleving vorm te geven?"; "Zijn er andere regels voor dit doel?"

- toetsen van deze ontwerptheoretische stellingen in discussie met vakgenoten en betrokkenen".

Door middel van ontwerpanalyse zouden de impliciete vooronderstellingen, regels en wetten gereconstrueerd kunnen worden. Discussie daarover met ontwerpers, planners en betrokkenen zou de weg kunnen openen naar een bewuste keuze voor een alternatieve ontwerptheorie, met een andere combinatie van ontwerpregels en ook nieuwe regels.
Met als voorbeeld een ontwerpanalyse van de Noordoostpolder en Oostelijk Flevoland zouden, zo luidde de hypothese, verschillende ontwerptheorieën opgespoord kunnen worden. Hoewel dit niet de geschikte plaats is om de resultaten van dit onderzoek breed uit te meten (2) wil ik toch wijzen op enkele opmerkelijke punten hieruit.

Ontwerpanalyse Noordoostpolder
In de onderstaande tekeningen zien we het oorspronkelijke verkavelingsplan van de Noordoostpolder uit 1937 [a], het beplantingsplan uit 1948 [b] en een kaart van de toestand van het landschap anno 1979 [c].
Een analyse van deze drie kaarten levert enkele ontwerpprincipes op.
De ruimtelijke structuur van zowel beplantingsplan als het landschap is sterk *volgend* ten opzichte van de agrarische

(2) Het is de bedoeling om over de resultaten van dit onderzoek nog uitgebreid te publiceren.

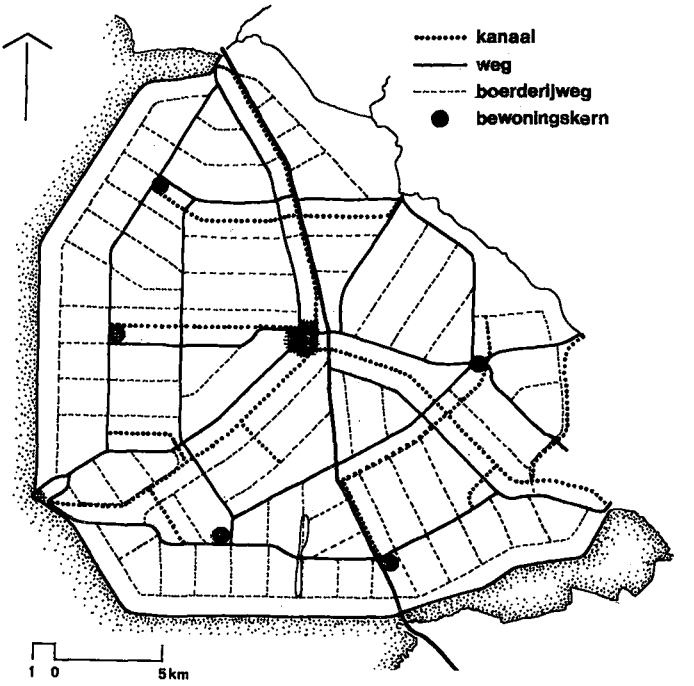

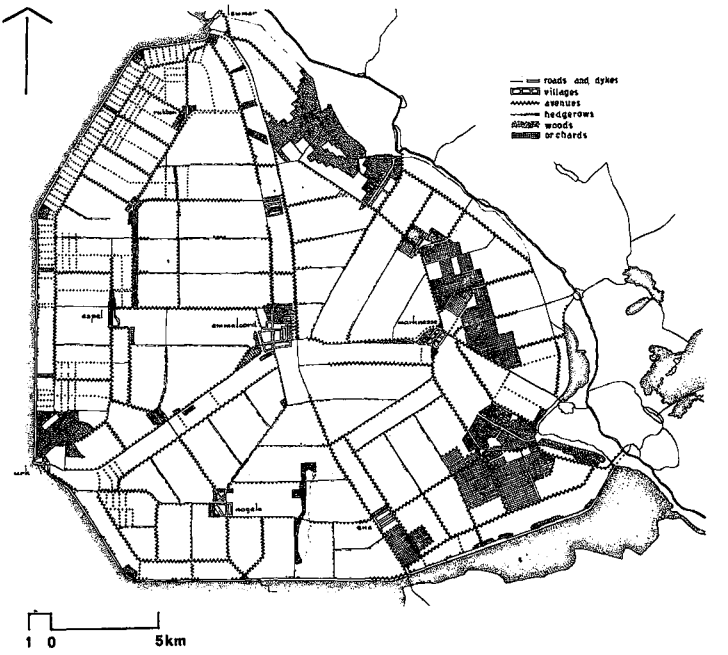

[a] *Verkavelingsplan Noordoostpolder (N.O.P.), 1937, uit: F. v.d. Bom, 1937, plan IX, j.m.*

[b] *Beplantingsplan Noordoostpolder (N.O.P.), 1948, archief S.B.B., Utrecht.*

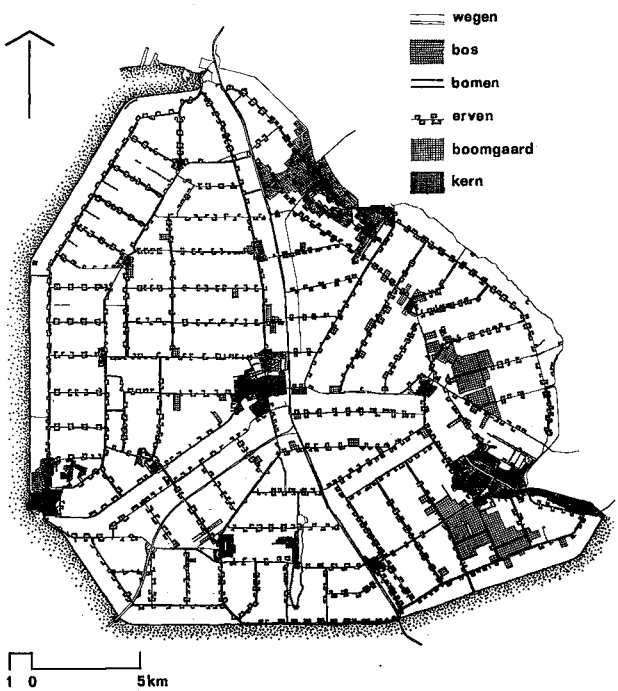

verkaveling. De meeste beplanting is aan de wegenstructuur gekoppeld.
Uit het ontwerp spreekt een nog sterkere hiërarchische ordening van kleine naar grote ruimten dan in het huidige landschap valt waar te nemen.
De laan, rechtlijnig ruimtelijk element met aan twee kanten bomen naast een weg, komt als ruimtevormend element zowel in ontwerp als in het landschap sterk naar voren [d].
Er zijn zelfs aanzienlijk meer lanen in het huidige landschap aanwezig dan oorspronkelijk de bedoeling was. Dit komt doordat wegen met aan beide zijden struweel [e] niet als zodanig zijn uitgevoerd, danwel bij het beheer in lanen zijn omgezet.
Zowel de kleinste als de grootste trap

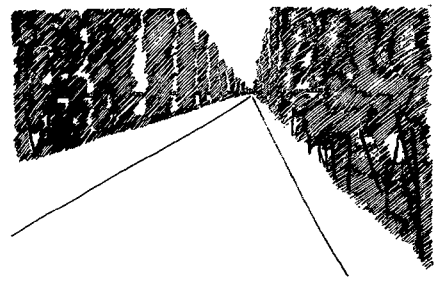

[c] *Landschap Noordoostpolder (N.O.P.), 1979, bron: Topografische Dienst, j.m.*

[d] *Laan N.O.P., 1979, j.m.*

[e] *Weg met struweel aan beide kanten, Beplantingsplan N.O.P., 1948, j.m.*

in de ruimtehiërarchie, de kavelruimte [f] en de *open* middenruimte [g], valt in

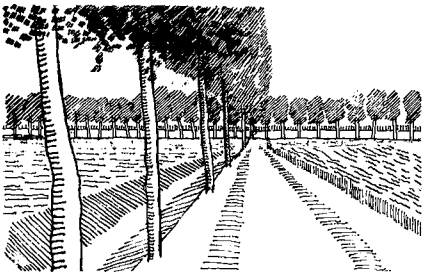

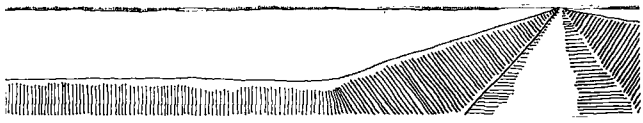

het huidige landschap niet meer te zien. De kavelruimte is nooit aangelegd. De middenruimte wordt geleed en gedeeld door beplantingen van lanen en boerenerven [h] en is daardoor niet meer open [i].

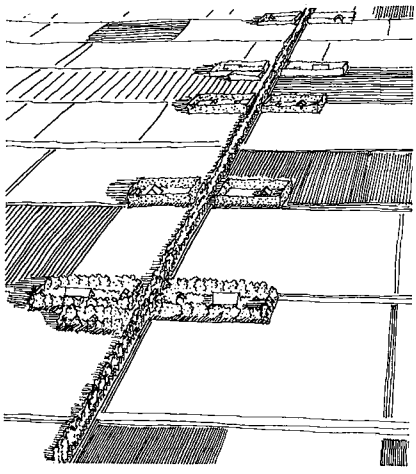

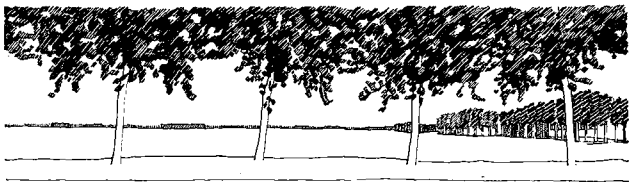

Doelstellingenanalyse Noordoostpolder
Wanneer men het historische materiaal van onderzoekingen en toelichtingen (3)

[*f*] *Kavelruimte, Beplantingsplan N.O.P., 1948, j.m.*

[*g*] *Open middenruimte, Beplantingsplan N.O.P., 1948, j.m.*

[*h*] *Vogelvluchtperspectief laan met erven, N.O.P., 1979, j.m.*

[*i*] *Erven in de middenruimte, N.O.P., 1979, j.m.*

(3) BOM, F. van der, Het verkavelingsplan (der Noordoostelijke polder), Zuiderzeewerken, Alkmaar 1937.
- BIJHOUWER, J., Punten landschappelijke verzorging N.O. Polder, Dir. van de Wieringermeer, Zwolle 1943.
- TAKES, C., Bevolkingscentra in het oude en nieuwe land, Alphen a/d Rijn 1948.
- OVERDIJKING, G. en L. WILMES, Beplantingsplan en uitvoering van de beplanting in de Noordoostpolder, Van zee tot land 9, Zwolle 1953.
- Div. auteurs, Langs gewonnen velden, Wageningen 1954.
- BOSMA, K. en G. ANDELA, Het landschap van de IJsselmeerpolders, in: K. BOSMA c.s. (red.) Het Nieuwe Bouwen, Amsterdam 1920-1960, Delft 1983, 142-176.

nagaat, valt daaruit een *doelstellingen-analyse* te maken. Hieruit valt een visie op de aanpassing van ruimte en samenleving te reconstrueren. Voor de Noordoostpolder komt men dan op het volgende: De polder moet zo worden ingericht dat de landbouwbedrijven doelmatig gevormd worden. Dit levert, bij een bepaalde stand van de techniek, een ideale kavelmaat en kavelvorm op. Schakeling van de ideale kavel en aanpassing aan de grondsoort, levert kleinere bedrijven aan de rand en grotere (akkerbouw)bedrijven in het midden van de polder. De produkten van het landbouwbedrijf moeten af- en aangevoerd kunnen worden. Daarom verkeerswegen en waterlopen. Deze moeten bovendien zo geordend zijn dat het gevaar van monotonie in het landschap wordt omzeild. Hieruit volgt ondermeer dat er middenin de polder een *hart* moet liggen gevoed door *aders* van wegen en waterlopen, met radiale wegen naar het hart en ringwegen daaromheen.
Het landschap moet, zo stellen de ontwerpers, een afspiegeling van de rationaliteit van de landbouwverkaveling zijn. Daarom worden de wegen en waterlopen die de aders vormen nog eens extra van laanbeplanting voorzien. Zo zou een 'assenkruis' moeten ontstaan.
Bossen komen op die plekken waar de bodem niet geschikt is voor de landbouw. Bovendien moet er gewoond kunnen worden in dit vrij open landschap. Middenstanders en arbeiders wonen in de kernen en hebben behoefte aan een gesloten groengebied dicht bij huis. Vandaar dorpsbosjes die

natuurlijke beschutting moeten bieden.

Geen ruimtehiërarchie, toch ordening

Welke conclusies kun je op basis van deze ontwerp- en doelstellingenanalyse trekken? Het verhaal van de ruimtehiërarchie als basisordeningsprincipe voor de polderruimte wordt gelegitimeerd met een beroep op de natuurlijk voorkomende hiërarchie in de plattelandssamenleving. De ruimtelijke hiërarchie wordt sterk afgezwakt, waardoor de ordening van kleine naar grote ruimten niet valt te herkennen. Toch is er een zekere eenheid in het landschap van deze polder ontstaan. Hieruit blijkt dat andere ordeningsprincipes de overhand gekregen hebben. Zeer sprekend in ruimtelijke zin zijn de boerenerven die ritmisch verspreid over de polder liggen. De veel gebruikte laan blijkt de ruimte in de polder sterk te delen terwijl de verkeersruimte tussen de bomen begeleidend werkt. Bovendien zijn ruimtelijke elementen als vaarten en tochten, die oorspronkelijk enkel en alleen verkavelingstechnisch worden beargumenteerd, sterk ordenend, vooral in samenhang met wegen en beplanting.
Doelstellingenanalyse en ontwerpanalyse leveren meerdere tegenspraken op. Zonder dit volledig af te leiden (dat zou in dit kader veel te ver gaan) kan het landschapsontwerp van de Noordoostpolder als volgt geïnterpreteerd worden:

- Wanneer eenmaal de grote lijn van de hiërarchische ruimtelijke ordening door middel van lanen is bepaald, hoeft er geen ontwerpverantwoording meer gegeven te worden. Zo is het uiteindelijke

beeld van deze polder grotendeels bepaald door een absoluut begrip van schaal, met vaste maatverhoudingen. Bijna alle ruimten hebben een *vaste* verhouding tussen de korte en de lange zijde van 1:2 à 3. Maten groter dan 6 km komen slechts sporadisch voor. Dit is alleen uit de vuistregels van de traditionele tuinkunst te verklaren. (Schep een menselijke maat d.m.v. een ruimtehiërarchie met vaste maatverhoudingen).

- Hoewel in de toelichtingen bij het ontwerp veelal de indruk wordt gewekt dat de ordening van het landschap volledig rationeel uit technische mogelijkheden van de landbouw, de grond, de afwatering en het verkeer wordt afgeleid blijkt dit niet het geval te zijn. Impliciet gehanteerde ontwerpprincipes, als de veelvuldige inzet van lanen en duidelijk omgrensde, direct overzichtelijke ruimtetypen, moeten uit ambachtelijke tuinkunsttradities verklaard worden. Het 'assenkruis' ook.
  Het landschapsontwerp moet een ruimtelijke afspiegeling van de ideale technische ordening (in de verkaveling) en de ideale maatschappelijke ordening zijn (4). Dat een landschap nog iets meer kan verbeelden wordt niet duidelijk.

Ontwerpanalyse Oostelijk Flevoland
Enkele jaren nadat een commissie van deskundigen aan het landschap van de Noordoostpolder werkte (direct na de tweede wereldoorlog), buigt een andere commissie zich over het verkavelingsplan

[j] en het ontwerp Groenplan [k] voor Oostelijk Flevoland (1954). Vergelijking van deze twee oorspronkelijke plannen met het landschap van Oostelijk Flevoland anno 1979 [l] levert het volgende op: Het Groenplan blijkt niet louter een toevoeging bij of afspiegeling van de beslissingen die aan het verkavelingsplan ten grondslag liggen.

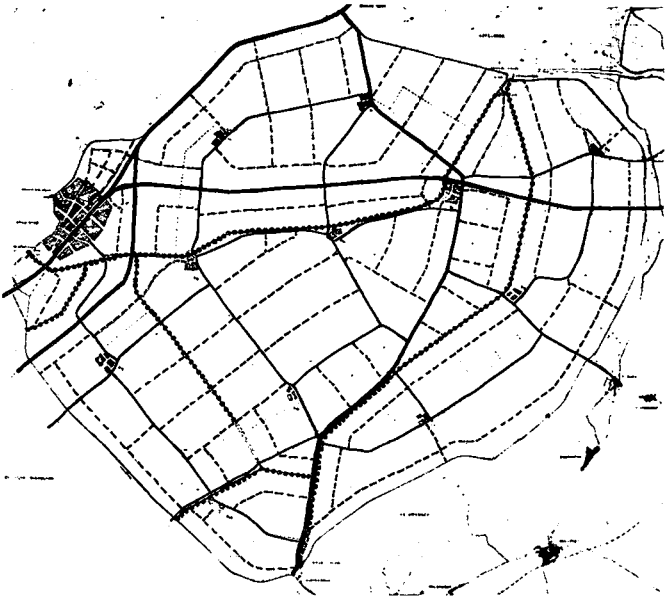

(4) "Dat de polder als geheel er toch niet onaantrekkelijk uitziet, is in hoofdzaak te danken aan de beplanting van de boerenerven. Onder andere hierdoor heeft de ruimte toch nog de bedoelde menselijke maat gekregen. Het is echter zeer merkwaardig, dat de boerderijbeplanting - en wel zeer ten onrechte - in de beschouwingen van de commissie over het landschapsbeeld als geheel niet of nauwelijks aandacht heeft gekregen". HOFSTEE, E., Macht en machtsuitdrukking in onze cultuur en hun betekenis voor de landschapsvorming, in: DRUNEN, A. van c.s. (red.), Economie en landbouw, 's Gravenhage 1983, 230.

[j] *Verkavelingsplan Oostelijk Flevoland, 1954, uit: Dienst der Zuiderzeewerken, 1954.*

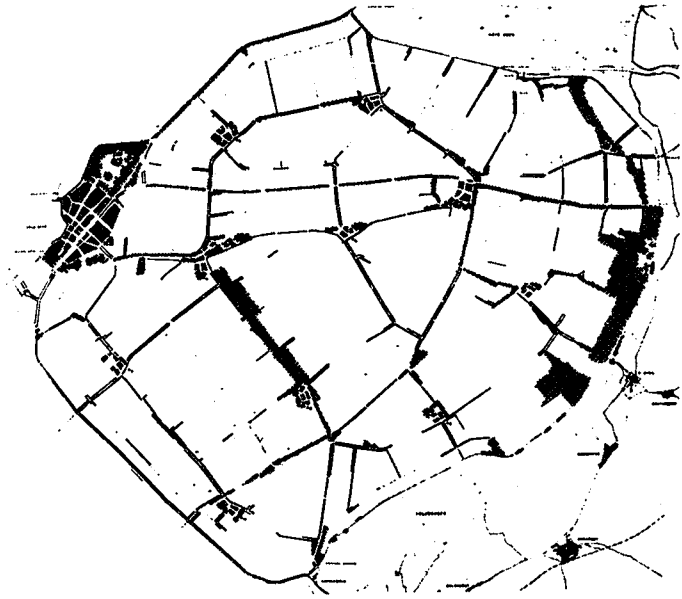

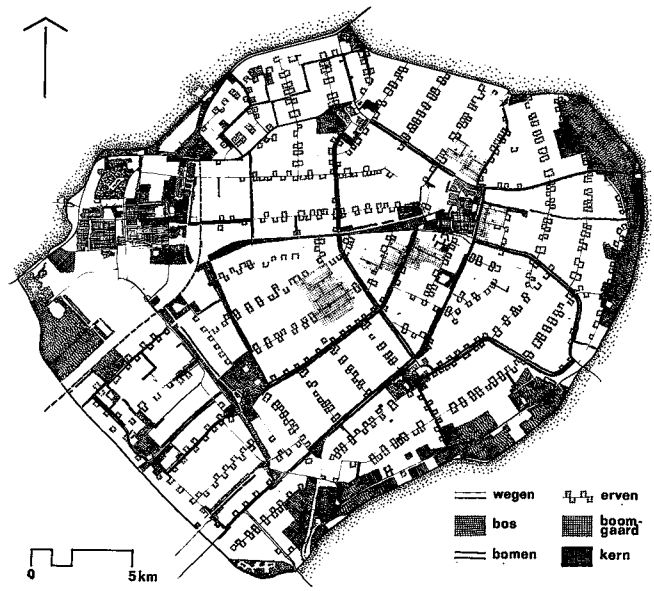

[k] *Ontwerp Groenplan Oostelijk Flevoland, 1954, uit: Dienst der Zuiderzeewerken, 1954.*

[l] *Landschap Oostelijk Flevoland, 1979, bron: Topografische Dienst en Landinrichting Flevoland, 1:50.000, R.IJ.P., 1978, j.m.*

Omwille van een bepaald gevarieerd ruimtelijk beeld van het landschap worden de kavelrichtingen veelvuldig gedraaid, hetgeen niet verklaard kan worden uit bodemkundige of technische eisen (5).
Waterlopenpatronen en wegenpatronen hebben ieder hun eigen ontwerpsystematiek. De regels waaraan een waterloop moet voldoen zijn niet dezelfde als die van wegen. Beide staan los van elkaar en hoeven ook niet met groen benadrukt te worden.
Een duidelijke ruimtetypologie van het Groenplan valt moeilijk te geven omdat de gehanteerde ontwerpprincipes niet uitgaan van eenduidige ruimtevormen maar van *opeenvolging* van ruimtelijke beelden. Je kunt het Groenplan het beste reconstrueren als een sequentie van beelden die aan de bewegende waarnemer worden voorgeschoteld. Dit is het meest duidelijk in de relatie tussen weg en nederzetting. In de Noordoostpolder ligt een dorp op of langs een kruispunt van wegen. In het Groenplan van Oostelijk Flevoland beweeg je je naar een nederzetting door er op af te rijden [m], vervolgens af te

(5) "Gekozen is voor een structuur die wordt gekenmerkt door een zekere strakheid, voortvloeiend uit de aard van de opgave. Evenwel is die strakheid minder geprononceerd dan in de structuur van de vorige polders; de dijken verkregen door verschillende oorzaken reeds een meer beweeglijk verloop; ook bij het ontwerpen van tracé's van wegen en vaarten en de schikking van andere onderdelen is meer opzettelijk naar levendigheid en variatie gestreefd, waarbij getracht werd een onlogische romantiek te vermijden". Dienst der Zuiderzeewerken. Het verkavelingsplan voor Oostelijk-Flevoland, Nota 240, z.p. 1954, 26.

buigen [n] om pas, nadat het dorp helemaal de revue is gepasseerd, een mogelijke toegang te merken [o]. Door het doorgaande verkeer af te laten buigen worden de functie wonen en verkeer nevengeschikt. Bovendien doet men met deze ontwerpprincipes een poging om een recreatief aantrekkelijk, parkachtig landschap te ontwerpen, met zware bosgordels die de ruimte moeten geleden (6). Deze ontwerpprincipes zijn verantwoordelijk voor een minder rechtlijnig verkavelingspatroon. Ze verwijzen naar principes uit de 19e eeuwse parkarchitectuur.

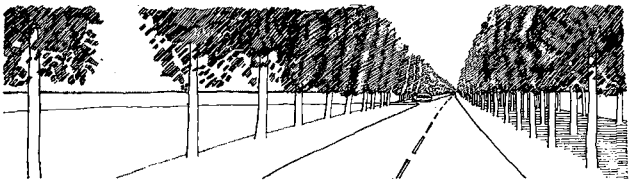

Landschap Oostelijk Flevoland
In het huidige landschap zijn deze ontwerpprincipes slechts marginaal terug te vinden omdat andere principes er later voor in de plaats kwamen. In die latere ontwerpprincipes is een poging gedaan om de erven en de boomgaarden als door ruimte omspoelde losse elementen vorm te geven. Vandaar geen beplanting op de boerderijwegen [p], terwijl doorgaande

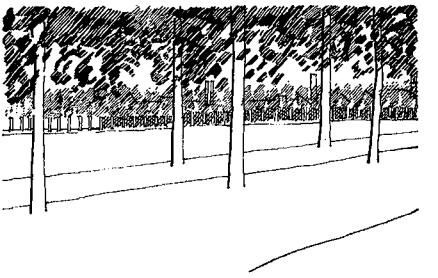

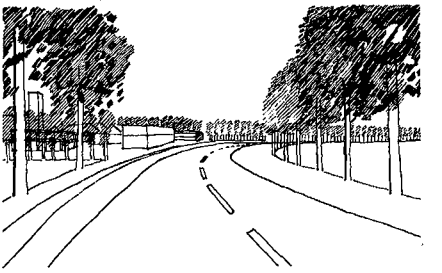

[m][n][o] *Voorbeeld van beeldsequentie in Ontwerp Groenplan Oostelijk Flevoland, 1954, j.m.*

[p] *Onbeplante boerderijweg met erven, Oostelijk Flevoland, 1979, j.m.*

(6) DUIJM, J. en F. ALBERTS, Planvorming, in: Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (R.IJ.P.), Oostelijk van de Knardijk, Lelystad 1982, 41-60.

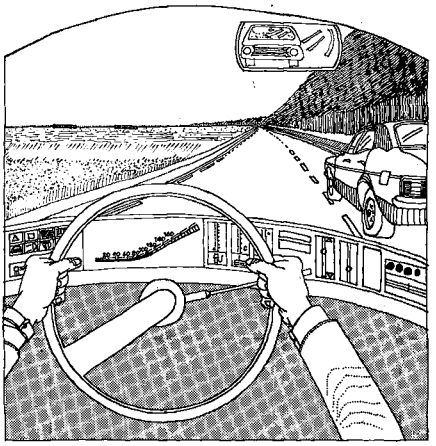

autoroutes zwaar in de beplanting staan [q].
Er is naar aanleidingen in de bodem gezocht om de rand van de polder met bos en zware beplanting vol te zetten en zodoende een open, zo weinig mogelijk beplant middengebied [r] over te houden [s] (7).

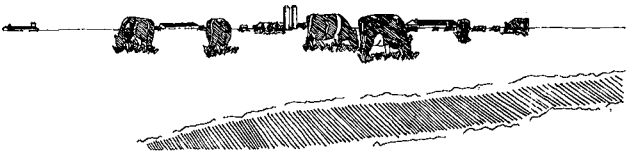

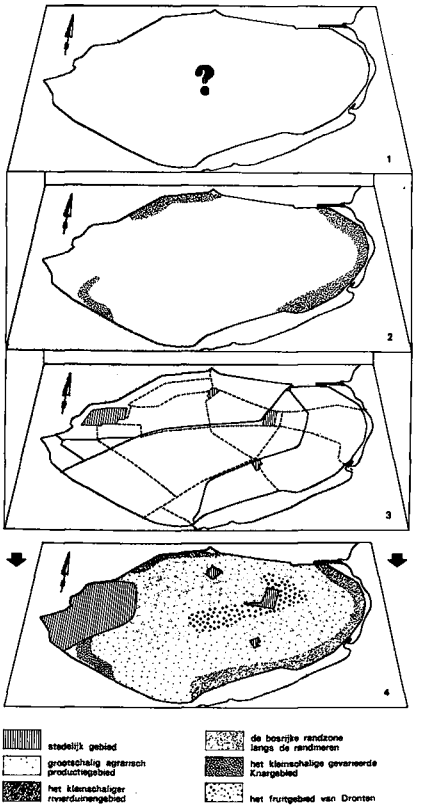

[q] *Begeleiding autoroute Oostelijk Flevoland, 1979, j.m.*

[r] *Open middengebied Oostelijk Flevoland, 1979, j.m.*

[s] *Open middengebied en gesloten (kleinschalige) randen bepalen de hoofdlijnen van het landschap van Oostelijk Flevoland anno 1982, uit: R.IJ.P., 1982, 227, fig. 2.*

(7) NIP, J., in: R.IJ.P. (1982), 215-234.

De rand is parkachtig voor de recreatie ingericht [t], het middengebied doelmatig voor de landbouw, beide scherp van elkaar gescheiden [u].

Slechts als relicten zien we nog ontwerpprincipes uit het oorspronkelijke Groenplan.

Vergelijking leert dat het landschap van Oostelijk Flevoland geen ruimtelijke eenheid is maar een *compromislandschap* (8) waarin minstens de volgende ontwerpprincipes zijn gehanteerd:

1. functionele aspecten als landbouw, recreatie, verkeer, natuur en wonen bepalen het geraamte van de polder, waarbij elke functie een autonome plaats krijgt toegewezen;
2. omdat hieruit een landschap zonder voldoende variatie zou volgen worden hieraan nog ontwerpprincipes uit de parktraditie (sequentie van beelden) toegevoegd;
3. een mengelmoes hiervan geeft het verkavelingsplan;

[t] *Parkachtig recreatief groen, Oostelijk Flevoland, 1979, j.m.*

[u] *Vogelvluchtperspectief doelmatige bos- en landbouwinrichting, gescheiden door een randje recreatief groen, Oostelijk Flevoland, 1979, j.m.*

4. omdat dit niet bevredigt (te veel versnippering van de verkaveling) wordt de invloed van de gevarieerde beelden op het verkavelingsplan weer veranderd, waardoor ook het principe: 'elke functie een eigen autonome plaats', onder druk komt te staan;

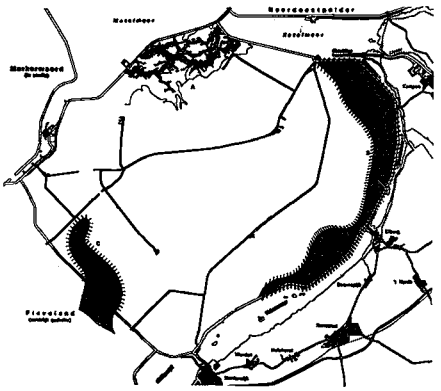

5. een nieuw ontwerpprincipe (dichte rand en open midden) komt voort uit de bodem [v];

6. optimaliseren van de elementen bodem, water en lucht als technische ordening voor een bepaald welomschreven doel, is het ontwerpprincipe op de lagere schaalniveaus;

7. flexibiliteit moet ruimte laten voor onvoorziene ontwikkelingen.

Doelstellingenanalyse Oostelijk Flevoland

Een doelstellingenanalyse levert de volgende conclusies op:

Naast landbouwkundige doelstellingen

[v] *De zogenaamde 'verborgen landschapsstructuur' van rivierduinen, oeverwallen en andere gradiënten, als aanleiding voor een gevarieerde inrichting van Oostelijk Flevoland, uit: R.IJ.P., 1982, 228, fig. 3.*

(8) Nip noemt alleen de strook tussen de Larservaart en de Knardijk een compromis. Zie Nip in: R.IJ.P. (1982), 232-233. Volgens mij is heel het landschap van Oostelijk Flevoland een compromis. Niet in de negatieve zin van het woord. Een compromislandschap is een landschap waar iedere belangengroep mee tevreden kan zijn. Dat kan het landschap van Oostelijk Flevoland niet ontzegd worden: het is bijvoorbeeld landbouwvriendelijk, stadvriendelijk, recreatievriendelijk, natuurvriendelijk en autovriendelijk. Ieder kan op zijn manier zijn behoeften bevredigen, van varen, wonen, vissen en boeren tot vliegeren en surfen. Ieder beseft dat hij met zijn ruimteclaim rekening moet houden met de ander. Daarom is het niet zomaar een compromis maar een gedeeld compromis: het evenwicht tussen de claims moet door de belangengroepen zelf aanvaard worden als het optimum om 'voor elk wat wils' te realiseren.

komen ook recreatieve en stedebouwkundige doelstellingen. Niet een gesloten landbouwsamenleving (zoals in de Noordoostpolder) maar een open, rationele, vooruitstrevende samenleving met stedelingen, recreanten en agrarische producenten, staat centraal. Het landschap moet tevens als uitloopgebied voor de overvolle Randstad dienst doen. Bij de uitvoering en aanpassing van de detailplannen zijn de welomschreven doelstellingen naar de achtergrond geschoven om plaats te maken voor flexibiliteit. Er bestaat geen duidelijk beeld van de behoeften meer. Dit leidt tot een pragmatische invulling van het ruimtelijke kader van open midden en dichte rand. Nieuwe functies als natuurterreinen (9) en kunst (10) worden aan het landschap toegevoegd. In tegenstelling tot een eerder gehanteerd ontwerpprincipe van onbeplante boerderijwegen zien we bijvoorbeeld ineens weer wel wegbeplanting op deze wegen tussen de Larservaart en Knardijk.

Oostelijk Flevoland als compromislandschap

De functionele aspecten zijn veranderd in technische aspecten die om optimalisering vragen. Vervolgens is die aanpak weer vervangen door een grote nadruk op flexibiliteit. De beeldende aspecten, op basis van ruimtesequentie uit de parkarchitectuur, zijn alleen nog als relict aanwezig. In deelgebieden overheerst een

(9) ELBURG, H. van en J. van KAMPEN, Natuurterreinen, in: R.IJ.P. (1982), 241-253.
(10) EBBINK, H. c.s., Kunst-natuurlijk; Ruimtelijke projecten in Flevoland, Amsterdam 1982.

pragmatische benadering: openheid in het midden, dichte, gevarieerde en recreatief aantrekkelijke rand. Onderling beconcurreren deze benaderingen elkaar zodat de eenheid ver is te zoeken. Het is een compromislandschap: 'voor elk wat wils'.

Brokstukken visies, theorieën en instrumenten

In plaats van aanzetten voor een expliciete ontwerptheorie levert de reconstructie van deze voorbeelden slechts brokstukken van visies, theorieën en instrumenten op. Die zijn onderling van totaal verschillende aard: er valt geen eenheid uit te smeden, zoals oorspronkelijk in de bedoeling lag.

- Natuurwetenschappelijke theorieën en technisch-wetenschappelijke instrumenten kunnen de vorm van het landschap voor een deel bepalen (bijv. een verkavelingsplan).
- De visie, dat de plek aanleiding moet zijn voor ontwerpbeslissingen draagt een steentje bij. Doelstellingen voor het ontwerp komen op deze manier uit het object zelf voor.
  Hier spelen overwegingen omtrent de effectiviteit van ingrepen en behoud van de identiteit van de plek een rol.
- Doelstellingen op het gebied van de gewenste sociale organisatie kunnen een deel van de vorm vastleggen.
- Ambachtelijke ontwerpprincipes uit bijvoorbeeld de tuin- en parkarchitectuur kunnen verantwoordelijk zijn voor inrichting en vormgeving van de ruimte.
- Tenslotte neemt een procedureel principe zoals bijvoorbeeld: 'flexibiliteit

in de tijd mogelijk houden', een deel van het gebrek aan duidelijke vormen en ruimten voor zijn rekening.

Bij elkaar spreken al deze principes elkaar herhaaldelijk tegen. Wanneer je de minimale eis van consistentie aan een theoretisch kader stelt, betekent dit dat deze brokstukken geen ontwerptheorie voor de landschapsarchitectuur op kunnen leveren. Al deze verschillende principes blijken te divergeren in plaats van te convergeren in de richting van een ontwerptheorie. Dat is de reden waarom het uitstapje naar de polders in dit onderzoek niet de gewenste duidelijkheid op ontwerptheoretisch gebied op kan leveren. In de volgende fase moet daarom aan een ander onderzoeksprogramma gewerkt worden.

1.d Tweede fase: nieuw onderzoeksprogramma met nadruk op begripsvorming

De in de eerste fase bewandelde weg loopt dood.
Door analyse van ontwerpen en landschappen valt geen ontwerptheorie op te bouwen.
Er is een verdergaande reflectie op het ontwerpen *zelf* nodig.
De eerste stap naar zo'n reflectie is ontwikkeling van een eenduidig begrippenapparaat. Daarom is er een nieuw onderzoeksprogramma opgebouwd waarin drie *consistente* benaderingen van het vak ideaaltypisch uiteengezet worden.
Hiermee kunnen de brokstukken, die uit de analyses van de eerste fase zijn voortgekomen, gerangschikt worden onder *verschillende* benaderingen.

Er bestaat niet één landschapsarchitectuur maar het vak is in ontwikkeling.
Die verschillende ontwerpbenaderingen kunnen nu begripsmatig uiteengezet worden. Wanneer dat lukt kunnen er opnieuw ontwerpanalyses gemaakt worden. Niet met de intentie om een ontwerptheorie bloot te leggen, zoals in het eerste onderzoeksprogramma.
Ontwerpanalyse, zoals bedoeld in de tweede fase, komt erop neer dat naar de meest adequate reconstructie, van een ontwerp of landschap, wordt gezocht met het doel kritische vragen te stellen aan de vakbeoefening van dit moment. *Middels ontwerpanalyse worden het vak en de vakbeoefenaars herinnerd aan de bewust of onbewust vergeten uitgangspunten.*
Hieruit volgt een onderzoeksprogramma dat schematisch de volgende opzet heeft:

tegenstrijdige stukken
ontwerptheorie
↓
ontwikkeling van drie ideaaltypische ontwerpbenaderingen
↓
ontwerpanalyse
↓
kritiek op de ontwikkeling van het vak

Schema:
Onderzoeksprogramma tweede fase.

We zien in de poldervoorbeelden een sterke nadruk op functionele en techni-

sche aspecten. De beeldende aspecten blijven op de achtergrond. Wanneer de ontwerpprocedure flexibel wordt blijkt de weg vrij voor een landschap waar alle functies naast elkaar een compromis vormen. Vooral de beeldende aspecten blijken langs een achterdeur binnen te sluipen, niet verantwoord te worden om later naar believe weer weggehaald te kunnen worden.

De directe aanleiding tot het nieuwe onderzoeksprogramma is de prijsvraag voor een recreatiegebied (Spaarnwoude-Houtrak, 1982) (11) [w] en het artikel van Habermas over moderne en postmoderne architectuur (12). Alle 74 inzendingen aan die prijsvraag, inclusief de toelichtingen, worden aan een ontwerp- en doelstellingenanalyse onderworpen.

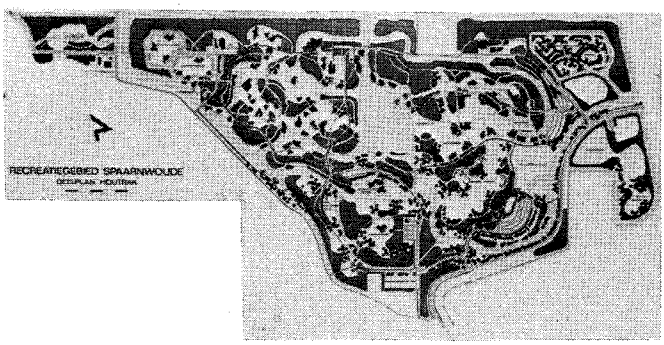

(11) POHL, N., Zeven fundamenteel verschillende oplossingsrichtingen; een uitdagend resultaat van de prijsvraag 'Houtrak', Groen, 38-2 (1982), 91-96.
(12) HABERMAS, J., Moderne und postmoderne Architektur, Arch+, 61 (1982), 54-59.

[w] *Bestaande toestand Spaarnwoude-Houtrak, 1982.*

Hieruit wordt de conclusie getrokken dat bij verdere reflectie de verhouding tussen deze aspecten object van onderzoek dient te zijn.

Beeldende, functionele en procedurele aspecten

De verhouding tussen de *beeldende, functionele* en *procedurele* aspecten in het landschapsarchitectonische ontwerp zal gelegd moeten worden. Uit de voorbeelden blijkt immers dat deze drie aspecten een eigen verantwoording eisen.

- Aan elke ontwerpactiviteit zit een *beeldend* aspect. Hierbij gaat het om verwijzing en symboliek in de ruimte. Dramatiserings- en vervreemdingseffecten spelen hierbij een rol. "Wat heet mooi?", "Welke ordening (en wiens ordening) beeldt de ruimte uit?" en "Hoe adequaat is deze ordening voor de gestelde problemen?". Dergelijke vragen dienen beantwoord te worden als het om beeldende aspecten gaat.
- *Functionele* aspecten van een ontwerp uiten zich in het gebruik van de ruimte. Het gaat hierbij vooral om welke condities en structuren er met de ruimte worden gemaakt ter bevrediging van maatschappelijke behoeften.
  Er valt te denken aan de volgende vragen:
  "Wat is het mogelijke toekomstige gebruik?"
  "Hoe doelmatig is de inrichting?"
  "Welk gebruik is zeker niet meer mogelijk?"
  "Hoe effectief zijn de voorgestelde ruimtelijke maatregelen voor het ge-

stelde doel?"
"Hoe staat het met de technisch-economische mogelijkheden van de ontwerpvoorstellen?"

- Tenslotte komt vanuit samenleving en bestuur de eis dat de vooropgestelde problemen volgens een bepaald programma of een bepaalde *procedure* worden aangepakt. Van te voren moet de landschapsarchitect duidelijk zijn over de procedure waarmee hij ontwerpt. Pas op die manier wordt het voor de buitenstaander of de collega-deskundige mogelijk om na te gaan of het ontwerp inzichtelijk en kritiseerbaar tot stand komt. Hierbij spelen de volgende vragen:
  "Welke beslissingen worden wanneer genomen?"
  "Wie mag of moet meepraten bij welke beslissingen?"
  "Wat gebeurt er wanneer het programma niet gehaald wordt?"

Drie ontwerpbenaderingen

In de volgende hoofdstukken geef ik een reconstructie van drie ontwerpbenaderingen. Tevens wordt de ontwikkeling van het vak naar een steeds verdere rationalisering in technisch-wetenschappelijke zin uiteengezet. Voor het gemak noem ik die ideaaltypen nu nog A, B en C.

Ideaaltype A

In de landschapsarchitectuur van type A krijgen de beeldende aspecten een dominante positie. Hierbij wordt ontworpen vanuit kunstzinnig-ambachtelijke vaardigheden. Het *hoe* van een ontwerp wordt afgeleid uit een schoonheidsideaal. Het

wat komt voort uit maatschappelijke en ambachtelijke mogelijkheden.

Ideaaltype B

De functionele aspecten worden dominant bij ideaaltype B, wanneer dit het voorgaande ideaaltype opvolgt. In deze landschapsarchitectuur worden de functionele aspecten technisch-wetenschappelijk aangepakt.

Wetten en regels, ontleend aan het landschap zelf, leveren de doelstellingen over *hoe* iets ontworpen moet worden. Uitgaan van de plek is het devies. *Wat* er ontworpen wordt valt af te leiden uit technische en maatschappelijke mogelijkheden.

Ideaaltype C

Precies op dit laatste punt zien we een ontwikkeling van het vak naar het nieuwe ideaaltype C. Niet alleen het landschap kan technisch-wetenschappelijk ontworpen worden, door wetten en regels te volgen, ook de onontbeerlijke betrokkenheid bij de omgeving van gebruikers en betrokkenen is rationeel te produceren. *Hoe* een landschap ontworpen moet worden valt af te leiden uit de procedure van vormgeving. Hierin participeren de gebruikers en betrokkenen door hun vormvoorkeuren en vormbehoeften te articuleren. *Wat* er ontworpen wordt volgt uit de behoeften van de betrokkenen en de technische mogelijkheden. De technische mogelijkheden vormen het kader, de betrokkenen zorgen vanuit eigen behoeften voor de invulling.

1.e Toekomstige derde fase: kritiek en theorievorming?

Met de drie ideaaltypen van het vak en hun ontwikkeling is de basis gelegd voor nieuwe ontwerpanalyses. Er is inmiddels, naar ik hoop, enige begripsmatige verheldering tot stand gebracht. Met dit instrumentarium zou het mogelijk moeten zijn opnieuw te analyseren. Het eigenlijke werk kan nu pas beginnen: ontwerpkritiek om het vak aan eigen uitgangspunten te herinneren is een solide basis voor theorievorming. Mijn onderzoek heeft zich nog niet nadrukkelijk op ontwerpkritiek kunnen richten, maar ik hoop dat het instrumentarium voor anderen voldoende aanleiding biedt om dit werk voort te zetten.

2 RATIONELE RECONSTRUCTIE VAN LANDSCHAPSARCHITECTUUR

2.a Waarom een rationele reconstructie?

Wanneer een willekeurige landschapsarchitect naar een rechtvaardiging van zijn bezigheden wordt gevraagd, kan hij een overzicht geven van zijn meest geslaagde projecten. Blijkt de beschouwer geïnteresseerd te zijn, dan is het niet uitgesloten dat ze samen een kijkje gaan nemen in het door hem ontworpen park of sportveld. Teruggekeerd op het bureau of kantoor zal een geanimeerd gesprek naar aanleiding van de mooiste ontwerptekeningen ontstaan.
Het is echter niet uitgesloten dat de geïnteresseerde beschouwer ondanks het geanimeerde gesprek en de waarnemingen in het terrein, niet tevreden is.
Dan zal de landschapsarchitect vervolgens zijn intuïties en gevoelens bij de tekening, het ontwerp en het terrein proberen duidelijk te maken. Is de welwillende beschouwer dan nog niet overtuigd van de visie die achter het ontwerp steekt, dan stokt veelal het gesprek.
Voor veel landschapsarchitecten is het moeilijk om hun ontwerp met behulp van een serie argumenten glashelder uit te leggen. Hierdoor houden zelfs zeer geïnteresseerde en welwillende beschouwers een waas van geheimzinnigheid over aan

het praten over ontwerpen.

Door middel van reconstructie van ontwerphandelingen, ontwerpbeslissingen en institutionele kaders waarbinnen de landschapsarchitect zijn vak uitoefent, wil ik een poging doen om het denkbeeldige gesprek dat hierboven gestokt is, verder te voeren. De inzet van dat gesprek is: geschreven en ongeschreven kennis en regels van het vak blootleggen, reflectie op het handelen van de landschapsarchitect mogelijk maken en punten van kritiek opsporen. Op die manier wil ik mijn bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de theorie van de landschapsarchitectuur.

Zeker in een tijd als de onze, waarin wordt gepraat over het *verdwijnen van de kennis* van de landschapsarchitect, wordt de noodzaak van een meer adequate rechtvaardiging van het vak steeds duidelijker. Denken we in dit kader aan enkele stellingen die de toenmalige voorzitter van de Bond van Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitecten (BNT), H. Cleveringa op 16 december 1982 poneerde:
"1 de huidige economische situatie maakt het noodzakelijk dat er ontslagen bij de particuliere adviesbureaus worden doorgevoerd (...). Het ziet er naar uit dat in 1983 minder dan 100 van de oorspronkelijke 250 adviseurs over zullen zijn.
2 dit heeft desastreuze gevolgen voor de aanwezige kennis en ervaring in deze bureaus, die hiermee verdwijnen.
3 naar schatting heeft reeds een afvloeiing plaatsgevonden van 50% van de

aanwezige know-how. Waarschijnlijk zal deze know-how verloren gaan als niet op korte termijn aanvullende werkgelegenheid ontstaat" (1).

Je hoeft het niet eens te zijn met de oplossing die in deze stellingen wordt aangedragen om toch de ongerustheid met Cleveringa te delen. Evenmin is het noodzakelijk om de voorzitter van de beroepsvereniging te volgen in zijn definitie van "kennis, ervaring en know how" van de landschapsarchitect. Hij stelt immers dat wanneer de ontwerper op straat wordt gezet er eveneens kennis op de keien komt te liggen. De vraag is echter: Hoe ziet die kennis van de landschapsarchitect er uit?
Pas wanneer duidelijk wordt over welk *soort kennis* het gaat in het vak, is het mogelijk om een oordeel te vellen over de rechtvaardiging van het bestaan danwel verdwijnen van het vak. Een discussie tussen ontwerpers en betrokkenen over de specifieke status van ontwerpkennis wordt zo onontbeerlijk. Wanneer dit niet gebeurt sterft de landschapsarchitectuur een zachte dood. Daar doet aanvullende werkgelegenheid niets aan af.

Ideaaltypen

De reconstructie van de landschapsarchitectuur die ik geef is geen *willekeurige* reconstructie. Het is een *rationele* reconstructie. Wat versta ik daaronder? Naar aanleiding van meerdere case-studys,

(1) CLEVERINGA, H., Het nieuwe landschap .... een uitdaging, Plan, 14-1 (1983), 9.

o.a. de inbreng van landschapsarchitectonische kennis in de planning en vormgeving van de IJsselmeerpolders, is de overtuiging gegroeid dat er in de recente geschiedenis sprake is van verschillende benaderingen van landschapsarchitectuur. Er zijn meerdere elkaar beconcurrerende, soms elkaar aanvullende en opvolgende "landschapsarchitecturen" te onderscheiden. Die uiteenlopende *typen* landschapsarchitectuur verschillen op punten als:

- het al dan niet centraal stellen van vormgeving of ontwerpen;
- het werken voor verschillende opdrachtgevers, binnen divergerende institutionele kaders;
- uiteenlopende relaties tussen ambachtelijke, technische en wetenschappelijke kennis;
- de verhouding tot potentiële gebruikers van het te ontwerpen landschap, park of plantsoen.

Omdat in de praktijk van het vak meerdere visies, opvattingen en uitgangspunten door elkaar worden gehanteerd is het moeilijk hierover begrip te ontwikkelen. Soms lijkt het erop dat er net zoveel landschapsarchi*tecturen* als landschapsarchi*tecten* zijn.
Om hierin enige ordening aan te brengen, om structuur te zien in een ondoorzichtig 'woud' van opvattingen, maak ik gebruik van *ideaaltypen*. De constructie van ideaaltypen is een *hulpmiddel* waarmee begrippen gevormd worden die de 'ideale vorm' en de meest belangrijke kenmerken van een bepaalde stroming weergeven.
In een ideaaltype wordt geabstraheerd

van de praktijk. Alleen die kenmerken die het ideaaltype tot een consistent en rationeel geheel maken zijn belangrijk. De rest wordt *weggelaten* en vormt in een later stadium een probleem, dat juist met behulp van de ideaaltypisch gevormde begrippen verklaard dient te worden. Daarnaast noodzaakt een rationele reconstructie met ideaaltypen tot het *toevoegen* van kenmerken aan de ideaaltypen. Ook al komen deze kenmerken niet direct voor in de praktijk, toch kunnen ze essentieel zijn voor het begrip.

Voorbeeld: kapitalist en kapitalisme

Een voorbeeld van een ideaaltype dat tot de verbeelding spreekt is het begrip kapitalisme, onder te verdelen in liberaal en georganiseerd kapitalisme. Kapitalisten brengen kapitaal, kennis en arbeid in produktie-eenheden bijeen met als centraal motief het maken van winst. Deze eigenschap is cruciaal voor het ideaaltype kapitalisme. Maar de kapitalist in levende lijve doet nog meer. Bijvoorbeeld muziekuitvoeringen bijwonen, jagen op groot wild, zijn kinderen mee opvoeden of tuinieren.
Toch zijn die laatste activiteiten niet typisch voor het kapitalist-zijn. Met een beetje geluk kan de arbeider dat ook. Daarom vervallen deze kenmerken in het ideaaltype van kapitalisme.
Maken van winst is echter nog te grof om het ideaaltypische onderscheid tussen liberaal of georganiseerd kapitalisme te kunnen maken. In het geval van liberaal kapitalisme moet het kenmerk van minimaal

ingrijpen van de staat worden toegevoegd. Bij georganiseerd kapitalisme gaat het om directe interventies van de staat in de economie.
Op deze manier, door kenmerken toe te voegen en weg te laten, ontstaan *rationeel functionerende ideaaltypen* van liberaal en georganiseerd kapitalisme.

Landschapsarchitect en landschapsarchitectuur

Bedoelde reconstructies voer ik nu in voor de landschapsarchitectuur.
Hoe kom ik tot bepaalde ideaaltypen van het vak? Het onderzoek levert een *drietal* ideaaltypen op. Omdat over de *naamgeving* nog valt te twisten noem ik die ideaaltypen voorlopig A, B en C (zie 2b).
Ideaaltypen zijn onderdeel van een *reconstructie* en *geen beschrijving*. Dat wil zeggen: het beeld van een bepaald type landschapsarchitectuur bestaat niet uit een zo adequaat en betrouwbaar mogelijke beschrijving van de werkelijkheid. Integendeel, ik construeer een ideaaltype aan de hand van de *intenties* die met een bepaalde beoefening van het vak samenhangen. Het *beeld* dat hieruit tevoorschijn komt wordt gezuiverd van interne tegenstellingen. Open eindjes worden aan elkaar geknoopt en verder doorgedacht. Met de redenering uit de intenties in de hand construeer ik nieuwe componenten die logisch volgen uit die intenties zelf.
Dit heeft tot gevolg dat verder gesproken wordt over verschillende landschapsarchi*tecturen* en niet over (de idealen

van) verschillende landschapsarchi*tecten*. Ideaaltypen bestaan niet in de werkelijkheid maar je kunt er de werkelijkheid wel doorzichtig mee maken. Het is als het ware een begripsmatige bril waardoor je naar de werkelijkheid kijkt en aldus kunt begrijpen.

Gevaren van ideaaltypische constructies

Net zoals er vaak een categorie-fout wordt gemaakt door eigenschappen die voor een ideaaltype van kapita*lisme* gelden toe te schrijven aan een kapita*list*, dreigt dit gevaar voor de landschapsarchitectuur.
Maar een kapitalist kan nooit een kapitalist worden door de kenmerken die bij het ideaaltype kapitalisme horen als recept in zijn onderneming in de praktijk te brengen. Evenmin kan uit een classificatie van kenmerken van verschillende kapitalisten geconcludeerd worden dat we heden ten dage te maken hebben met nieuwe ideaaltypen van industrieel danwel postindustrieel kapitalisme.
Het gevaar van de misinterpretatie als receptenboek en als classificatieschema schuilt achter elke ideaaltypische reconstructie, ook die van de landschapsarchitectuur.
Er kan niet vaak en nadrukkelijk genoeg op gewezen worden dat de reconstructie die ik hier uitvoer slechts een hulpmiddel voor reflectie en kritiek op het vak is. Beslist niet meer.
Geen student kan er uit leren hoe je landschapsarchitect in levende lijve kan worden. Geen onderzoeker kan of mag

landschapsarchitecten in levende lijve in hokjes gaan plaatsen. Hoewel ik dit nadrukkelijk stel valt te voorspellen dat minder oplettende lezers dit toch zullen gaan doen. Men is gewaarschuwd.

Landschapsarchi*tecten* zijn niet het object van studie, het gaat om landschapsarchi*tecturen*. Verschillende landschapsarchitecten zijn de dragers van de ideaaltypische landschapsarchitecturen. En tussen de intenties van een landschapsarchitect en een ideaaltypische landschapsarchitectuur zit steeds de stap van reconstructie. Vrijwel nooit kom je landschapsarchitecten in levende lijve tegen die alle aspecten van een ideaaltypische landschapsarchitectuur in zich verenigen. Daarom zal in het vervolg steeds gesproken worden over verschillende landschapsarchi*tecturen*. Ook wanneer de ideaaltypen worden uitgeschreven en er gesproken wordt over "de ontwerper doet dit of dat" moet dit gelezen worden als:
"de binnen het ideaaltype landschapsarchitectuur A, B of C functionerende landschapsarchitect handelt zus of zo". Aangezien een dergelijke formulering onnodig traag en lang zou worden geef ik de voorkeur aan de bovenstaande *verkorting*, echter op het gevaar af door oppervlakkige lezers te worden misverstaan. Het zij zo.

De verschillende ideaaltypen zijn opgebouwd uit idealen die soms door landschapsarchitecten in de praktijk ook letterlijk worden geuit. Wanneer ik ci-

taten en ontwerpen gebruik in de opbouw van een ideaaltype, interpreteer en reconstrueer ik deze steeds in het licht van dat ideaaltype. Soms is het dan nodig om de idealen van een en dezelfde landschapsarchitect los te halen van zijn overige standpunten. Steeds ga ik ervan uit dat de gereconstrueerde intentie een zuiver kenmerk van die ideaaltypische landschapsarchitectuur is. Dat wil zeggen: ik doe geen moeite om meelopers of epigonen met al hun contradicties te begrijpen. Alleen oorspronkelijke intenties worden in de reconstructie opgenomen. Voorzover de aangehaalde ontwerpers en auteurs nog leven blijft natuurlijk de vraag open of ik hun idealen *terecht* en *oprecht* in de reconstructie opneem.

Doeleinden en uitgangspunten

De doeleinden van de rationele reconstructie kunnen als volgt worden geformuleerd:

- Een beter analysekader ontwerpen om de praktijk van de landschapsarchitectuur, die tot uitdrukking komt in casestudy's, te begrijpen, door erop te reflecteren.
- Middels het analysekader die praktijken kritisch beoordelen.

Dit kritisch oordeel, gevormd op basis van de ideaaltypen, is zodoende geen zuiver normatief oordeel van een persoon (in dit geval j.m.). Het wordt een kritiek vanuit de intenties van de landschapsarchitectuur zelf. De landschapsarchitectuur in kwestie wordt op deze manier *aan zijn eigen intenties herinnerd*.

Welke *uitgangspunten* worden bij de reconstructie gehanteerd?

- de ideaaltypen A, B en C sluiten elkaar op beslissende punten uit;
- er hoort consistentie te bestaan tussen de idealen, de ontwerphandelingen en -beslissingen van één landschapsarchitectuur;
- uit het bovenstaande volgt dat zowel het leentjebuur spelen bij andermans intenties (opportunisme) als oneerlijkheid of spot met eigen idealen (cynisme) uitgesloten is.

Omdat deze drie ideaaltypen fundamenteel van elkaar verschillen op het punt van ontwerphandelingen en ontwerpbeslissingen eisen ze ieder afzonderlijk een rechtvaardiging. De verschillende ideaaltypen geven eveneens aanleiding tot verschillende wijzen van ontwerpen. Het produkt dat eruit komt kan een ontwerp, een plan of een methodiek zijn. Het gaat erom de geschreven en ongeschreven regels en kennis bloot te leggen. De rationele reconstructie wil de consequenties van de verschillende stromingen aangeven door ze consequent door te trekken en rationeel uit te werken.

2.b Korte karakteristiek van de ideaaltypen

Nu volgt een korte uiteenzetting van de drie landschapsarchitecturen die verderop uitgewerkt wordt. Bovendien komt de onderlinge verhouding en ontwikkeling van de ideaaltypen aan de orde. Tenslotte krijgen de verschillende vormen van het

vak een passende naam.

Landschapsarchitectuur A

Bij ideaaltype A geldt als hoogste ideaal het tot stand brengen van een *beeldig* landschap. Dat zijn ruimten zodanig gecomponeerd dat er *meerdere expressieve waarden* in opgesloten liggen.
Om een voorbeeld te noemen: drie mensen wandelen in een park, ze genieten van de omgeving in alle stilte. Op een bepaald moment raakt men aan de praat: "Heb je die bomen bij het water gezien, het leek wel of er een bron achter verstopt was". "Nee, ik zag dat water wel, ook de spiegeling van de bomen in het water,wat me deed denken aan een groot meer in de heuvels maar ik heb er geen verstopte bron achter gezocht. Bovendien heb ik ook geen klaterend water gehoord en dat is iets wat ik me bij een bron voorstel".

De derde persoon heeft water en bomen ook gezien maar droomde daar weer iets anders bij: "Ik dacht daarbij aan de vliet achterin de tuin van mijn ouderlijk huis waarin ook een bocht zat en waarin ik in mijn kinderjaren uren naar het stromende water heb zitten turen".
De wijze van ontsluiten, herkennen en aanvoelen van de ruimte hangt, zoals blijkt uit het voorbeeld, niet in het minst af van de beeldings- en droomcapaciteiten van de waarnemers. Hierin schuilt het ideaal van meerduidigheid en onberekenbaarheid van de schoonheid van het landschap als kunstwerk.

Uit de literatuur blijkt dat de intentie

van de parkarchitect achter dit water was: oproepen van een pastorale sfeer waarin grootsheid van de buitenwereld, met verre uitzichten over het water, centraal stond. Dezelfde gesprekken zouden zich ook kunnen ontwikkelen aan de hand van de interpretatie van een landschapsschilderij. Het landschap is in dit ideaaltype een door *kunstzinnig ambacht* geschapen *eenheid*.

Landschapsarchitectuur B

Het ideaal van de landschapsarchitectuur van het type B is: *verwetenschappelijking van de vormgeving*.
Wanneer de verwetenschappelijking volledig lukt zijn alle aspecten van de vormgeving (van het draineren van de grond tot het vormgeven van ruimten in een park) problemen geworden die door ter zake *deskundigen* (de landschapskundigen) worden opgelost. Uitgangspunt hierbij is het optimaal bevredigen van de behoeften van gebruikers. De landschapskundigen hebben de kennis en de macht om de beste oplossingen aan te dragen voor het optimaal bevredigen van die behoeften.
Cleveringa: "De landschappelijke discipline wordt vaak beschouwd als een vakgebied waarover eigenlijk iedereen kan praten en waarvan iedereen verstand heeft. Met alle gevolgen van dien .....
Juist in een tijd van bezuinigingen steekt dit fenomeen in ernstige mate zijn kop op. Vaak is hierbij de gedachte dat hetzelf doen goedkoper is dan het laten doen. De tuin- en landschapsarchitect wordt erbij gehaald om nog wat plantjes

uit te zetten in een reeds door de architect ontworpen plan voor het terrein (.....). De deskundige staat buiten spel!" (2). Het antwoord op dit probleem luidt: de landschapskundige moet opgaan in een *team*:
"In de interdisciplinaire samenwerking zal de inbreng van de tuin- en landschapsdeskundige van gelijke waarde moeten zijn als die van de overige disciplines" (3).

Omwille van het resultaat, een *doelmatig* landschap, maken de landschapskundigen zich niet druk over de gevolgen van kennis- en machtsverschillen tussen hen en de leken-gebruikers. Dat de deskundigen daardoor de problemen tot op zekere hoogte van de gebruikers onteigenen, wordt op de koop toe genomen. Het is zelfs een vereiste. Het landschap zit zo complex in elkaar dat allerlei *alledaagse* problemen *vertaald* moeten worden in *ontwerptechnische* problemen. Pas op die manier worden complexe problemen oplosbaar. Indien er voldoende kennis is verzameld over het materiaal en de functie kan het team de vorm van het toekomstige landschap afleiden. Alleen op deze wetenschappelijk-rationele wijze kan er een goed resultaat uitkomen: een landschap dat door zijn optimale bevrediging van behoeften de gebruikers aanspreekt. Een landschap waarin de waarnemer voldoende informatie en visuele prikkels

(2) CLEVERINGA (1983), 10.
(3) CLEVERINGA (1983), 13.

krijgt aangeboden zonder oververzadigd te worden.
Om een voorbeeld te noemen: een recreatief aantrekkelijk landschap dat enerzijds niet te saai is, waardoor je achter het stuur van de auto in slaap zou kunnen sukkelen, maar anderzijds ook niet te gevarieerd, zodat je moe wordt van de veelvormigheid. Het doel is: een optimum van informatie en prikkels in zintuiglijke zin. Het landschap van type B spreekt de gebruiker aan doordat zijn zintuiglijke behoeften worden bevredigd.
Op deze manier plaatst de landschapsarchitectuur van het type B zich binnen een *expertocratische visie* op ruimte en samenleving. In tegenstelling tot het alledaagse woordgebruik is in dit essay expertocratie niet synoniem aan technocratie. Veelal verstaat men onder beide begrippen een afkeurenswaardige situatie waarin technici, bureaucraten en allerhande overige niet nader te noemen 'tegenstanders' de dienst uitmaken (4).

(4) "De objectgerichte planningbenadering ziet planning als het vormen van inzicht in een concreet object van aandacht, op basis waarvan dan gehandeld moet worden. Inzicht wordt gevormd door wetenschappelijk onderzoek (....). Het aangeven van de juiste handelwijze kan dan ook het best door diegenen gebeuren, die het meest inzicht hebben in het object van planning. Dat zijn de deskundigen - en bij voorkeur deskundigen met een speciale aanleg voor het synthetiseren van onsamenhangende brokstukken van kennis (....). Hierdoor worden (....) politieke keuzen niet onder ogen gezien, waardoor de objectgerichte benadering dan ook technocratische trekken vertoont".
FALUDI, A., Drie planningbenaderingen, Platform, 1 (1982), 23-28.

Ik versta onder expertocratie een maatschappelijke situatie waarin de deskundigen (experts) wetenschappelijk onderzoeken wat goed is voor de leek-gebruiker (behoeften die algemeen aanvaard worden) en op grond daarvan beslissingen nemen, laten nemen of problemen oplossen. In deze betekenis bestaat er een wereld van verschil tussen expertocratie en technocratie. Zo sterk zelfs dat voor technocratische idealen een nieuw ideaaltype wordt ingeruimd. Dat is stof voor het volgende type.

Landschapsarchitectuur C

De landschapsarchitectuur van het type C wil niet alleen de vormgeving wetenschappelijk en rationeel laten verlopen maar ook de politieke *besluitvorming*, de *procedure* van vormgeving.
Bij de verwetenschappelijking van de vormgeving (zie type B) is in principe de vorm afleidbaar uit de kennis van het materiaal, de functie e.d. Echter, de mens die zelf betekenis aan de ruimte toekent, is de zwakste schakel in dit verhaal. Ook al leiden de deskundigen uit type B de meest optimale vorm af, in de besluitvorming sluipen er toch weer irrationele en willekeurige betekenissen in zodat het ontwerp niet optimaal gaat functioneren. Daarom worden de verschillende gebruikers, elk met hun eigen waardering voor de ruimte, bij de procedure van vormgeving betrokken. Ze worden uitgelokt om hun eigen visie, beeld en behoeften aan en kennis van de ruimte te formuleren. Vervolgens biedt de land-

schapsarchitectuur van type C, naast allerlei andere disciplines, hulp bij ontwerp en uitvoering. Het medebeslissingsrecht van de gebruiker en diens eigen inbreng in de omgeving wordt serieus genomen. Met dien verstande dat alleen te rationaliseren argumenten en gevoelens in de procedure van vormgeving meegenomen worden. Beroep op mythe en traditie of, erger nog, dromen bij een landschap, staan de rationele besluitvorming in de weg. Alleen mondige gebruikers, die hun situatie kunnen beschrijven met gebruikmaking van de relevante wetenschappelijke informatie en die hun problemen en behoeften adequaat kunnen formuleren, passen in de idealen van type C.

Bij het verwetenschappelijken van de procedure snijdt het mes aan twee kanten. Enerzijds *leren* de gebruikers hun wensen, behoeften en gevoelens ten aanzien van het landschap zelf in wetenschappelijk oplosbare ontwerptechnische en vormkeuze termen te formuleren. Anderzijds lost men zelf het aldus geformuleerde probleem mee op, door deel te nemen aan de besluitvorming. Zodoende is het produkt van landschapsarchitectuur niet slechts een ontwerp of gerealiseerd landschap, maar een ontwerp of landschap *inclusief betrokkenheid* van gebruikers daarbij. Dit maakt succes mogelijk: het landschap is en blijft het geestelijke eigendom van de betrokkenen.
Een voorwaarde bij het verwetenschappelijken van de procedure is het *spreiden van kennis en macht*, oftewel *democrati-*

sering, bij alle betrokkenen. Pas dan kan de besluitvorming rationeel verlopen. Machtsverschillen en kennisverschillen, evenals irrationeel gedrag bij de betrokkenen frustreren de besluitvorming. De inbreng van betrokkenen wordt gelijkwaardig aan die van landschapsarchitectuur en andere disciplines.

Omdat de wensen, behoeften en gevoelens van alle gebruikers niet zomaar onder één noemer zijn te brengen volgt uit deze procedurevoorstellen van type C een landschap dat *pluriform* is. Meerdere doelgroepen moeten zich in hetzelfde landschap kunnen herkennen en het als hun eigendom kunnen beschouwen. Vandaar pluriformiteit: niet veel betekenissen bij één beeld (traditioneel) maar veel beelden *naast* elkaar in de ruimte.
De landschapsarchitectuur plaatst zich op deze wijze binnen een *technocratisch* ideaal. Hierbij vat ik technocratie op in de betekenis van Mertens en Koningsveld, die als kenmerken noemen:

- grondslag voor alle handelen ligt in de wetenschappelijke kennis van de werkelijkheid;
- techniek is bevrijding;
- behoeften van alle mensen worden gelijkmatig optimaal vervuld;
- mensen zijn mondig geworden en richten op doelrationele wijze hun maatschappelijk leven in;
- politiek is omgezet in wetenschappelijke berekening en weging, zodat niet meer de belangen van de ene groep die van de andere dooddrukken maar gelijkelijk realiseren (5).

2.c Ontwikkeling van een ambachtelijk-kunstzinnig vak door rationalisatie van inhoud en procedure

Nu er een korte schets van de ideaaltypen is gegeven kunnen we overgaan tot het schetsen van de onderlinge verhoudingen. Laat ik eerst stellen dat deze drie ideaaltypen *niet* als een schets van een *historisch verhaal* gezien mogen worden. Ook al lijkt een oppervlakkige lezing aanleiding te geven tot een dergelijke interpretatie, de bedoeling is het zeker niet. Het gaat er niet om met deze ideaaltypen in de hand een serie historische gebeurtenissen van unieke aard uit de geschiedenis van de landschapsarchitectuur een plaats te geven. Hiervoor zou uitgebreid historisch onderzoek gecombineerd met bronnen- en sleutelfiguren-interpretatie nodig zijn. Zo'n onderzoek valt echter buiten het hier gestelde kader.
Een tweede misvatting van de zin van de ideaaltypen zou kunnen zijn: een interpretatiekader aanbieden waaruit blijkt hoeveel elementen uit ideaaltype A, B en C er anno 1984 in de praktijk van de landschapsarchitectuur voorkomen. Op die manier wordt de analyse gelezen als *classificatieschema* voor de huidige praktijk. Ook dit is fout aangezien elke mogelijkheid tot het ontwikkelen van kritiek op het vak hiermee wordt ondergraven. Je

(5) MERTENS, J. en H. KONINGSVELD, Technocratie, Wending, sept. (1981), 500-511.

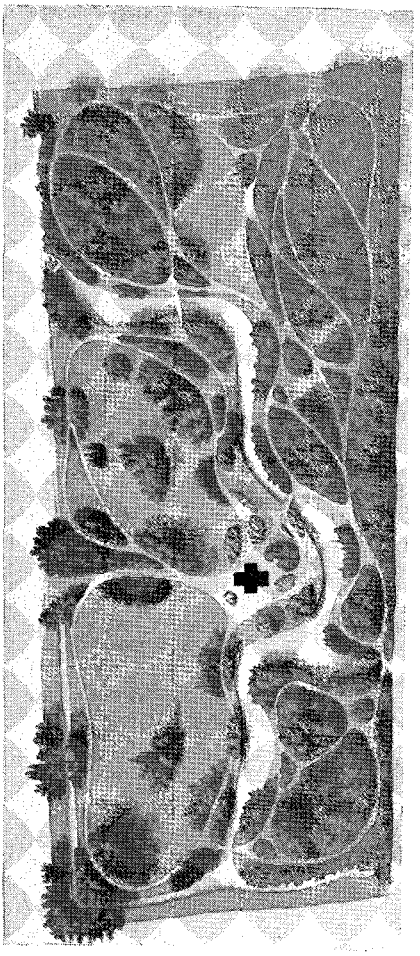

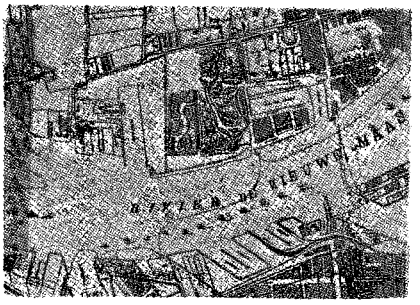

[a] *Park aan de Maas, Rotterdam, J.D. Zocher jr., 1852, uit: J. van Veelen, 1978, 80.*

kan dan alleen landschapsarchitecten in hokjes stoppen: H is voor 75% B en 25% C. Daarmee is de kous af. Dit is misschien een zinnige bezigheid maar het beantwoordt niet aan de doeleinden van deze studie.

Hoe moet je de ideaaltypen dan zien?

De ideaaltypen zijn zo geconstrueerd dat er een *logische ontwikkelingslijn* valt waar te nemen. Die ontwikkelingslijn ziet er als volgt uit: er bestaat een *tendens* tot *verwetenschappelijking* van een oorspronkelijk *ambachtelijk* en *toegepast kunstzinnig* vak (type A). Eerst wordt de *inhoud* van de vormgeving verwetenschappelijkt (type B) en daarna tevens de *procedure* (type C).

Voorbeelden

Er zit dus ontwikkeling in de ideaaltypen. Binnen het kader van dit onderzoek gaan we niet verder terug dan tot ± 1850, de tijd dat Zocher school maakte met zijn 'landschappelijke' stijl van tuin- en landschapsarchitectuur. Als voorbeeld voor type A kunnen we noemen: het Park aan de Maas in Rotterdam, ontworpen door J.D. Zocher jr. [a] "... hier zien we beslotenheid ten gevolge van de randbeplanting. Door openingen in deze randen zijn er een aantal zichten mogelijk op de Maas, de havens en de stad. Juist op die plekken waar de wereld in het park schijnbaar verder gaat, kun je het park niet verlaten. De toegangen echter, zijn zorgvuldig beplant. Door dit verbergen van de toegangen, de directe confrontatie tussen de werkelijkheid en de 'nep'-wereld in het park, wordt het in- en

uitgaan benadrukt en komt de beleving van het park duidelijk los te staan van de alledaagse werkelijkheid. De ontwerptekening laat bovendien goed zien hoe er, door het samenspel van waterpartijen, gras, beplanting en reliëf (...) wandelingen ontstaan waarin steeds andere taferelen voor de wandelaar opduiken. De taferelen zelf geven bovendien de illusie van continuïteit, van beweging en verandering (...). De dimensies en begrenzing in het park worden versluierd en daardoor bruikbaar voor dagdromen en fantasieën" (6).

Niet alleen de ruimtebehandeling is karakteristiek voor type A. Ook het *institutioneel kader* en de *aard van de problemen* in de *tuin*architectuur (van het begrip landschapsarchitectuur is nog geen sprake) zijn verbonden aan dit type. De tuin- en parkarchitectuur van de 19e eeuw tot ver in de 20e eeuw in Nederland was een activiteit van vrije kunstenaars-ambachtslieden die voor particuliere opdrachtgevers stads- en villatuinen ontwierpen.
Daarnaast verstrekte men, tegen betaling, adviezen aan gemeenten voor de aanleg van parken, plantsoenen en begraafplaatsen terwijl in het landelijk gebied soms bezittingen van particuliere landgoed-eigenaren werden gerestaureerd of ontworpen (7).

(6) VEELEN, J. van, Romantiek in de tuinkunst, Wageningen 1978, 92.
(7) BENTHEM, R., Van tuin naar landschap, Groen, 38-11.

Dit type landschapsarchitectuur kreeg na de 2e wereldoorlog zowel van binnenuit als van buitenaf heftige kritiek te verwerken. De landschapsarchitecten ontwikkelden kritiek op de stijl van hun voorgangers en zochten naar nieuwe werkwijzen en methoden waarmee de bestaande problemen beter waren op te lossen. De instituties eisten eveneens een andere aanpak. Die werd gevonden in type B. Hierbij moet voor de duidelijkheid natuurlijk alweer worden opgemerkt dat er anno 1983 nog steeds landschapsarchi*tecten* zijn die enkele idealen uit type A hoog in het vaandel hebben staan. Ik denk daarbij aan bijvoorbeeld Mien Ruys (8). Als *dominant* type landschapsarchi*tectuur* heeft het type A na 1945 de wacht gewisseld met type B. "Opdrachten uit de 'kleine' particuliere sector namen steeds meer af en die van de overheid (...) groeiden in aantal en omvang. Het accent werd verlegd van de particuliere tuin naar het openbaar plantsoen, het park en de stedelijke groenvoorzieningen (...) ... bij de beroepsuitoefening (nam) het aandeel van de zelfstandig werkzame tuinarchitect af ten gunste van zijn college in overheidsdienst (...). De overgang van tuin naar landschap was echter niet alleen een kwestie van schaalvergroting. Het vereiste ook een andere instelling, andere kennis en anders gerichte bekwaamheden. De vaak grote vrijheid van de

(8) GEERTSEMA, R., Mien Ruys; beschrijving en documentatie van haar beroepspraktijk, Wageningen 1982.

tuinarchitect bij het vormgeven en inrichten van de hem ter beschikking staande ruimte (...) blijkt bij de huidige landschapsarchitect veelal beduidend kleiner. Binnen zijn weliswaar aanzienlijk groter ruimtelijk kader is de bestemming van de grond als regel in hoofdzaak een vaststaand gegeven. 'Programma's van eisen' beperken voorts zijn ontwerpvrijheid in beduidende mate. En het interdisciplinaire teamwork stelt verdere grenzen aan de vormwil van menig deskundig en toegewijd ontwerper. Anderzijds biedt de toegenomen kennis van het milieu, de ecologie, de landschapskunde, de recreatieproblematiek en het natuurbeheer nieuwe mogelijkheden voor het scheppend bezig zijn met de leefruimte van mens, dier en plant" (9).
In dit citaat zie je de visie van Benthem die zelf carrière in het overheidsapparaat heeft gemaakt met het invoeren van landschapsarchitectuur type B. Daarom kan hij het ideaaltype vrij zuiver in kaart brengen. Hij gelooft erin!
Je kan zien dat de landschapsarchitectuur van type B een wetenschappelijk antwoord geeft op problemen die vanuit de maatschappij worden gesteld. De problemen die Benthem stelt kunnen met type A niet meer opgelost worden. Hierbij is sprake van een wisselwerking tussen landschapsarchitectuur en maatschappij. De ontwikkeling van een meer wetenschappelijke landschapsarchitectuur B maakt het moge-

(9) BENTHEM (1982), 530-531.

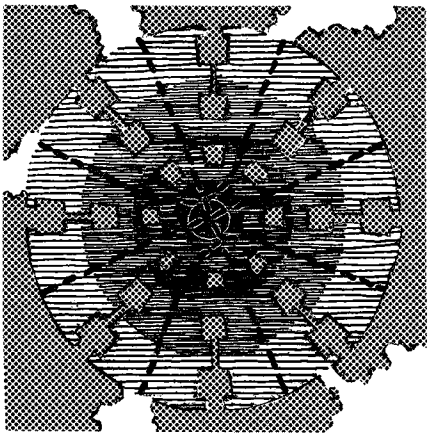

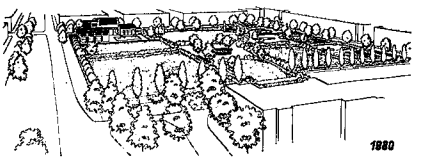

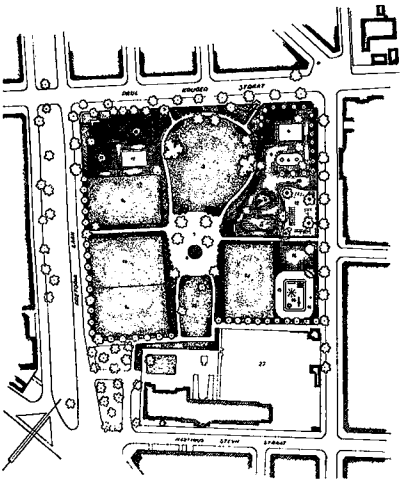

[b] *Schema voor ordening van het groen in de stad op basis van berekeningen, uit: M. Wagner, 1915, j.m.*

[c] *Prijsvraagontwerp Afrikaanderplein Rotterdam onder motto 1980, W. Boer, 1947, uit: J. Bijhouwer, W. van Gelderen, A. ten Hoop en M. Ruys, Jurygrapport 2e studieprijsvraag B.N.T., z.p. 1947.*

lijk dat complexe problemen worden geformuleerd. Aan de andere kant zorgt een verhoging van de complexiteit van de maatschappij ervoor dat type B tot ontwikkeling komt. We hoeven niet te twisten over oorzaak en gevolg. Het lijkt juister om hier te spreken van 'elkaar oproepende en versterkende verschijnselen'.

Verwetenschappelijking en democratisering

De roep om democratisering vanuit de maatschappij voert ideaaltype C op het toneel van de landschapsarchitectuur, terwijl type B nog volop aanwezig is. Vooral in de jaren '70 en '80 gaan type B en C onderling een strijd om de macht aan. Volgens de landschapsarchitectuur type C laat type B steken vallen bij inspraak. Mensen mogen wel inspreken maar de landschapskundigen beslissen uiteindelijk toch wat goed is voor de leekgebruiker. Zowel het vormgeven zelf als de wijze waarop aan vormgeving wordt gedaan moet gedemocratiseerd worden. Deze discussie speelt reeds in de jaren '50 als we Boer mogen geloven met zijn hedendaagse interpretatie van de prijsvraag voor het Afrikaanderplein in Rotterdam-Zuid:

"De (...) afbeeldingen ([c] en [d]) getuigen van verschillende benaderingen van het vormgevingsprobleem in relatie met de mogelijke functies en betekenis van een grote onbebouwde, (..) als buurtpark aan te merken (ruimte), van een dichtbevolkte 19e eeuwse volkswijk. Een zakelijke functionalistische oplossing van de veronderstelde behoefte aan openluchtrecreatie, met als zwaartepunt de

sport- en spelproblematiek, uit zich in markante verschillen in de vormgeving en wetenschappelijke verantwoording. Opvallend zijn de twee uitersten in hun wijze van benadering en uitwerking in de vorm. Het ene ontwerp laat een inrichting zien uitgaande van een zo volledig mogelijk programma van wenselijk geachte voorzieningen voor sport en spel, gebaseerd op geraamde behoeftecijfers, ontleend aan een oorspronkelijk door dr.ir. Martin Wagner ontwikkelde berekeningsmethode (Städtische Freiflächenpolitik, 1915) [b] en op het door OPBOUW in 1938 verrichte onderzoek (ontw. Boer) [c].
Het andere ontwerp vertoont een nauwelijks ingedeelde groene pleinruimte, daardoor het standpunt innemend van de wenselijkheid van een onbegrensde vrije ruimte, welke a.h.w. de bewoners uitnodigt tot zelf te ontwikkelen activiteiten (ontw. Warnau) [d]. Twee rationele ontwerpen met een zekere wetenschappelijke basis, het ene gebaseerd op empirisch onderzoek, waarin de ontwerpuitkomsten met een grote mate van zekerheid zijn te voorspellen, het andere, waarin in feite een nader onderzoek naar de specifieke situatie, wensen van de bewoners en de couleur locale nog als toetssteen zou moeten dienen. Het loopt als het ware vooruit op de planningsmethode van nu, waarin inspraak, signalen uit de bevolking een belangrijke onmisbare factor zijn in onderzoek en ontwerp" (10).

(10) BOER, W., 60 jaar ontwerpen in de stedelijke sfeer, Groen, 38-11 (1982), 561.

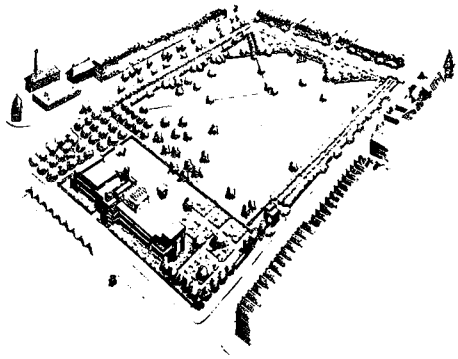

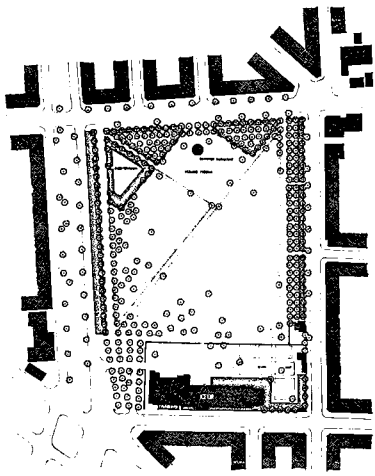

[d] *Prijsontwerp Afrikaanderplein Rotterdam onder motto 0048, T. Roelofsma en H. Warnau, 1947, uit: J. Bijhouwer, W. van Gelderen, A. ten Hoop en M. Ruys, Juryrapport 2e studieprijsvraag B.N.T., z.p. 1947.*

Juist deze aanpak krijgt bij de roep om democratisering in de jaren '70 en '80 een vervolg. Hoever het staat met de ontwikkeling in het vak van type B naar C is een verhaal apart. Dat is een onderwerp dat alleen door uitgebreid historisch onderzoek gecombineerd met discussie onder vakgenoten en betrokkenen uitgemaakt kan worden.

Over de ontwikkeling in het vak is het laatste woord nog niet gezegd. Met de constructie van deze ideaaltypen geef ik een interpretatievoorstel. Ik let op de kritiek die landschapsarchitecten op hun voorgangers uitoefenen. Hierin kan je zien dat men het vak in de loop van de geschiedenis *anders* gaat uitoefenen. Voor hen zijn dat pogingen om het *beter* te doen. Maar er zijn natuurlijk ook steeds tegenbewegingen die juist niet inzien waarom de ontwikkeling van bijvoorbeeld type A naar B of B naar C ook echt beter is. Die tegenbewegingen laat ik even buiten beschouwing. Zoals reeds gesteld construeer ik een logische ontwikkelingslijn.
Dat wil niet zeggen dat deze ontwikkeling historisch onvermijdelijk is. Evenmin wil dit zeggen dat die stappen in de ontwikkeling positief gewaardeerd moeten worden. Dit oordeel kan en hoef ik niet uit te spreken. Alleen oppervlakkige lezers moet ik waarschuwen: ik schets slechts een tendens die in de praktijk van het vak valt waar te nemen. Ik pel de tegenstrijdigheden eraf en hou een harde kern over. Maar daarmee is die ontwikkeling nog niet onvermijdelijk. Boven-

dien is type A niet slechter dan type B of C. Dát waardeoordeel moet vooralsnog opgeschort worden.

Naamgeving

Genoeg verstoppertje gespeeld achter bij de willekeur van het alfabet aansluitende letters voor de ideaaltypen. Het wordt tijd dat de ideaaltypen een passende naam krijgen. Laten we de rij voor mogelijke namen eens nalopen met daarbij de voor- en nadelen. Weliswaar hebben letters (zoals A, B en C) het voordeel dat ze een rij vormen, waaruit ontwikkeling zou kunnen blijken. Bovendien zijn we zo gewend aan het gebruik van abstracte letters dat er verder geen bijbetekenissen aan verbonden worden. Maar dat is nu juist ook het probleem. Voor een goede begripsvorming moet de naam in het gebruik ervan een betekenis gaan krijgen. Het moet een eenheid vormen en zich onderscheiden van zaken die ik niet wil aanduiden. Dat lukt niet met letters.

Wat zijn de eisen die ik aan een begrip voor de drie ideaaltypen stel?

- uitdrukken van ontwikkelingstendens;
- uitdrukken van de intentie van elk afzonderlijk ideaaltype;
- insluiten van associaties (het mogen geen streng eenduidig gedefinieerde, kunstmatige begrippen zijn);
- enige aansluiting bij het alledaagse taalgebruik;
- eveneens enige aansluiting bij de vakliteratuur;
- uitsluiten van al te veel bijbetekenissen die de begripsvorming onnodig

verwarren.

Bij deze eisen kan ik enkele rijtjes bedenken:

ideaaltype a	ideaaltype B	ideaaltype C
traditioneel	normaal	revolutionair
voorrationeel	rationeel	
literair	technisch	
traditioneel	modern	postmodern
aristocratisch	expertocratisch	technocratisch
intuïtief	methodisch	initiërend
traditionalistisch	rationalistisch	populistisch
romantisch	functionalistisch	democratisch

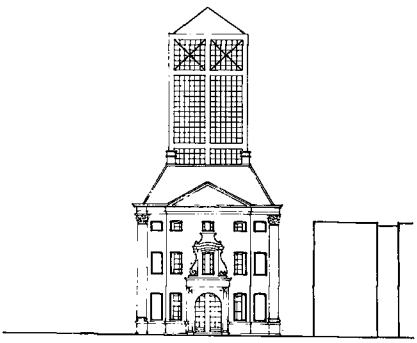

Bijna al deze begrippen hebben hun eigen voor- en nadelen. Ik kies voor de begrippen traditioneel-modern-postmodern. Dit heeft de volgende redenen: Ontwerpers voelen zich, terecht of niet terecht, modern dan wel traditioneel. Men kan zich in ieder geval bij dit begrippenpaar iets voorstellen. Moeilijker ligt dat bij het begrip postmodern dat voor velen een bijbetekenis uit de architectuurdiscussie heeft. Dan staat het voor een bepaalde 'styling' van gebouwen (11), 'citeren' van vormen uit de geschiedenis in nieuwe ontwerpen met behulp van collage-techniek [e] of coulissebouw (12).

Tegenwoordig schijnt iedereen bij gebrek aan begripsvormende inventiviteit met

[e] *Prijsvraagontwerp Kerkplein Arnhem onder motto Chop chop, C. van Hecke en C. Hofstee, 1983.*

(11) JENCKS, C., The language of post-modern architecture, London 1977.

(12) MEEUS, J., Modern, antimodern en postmodern ontwerpen, Plan, 15-2 (1984), 22-28.

het voorvoegsel 'post-' te moeten strooien: post-industriële tijdperk, post-kritische filosofie, post-rationeel e.d. Het is niet mijn bedoeling om aan die trend mee te doen. Niettemin verkies ik 'postmodern' boven begrippen als 'technocratisch' en 'populistisch', omdat die waarschijnlijk méér verwarring stichten.
Zo kom ik tot de volgende definitieve naamgeving:
ideaaltype A = traditioneel
ideaaltype B = modern
ideaaltype C = postmodern
In het vervolg zal meerdere malen gesproken worden over *de traditionelen, de modernen* of *de postmodernen*.
Deze namen moeten gelezen worden als verkortingen voor: landschapsarchi*tectuur* van het traditionele, moderne en postmoderne ideaaltype.

Opzet van de volgende hoofdstukken
In de hoofdstukken 3, 4 en 5 worden achtereenvolgens de traditionele, moderne en postmoderne landschapsarchitectuur behandeld. Zoveel mogelijk is getracht onderling vergelijkbare ideaaltypen te ontwikkelen. Daarom komen in de paragrafen waarin de typen worden geconstrueerd steeds weer dezelfde begrippen terug.
Eerst wordt in kernachtige stellingen de *visie* van de ontwerpers uiteengezet.
Daarna volgen de *uitgangspunten* en doelen die men zich stelt.
Een van de belangrijkste verschillen tussen de ideaaltypen is de *probleemstelling*.
Het blijkt dat de traditionelen, modernen en postmodernen op steeds weer andere manieren tegen vergelijkbare problemen

aankijken, waardoor die uiteenlopend worden gedefinieerd.
Vervolgens komen we bij het *ontwerpen* zelf. Hier behandel ik ideaaltypisch de opeenvolging in ontwerpbeslissingen en ontwerpfasen, inclusief de begrippen die in die fasen een rol spelen.
Het *instrumentarium* geeft een schets van de verschillende gereedschapskisten.
Hierna komt de *aard van het plan* of ontwerp aan de orde. Het geheel wordt afgesloten met een beschouwing over de *institutionele context* van het vak.

3.a Beeldende bijdrage aan de cultuur als visie

De traditionele landschapsarchitectuur geeft een *beeldende* visie op ruimte en samenleving.
Voorstellingen, fantasieën en betekenissen van de ruimte worden door middel van beelden in overeenstemming met normen en waarden tot uitdrukking gebracht. Dit levert *cultuurprodukten* op in de vorm van gerealiseerde tuinen en parken. Ook de tekeningen, schetsen en beelden in het algemeen zijn, zonder uitgevoerd te zijn, dergelijke cultuurprodukten.
Tenslotte maakt de traditionele landschapsarchitectuur de bijdrage, die door tuinen, parken en tekeningen aan de cultuur wordt geleverd, expliciet door te *reflecteren* op eigen en andermans ontwerpen. Een dergelijke reflectie is mogelijk wanneer de beelden en ontwerpen gegeven zijn, die als het ware vragen om hun interpretatie.
Met reflectie richten de traditionelen zich op de vakgenoten. Zij kunnen de vertaling van het beeldende medium naar het geschreven medium begrijpen. Zij zullen zich aangesproken voelen door de interpretatie van de ontwerpen. Op die manier wordt het mogelijk om in eigen kring op

basis van argumenten te twisten over de schoonheid van een tuin, park of landschap.
Zodoende kristalliseren verschillende *stijlen* en *scholen* uit, die elkaar beconcurreren met de produktie en interpretatie van ontwerpen.

Cultuuropvatting
Door middel van een eigen school, stijl en wijze van reflecteren leveren de traditionelen hun bijdrage aan de cultuur. Dit begrip cultuur is een variant op en uitwerking van het alledaagse cultuurbegrip, dat omschreven kan worden als het actief of passief deelnemen aan allerlei uitingen van de menselijke geest zoals kunst, wetenschap en techniek.
Om de inhoud van het cultuurbegrip in de traditionele landschapsarchitectuur duidelijk voor ogen te krijgen eerst een citaat uit de visie van Mien Ruys in 1952: "Het groen in een woonwijk dient niet als versiering. Dan zouden we evengoed vakken met gekleurde steentjes of glas kunnen aanbrengen, zoals men dat deed gedurende (de) Renaissance, toen in de parken de vorm, de architectuur hoofdzaak was. (....) toen leefde de mens veel meer in dagelijks contact met de natuur en men wilde in park en tuin juist die natuur aan banden leggen, beheersen en vorm geven. Nu mist de stedeling veelal de natuur. In de stad of woonwijk wil men dus iets terugbrengen van datgene wat verloren ging. Dit is, mijns inziens, de functie van het groen in de woonwijk en het is de taak van stedebouwer, architect en tuinarchitect tesamen om aan dit

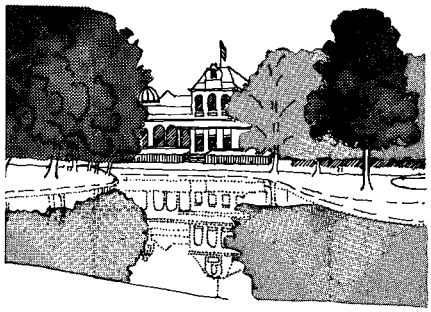

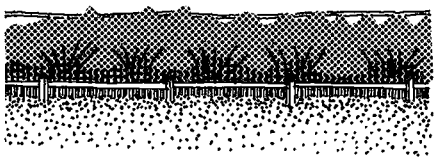

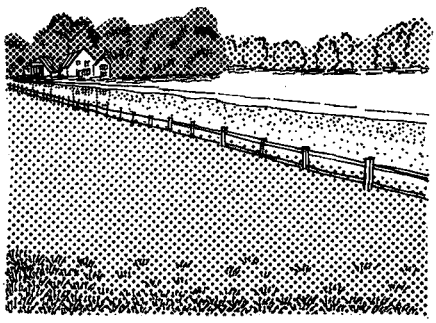

[a] *Tafereel met ideale ordening naar binnen gericht, Vondelpark Amsterdam, 1910, uit: J. van Veelen, 1978, 124, j.m.*

[b] *Twee taferelen uit het park Sonsbeek waaruit blijkt dat door de grote weide een zekere afstand tussen de stad (als het alledaagse), en het park (als het bijzondere) wordt gesuggereerd. Arnhem 1978, uit: Vakgroep Landschapsarchitectuur, 1978, 76, j.m.*

verlangen vorm te geven" (1).
Vergelijken we deze uitspraken van Mien Ruys met enkele parkontwerpen uit de traditionele landschapsarchitectuur dan kunnen we aspecten van het cultuurbegrip opbouwen:

- cultuur legt een *verbinding* tussen het alledaagse (de stad, de fabriek, de havens e.d.) en het niet-alledaagse (de natuur) [a];
- cultuur zorgt ervoor dat de mensen de alledaagse wereld om zich heen gaan begrijpen door er juist enige *afstand* van te nemen [b];
- cultuur legt een *verbinding* tussen contrasterende zaken (bijv. 'beheerst' en 'wild' in stad of natuur) en schept daardoor *eenheid* [c];
- door te appelleren aan diepere zinvragen (bijv. "Wat is natuur?") geeft cultuur hoop op de toekomst;
- cultuur is een begrip, de neerslag van cultuur in cultuurprodukten (zoals een park met gecomponeerde uitzichten) blijft eveneens van symbolische aard. Slechts interpretatie van een cultuurprodukt maakt duidelijk welke beeldende bijdrage aan de cultuur wordt geleverd. En omdat de cultuur niet statisch is, maar steeds verandert, is het mogelijk dat de waardering voor één en hetzelfde park of parkontwerp in de geschiedenis radicaal verandert;
- cultuur stuurt het maatschappelijke

(1) RUYS, M., Lezing voor Volkshuisvesting en Stedebouw, Den Bosch 1952, in: GEERTSEMA (1982), 246-247.

handelen (Natuur in de vorm van een park in de stad terugbrengen);
- cultuurvorming is een zaak van mensen die op dat gebied iets te melden hebben. (Alleen stedebouwers, architecten en tuinarchitecten zijn in staat het verlangen naar natuur in de stad terug te brengen. Anderen kunnen dat niet, die moeten door de kunstenaar geleid worden. Slechts op die manier kan de cultuur intersubjectief worden).

Een traditionele landschapsarchitectuur die op het punt van de cultuur niets te zeggen heeft, niet visionair is of neutraal wil blijven, heeft niet het recht om architectuur te heten. Er moet een onderscheid gemaakt worden in *de manier waarop* die bijdrage aan de cultuur wordt geleverd. Traditionele landschapsarchitectuur kan zowel *cultuurvernieuwend* als *cultuurbevestigend* bedreven worden.

3.b Cultuurvernieuwende of -bevestigende uitgangspunten

Het beelden en verbeelden staat centraal. De samenleving moet die beelden (leren) herkennen en waarderen. Immers in die beelden herkent ze als het ware zichzelf. Op die manier treedt er een soort gewenning en assimilatie op. Men neemt de ontworpen tuinen en parken waar door zich erin te begeven en de beelden in te passen in het dagelijks leven. Opdrachtgevers leren ook de reflecties van de ontwerper kennen, hetgeen hen in staat stelt tot een diepgaande assimilatie van het kunstwerk, wat men voor zich heeft laten

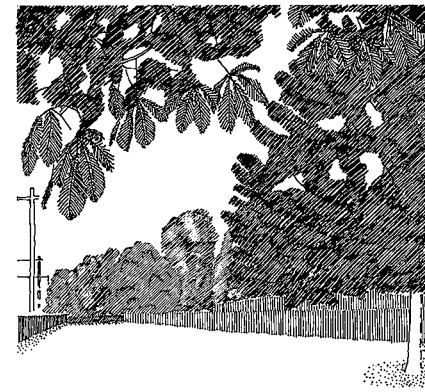

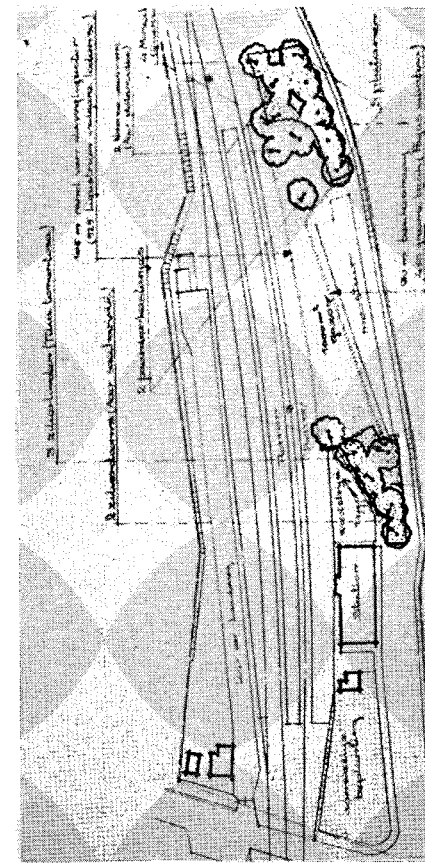

[c] *Strak en los gecombineerd en gecomponeerd: omgeving station Meersen, H. Otto, 1961, perspectief 1980, j.m.*

maken. Voor de kunstenaar-ambachtsman is ontwerpen een persoonlijke, unieke, beeldende daad. Het gaat hem daarbij niet om de wetenschappelijke berekening van de meest optimale oplossing voor het probleem. Zo kunnen problemen die geen beelddimensie hebben niet opgelost worden. Wel onderdelen van het probleem "Hoe maak ik een tuin of park?" Dat zijn de problemen van de grondsoort, ontwatering e.d., waarbij steeds weer bedacht moet worden, dat zelfs deze onderdelen van het probleem ook een beeldende dimensie in zich hebben (denk aan de kleur van de grond, het verschil tussen oppervlakkige afwatering of drainage). Maar overeind blijft dat het ontwerp van de landschapsarchitect zowel een beeld heeft, als het vermogen om zo effectief mogelijk te functioneren.

Deze eigenschappen van het ontwerp (effectiviteit en beeldkarakter) zijn met elkaar verbonden maar vloeien niet oorzakelijk uit elkaar voort. Ontwerpen die weliswaar een duidelijk beeld uitstralen maar technisch onmogelijk blijken, voldoen niet aan de eisen.

Evenmin voldoen technisch perfekte oplossingen die de cultuur weinig te vertellen hebben. Het beeld moet de cultuur uitdagen.

Een oorzakelijk verband tussen beeld en doelmatigheid van een ontwerp (een ontwerp is goed wanneer je het functioneren eraaan kunt aflezen, doelmatige ordening) past niet in de traditionele uitgangspunten. De belangrijkste bijdrage aan de cultuur wordt geleverd door middel van

beelden. Die moeten dan ook apart, naast de ambachtelijke realisatie, beoordeeld worden. De realisatie is ondergeschikt aan het beeld.

De traditionele landschapsarchitectuur maakt bij het ontwerpen gebruik van enkele min of meer expliciete uitgangspunten:

1 Sluit aan bij de *alledaagse ruimtewaarneming* en ruimtebeelding en tracht deze te *veranderen*.
2 Maak gebruik van *algemeen geformuleerde* toekomstdoelen.
3 Ontwerp op *ambachtelijke* wijze.

Alledaagsheid en verandering

De traditionele landschapsarchitectuur ontwerpt niet vanuit een totaal nieuwe, avant-gardistische en voor ieder ongrijpbare of on*be*grijpbare opvatting over de ruimte. De kunstenaar combineert een kunstzinnig talent met een sterke wil om de alledaagse ruimte-ervaringen al ontwerpend te *veranderen*.
Hij wil de cultuur uitdagen, herinneren aan zijn mogelijkheden, prikkelen en aftasten. Daarvoor is *een zekere begrijpbaarheid* onontbeerlijk. Ik zeg met nadruk: een *zekere* begrijpbaarheid omdat volledige begrijpbaarheid van zijn ontwerpen een *reproduktie* van de alledaagsheid zou inhouden. En dat willen de traditionelen niet, dan houdt de vórming van cultuur op. Steeds weer wordt de grens van het alledaagse een stukje verlegd. Je moet in de kunstenaar gelóven, anders begrijp je zijn beelding en daarmee zijn uitdaging niet, anders voel je

de nuances in de cultuurvorming niet aan. Het geloof in de kunstenaar als 'autoriteit' op het gebied van de cultuurvorming is slechts één kant van de medaille. De kunstenaar moet zelf ook in de cultuur staan, bij het alledaagse betrokken zijn. Raakt hij los van de cultuur, dan valt er ook niets meer uit te dagen en komt hij in een isolement.
Zowel volledige begrijpbaarheid (reproduktie van het alledaagse) als volledige *on*begrijpbaarheid (isolement van de kunstenaar, avant-gardisme) hebben hetzelfde gevolg: de cultuur wordt niet uitgedaagd, de ruimte-ervaring wordt niet veranderd.

Ter verduidelijking van deze stelling is een klein uitstapje naar een ander cultuurgebied illustratief. Naar aanleiding van de publikatie van een nieuwe historische roman van de schrijver Hugo Claus brengt hij in een interview enkele stellingen naar voren:
(Vraag): "Misschien is de meest opvallende trek van dit boek dat je er zoveel stemmen in hoort, en dan bovendien stemmen die een taal spreken die Vlaams aandoet".
(Claus): "Aandoet, ja. Het is een artificiële taal die niemand in werkelijkheid spreekt. De taal is gebouwd uit elementen van de realiteit, een soort esperanto. Ik heb er zorgvuldig voor gewaakt dat er geen woorden in staan die niet in Van Dale voorkomen".
(Vraag): "Hoe kun je een taal schrijven die niet bestaat?"
(Claus): "Omdat je niet anders kunt. Er

is niemand die een taal schrijft die bestaat. Als ik zou willen capteren hoe mensen spreken (.....) dan zou ik fonetisch moeten registreren hoe de spraak klinkt. Maar dat kan niet. We missen eenvoudig het instrumentarium om al die betekenisvolle details van de spraak te geven. (....) Per definitie is het allemaal één groot artificieel knutselwerk wat wij denken te noteren als taal. En ik vind het ook de kracht en de charme van goede boeken dat je geconfronteerd wordt met een taal die geconcipieerd is door de auteur. Door te schrijven concretiseert hij een taal die je in de werkelijkheid nooit hoort" (2).

Wat leveren deze uitspraken op voor de traditionele landschapsarchitectuur? Wat alledaags *aandoet* in een ontwerp is in feite al een bewerking van de kunstenaar. Hij knutselt met delen van de werkelijkheid en voegt ze op een unieke wijze samen, daarbij lettend op verstaanbaarheid (Van Dale) en op uitdaging (artificieel). Hij pakt de ruimte op, geeft er vorm aan en geeft de nieuw geconcretiseerde ruimte weer terug aan de werkelijkheid met het appèl aan waarnemers deze te interpreteren. De cultuur is geestelijk en blijft geestelijk. Het cultuurprodukt (boek, ontwerp) heeft een verbinding met de cultuur maar zegt niets als het niet wordt geïnterpreteerd. Interpretatie van een ontwerp als cultuur-

(2) HOSTE, P. en W. KUIPERS, Hugo Claus en het verdriet van België. De Volkskrant, 4-3-1983,13.

uiting verandert de alledaagse werkelijkheid weer, doordat waarnemers de grens van het alledaagse opschuiven. Alleen goede waarnemers natuurlijk! En aan de andere kant lukt dat alleen bij goede ontwerp*ers* en ontwerp*en*. Dit staat niet van te voren vast.
Bij het veranderen van het alledaagse in de ruimtewaarneming treedt nog een belangwekkende complicatie op. Veranderen van de cultuur kan vernieuwend danwel bevestigend gebeuren. Omdat dit zeer wezenlijk is bij het traditionele ontwerpen ga ik hier dieper op in.

Verandering en cultuurvernieuwing
De cultuur als geestelijk produkt is steeds in beweging. De landschapsarchitectuur ook. En daarom ook de cultuurprodukten die de landschapsarchitectuur voortbrengt. Parken, tuinen, plantsoenen, landgoederen en landschappen veranderen niet alleen door wijziging van het materiaal (groei, uitspoeling e.d.), niet alleen door veranderend gebruik (bemesting, kap, betreding, vertrapping, produktie), maar vooral door een zich wijzigend maatschappelijk kader waardoor de ruimte anders wordt waargenomen. Denk daarbij aan de wijziging die het 19e eeuwse park in de 2e helft van de 20e eeuw heeft ondergaan. Dat ging van kijkgroen [d] (in de zondagse kleren op de paden het natuurlijke decor aanschouwen) tot gebruiksgroen [e] (in het surfpak op de plas die aanvankelijk alleen als beeldbepalend element, onderdeel van het tafereel, scheppen van afstand, was geconcipieerd). Sommige landschapsarchi-

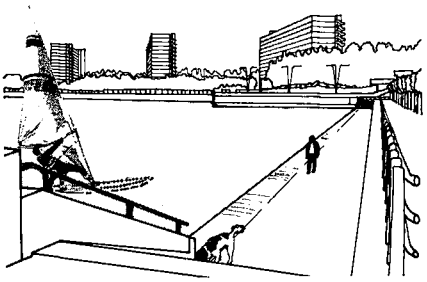

[d] *Voorbeeld van het park als kijkruimte, Klarenbeek Arnhem omstreeks 1900, uit: Ach lieve tijd, 750 jaar Arnhem, de Arnhemmers en hun groen, Arnhem 1983, 93.*

[e] *Voorbeeld van het park als gebruiksruimte, Sloterplas Amsterdam 1982, uit: U. van Aar, c.s. Amsterdam-west en het Algemeen Uitbreidingsplan 1934, Wageningen 1983, 65, fig. 66, (montage j.m.).*

tecten hebben deze culturele verandering onderkend en eraan vormgegeven met ontwerpen. Los van de vraag of je deze verandering op dit moment als positief ervaart (je kan niet meer in een park lopen of er komt weer iemand voorbij huppelen) hebben de ontwerpers van 'volksparken' deze cultuurverandering aangevoeld [f].

Zij stelden zich de vraag of het klassieke 19e eeuwse kijkpark in de landschapsstijl nog wel de beste vorm was voor het 20e eeuwse verlangen naar natuur in de stad.

Dat was *kritiek* op de receptmatige nabootsing van de landschapsstijl aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw (3).

Waarom noem ik dit verandering of cultuurvernieuwing? Deze ontwerpers hebben op de vraag "Is dit wel de beste vorm voor het huidige maatschappelijke verlangen?" een nieuw antwoord kunnen vinden door een *nieuwe stijl* van ontwerpen te ontwikkelen. Deze stijl gaat minder uit van tafereelvorming en stelt het begrip

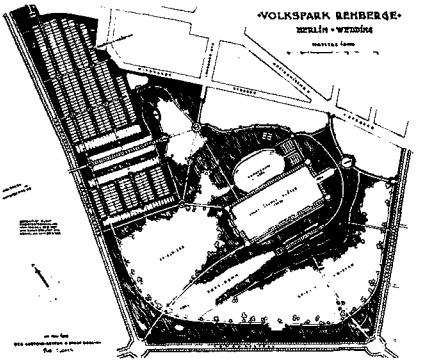

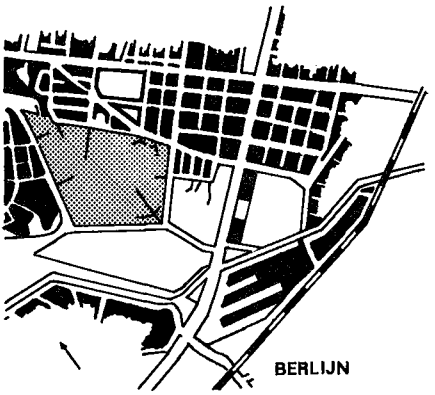

(3) Het werk van een van de bekendste Nederlandse tuinarchitecten uit die tijd, L. Springer is recent onderzocht. Hierbij komt men tot de volgende conclusie:
"Springers werk kan 'eclectisch' genoemd worden, in die zin, dat er vele motieven in te herkennen zijn, die naar verschillende verwante tuinarchitecten (bijvoorbeeld E. André) of naar nieuwe ontwikkelingen verwijzen (bijvoorbeeld de "Cottagestijl").
GEENEN, G. en G. ROELEVELD, Leonard A. Springer, tuinarchitect; Beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk, Wageningen 1982, 234.

[*f*] *Volkspark Rehberge Berlijn, E. Barth, 1925, uit: Wiegand, 1979, 137, afb. 63.*

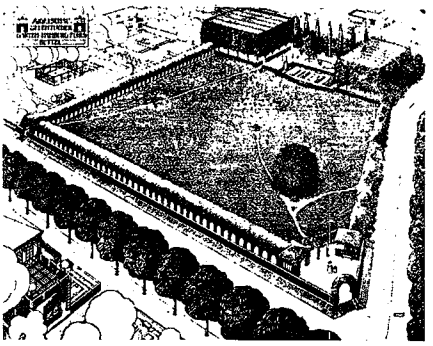

[g] *Öffentlicher Garten in Hamburg-Fuhlsbüttel, L. Migge, ± 1920 uit: Burckhardt, 1978, 63, afb. 89.*

ruimte voor speciale activiteiten centraal (4) [g].
Het maatschappelijke verlangen naar een ander gebruik van het klassieke park is door kritiek op verkalkte denkbeelden gewijzigd. Gebruiksaspecten als sport en spel in een park, natuureducatie (schooltuinen e.d.) openen nieuwe registers om de vorm van dat stukje van de samenleving met wil en bewustzijn ter hand te nemen. Dat noem ik cultuurvernieuwend bezig zijn.

Restauratie en cultuurbevestiging
Blijven we bij hetzelfde voorbeeld van de overgang van kijkgroen naar gebruiksgroen dan is restauratie in de landschapsarchitectuur het volgende:
Componeren met taferelen en de juiste plantensortimenten naar het voorbeeld van hoogtepunten uit de landschapsstijl (bijvoorbeeld het Park aan de Maas van

(4) "Functionalisme komt in de tuinkunst tot uitdrukking in de (...) architectonische richting. Deze richting kwam in Duitsland het sterkst tot ontwikkeling (....).
De Volksparken, die vanaf ± 1910 ontstonden zijn de gaafste voorbeelden van deze nieuwe architectonische (functionalistische) vormgeving in de tuinkunst. Deze parken worden gekenmerkt door een strakke, rechtlijnige, sobere vormgeving en een min of meer duidelijke ruimtelijke, soms hiërarchisch geordende samenhang binnen het park.
Ook het voorkomen van speelweiden, roeivijvers, voetbal- en tennisvelden en andere voorzieningen voor actief vermaak, alsmede het voorkomen van een Volkshuis (voor educatieve doeleinden en voor ontspanning en ontmoeting) en tenslotte de aansluiting van het padennet in het park, op het stratennet van de omgeving en de verbinding met het openbaar vervoer, zijn kenmerkend voor een Volkspark" GEENEN c.s. (1982), 85-86.→

J.D. Zocher, Jr., 1852) behoort tot kunstenaarschap van de traditionele landschapsarchitectuur. Dat is de manier waarop de tuinarchitecten 'mooie dingen' maken. Het beeld van een dergelijk park is gegeven in zo'n voorbeeld. Daarmee zijn vormgevingsvraagstukken esthetische vragen geworden, tot op zekere hoogte los van wat er zich in de samenleving of de cultuur allemaal wijzigt. Je buiten de paden begeven hoort niet. Sporten en spelen in een park is een verstoring van de compositie van de taferelen. Dat moet men maar elders doen. Een park is pas een park wanneer er mooie taferelen worden opgeroepen. Wij willen door het maken van mooie parken aan de mensen laten zien wat 'goede smaak' en 'traditie' is, tenslotte hebben tuinarchitecten daar al ruim een eeuw ervaring mee.

Deze schets is niet geheel los van de werkelijkheid. Twee citaten laten dit

(4) (vervolg)
Maas komt na een analyse van de Volksparktraditie tot de volgende conclusie: "Wichtiger als die Frage nach der Fläche ist für die heutige Debatte die Frage der Kultur. Das ganzheitliche Konzept der allseitigen Entfaltung der menschlichen Bedürfnisse und Fahigkeiten stellt einen Gegenpol zur spezialisierten und verordneten Freizeit in de Freizeitzentren dar, die den Parkbesucher nur auf eine Tatigkeit reduzieren wollen. Im Volkspark wurde nicht Gesundheit, Erholung, Unterhaltung und Bildung angesprochen. Schönheit und Nützlichkeit sind in diesem Park noch - oder wieder - eine Einheit".
MAAS, I., Vom Volksgarten zum Volkspark, Aus der Geschichte des demokratischen Stadsgrüns, in: Andritzky, M. en K. Spitzer (Hg.), Grün in der Stadt, Reinbek bei Hamburg 1981, 18-39, hier 35.

naar mijn mening zien. De waardering komt voor rekening van de auteurs:
"In de eerste decennia, na de stichting van de BNT in 1922, bestonden de werkzaamheden van de aangeslotenen voor het belangrijkste deel uit het ontwerpen van particuliere stads- en villatuinen en uit het adviseren van gemeenten aangaande parken, plantsoenen en begraafplaatsen (...). Op het gebied van de tuinkunst was er in die bond een indrukwekkend reservoir aan kennis en vakmanschap belichaamd (...). De enkele meer grootschalige objecten in het buitengebied, waarvoor in die jaren de hulp van de tuinarchitect werd ingeroepen, betroffen meestal bezittingen van particuliere landgoedeigenaren. Daarbij ging het dan om de restauratie of het onderhoud van bij die landhuizen behorende tuinen en soms ook om de verzorging en de instandhouding van de aansluitende parkgedeelten met hun bomenbestand, waterpartijen, lanen, paden, ornamenten en open ruimten" (5).

Het andere citaat luidt als volgt:
"Binnen de BNT was in de twintiger jaren geen progressieve stroming aanwezig, die òf adequaat uit politieke overtuiging òf opportuun uit zakelijke overwegingen reageerden op de nieuwe ontwikkelingen in de bouwkunst en de stedebouw (....). Het ontwerpen van de grote stadsparken in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam in samenhang met haar uitbreidingsplannen dreigde ook het domein te worden van de

(5) BENTHEM (1982), 530.

opstellers van die uitbreidingsplannen. (....) (dit getuigt) (..) (van) een groeiend gebrek aan vertrouwen in de capaciteit en visie van de grote vakbroeders van toen. De kwestie tussen Granpré Molière en Springer in verband met beider ontwerp voor de Kralingerhout in 1932 is een dieptepunt in de geschiedenis van ons vakgebied (....). Het initiatief tot de aanleg van bosparken (Amsterdam en Rotterdam)(....) betekende reeds toen een kentering in het denken over de onveranderlijke betekenis van de landschapsstijl als vormprincipe voor het nieuwe stadspark van groot formaat en allure en bestemd voor een nieuwe vorm van recreatief gebruik en beleving" (6).

Restauratieve of cultuurbevestigende traditionele landschapsarchitectuur laat zich met het voorgaande in het hoofd als volgt omschrijven: ruimtelijk vormgeven in de stijl van een of ander bekend voorbeeld. Ontwerpen is een esthetisch vraagstuk, los van de maatschappelijke context geworden, met het doel behoud of herstel van de cultuur of goede smaak uit dat voorbeeld.

Algemene toekomstdoelen

Bij het vormgeven van tuin of park bestaan algemeen geformuleerde doelen waaraan zo'n ontwerp moet voldoen. Dat is zeker geen volledig uitgeformuleerde beschrijving van eisen voor de te ontwerpen toestand. Dat zou een te grote

(6) BOER (1982), 550-552.

beperking voor de kunstenaar-ambachtsman zijn. Het zijn *waarden*. En die kunnen zowel bij het ontwerpen en het praten daarover met de opdrachtgever, als bij de reflectie op het ontwerp of de uitvoering, worden bijgesteld. Het gevolg hiervan is dat die waarden en doelen, onder leiding van de kunstenaar-ambachtsman, gaan veranderen. Zoals hiervoor reeds is aangestipt kan dit cultuur*bevestigend* of cultuur*vernieuwend* gebeuren.

Ambachtelijk ontwerpen

Traditionele landschapsarchitecten doen een gedegen kennis op over het materiaal, de grond, plantengroeperingen, bloeiwijzen, kleuren, geuren e.d. Men leert die kennis al doende en bouwt zo een grote *ervaring* op. Schetsen, tekenen, taferelen waarnemen en beelden, kortom zoeken in het beeldende medium en stelling nemen op basis daarvan, is ambachtelijk ontwerpen. Deze kennis zou je als het ware kunnen karakteriseren als kennis die niet zozeer in je *hoofd* maar in alle *zintuigen* zit opgeslagen. Het is een combinatie van handvaardigheid, ervaring en kennis. Dergelijke kennis is niet speciaal kenmerkend voor de traditionele landschapsarchitectuur. In de wetenschap, ook in de exacte natuurwetenschappen, komt dit fenomeen voor. Wetenschapstheorie van recente datum heeft er een naam aan gegeven: 'tacit knowledge': "knowledge that is aquired through practice and cannot be articulated explicitly" (7).

(7) KUHN, T., The structure of scientific revolutions, Chicago 1970, 44.

Kuhn stelt hierover het volgende:
"Perhaps 'knowledge' is the wrong word, but there are reasons for employing it. What is built into the neural process that transforms stimuli to sensations has the following characteristics: it has been transmitted through education; it has, by trial, been found more effective than its historical competitors in a group's current environment; and, finally, it is subject to change both through the discovery of misfits with the environment. Those are characteristics of knowledge, and they explain why I use the term. But it is strange usage, for one other characteristic is missing. We have no direct access to what it is we know, no rules or generalizations with which to express this knowledge. Rules which could supply that access would refer to stimuli not sensations, and stimuli we can know only through elaborate theory. In its absence, the knowledge embedded in the stimulus-to-sensation route remains tacit" (8).
Hieruit valt te begrijpen dat, ondanks de reflectie die de traditionele landschapsarchitectuur op de ontwerpen uitvoert, een schets of ontwerp nooit volledig in taal expliciet gemaakt kan worden. Alleen diegenen die eveneens deze 'tacit knowledge' hebben verworven, die in de 'school' zijn opgenomen, kunnen meedenken.

(8) KUHN (1970), 196.

3.c Interpretatie van problemen

Binnen de traditionele landschapsarchitectuur kan een probleem of een opgave aldus worden geformuleerd: schep op basis van je ambachtelijke kennis een beeld voor een terrein waar je persoonlijk als ontwerper achter kan staan. Het ontwerp op basis van dat beeld moet uitvoerbaar zijn.
Zo te zien is een probleem niet eenduidig te formuleren. Een probleem heeft altijd meerdere oplossingen. Het is niet zo dat uit het geformuleerde probleem logisch één oplossing volgt. Dat zou een miskenning betekenen van de kunstenaar als iemand die een unieke kijk geeft op de zaak. Bovendien zou zo'n probleemstelling een ontkenning van school- en stijlvorming zijn.
Toch zijn er wel enkele voorwaarden te noemen waaraan een probleem in de traditionele landschapsarchitectuur moet voldoen:

- *overzichtelijkheid van de opgave*
  De individuele ontwerper moet het terrein met zijn stijl, ambachtelijke kennis en ervaring kunnen overzien.
- *interpretatie van probleem, terrein en 'school'*
  Middels een ontwerp wil de traditionele landschapsarchitect communiceren met cultuurgenoten. Daarom interpreteert hij het terrein, de opgave en zijn 'school' dusdanig dat anderen uit het ontwerp waardering, verrukking of walging kunnen aflezen. Het ontwerp is een persoonlijke beeldende daad, waar-

uit een standpunt blijkt bij interpretatie.

- *bij te stellen doeleinden*
  Omdat de aard van de oplossing niet gegeven is in de probleemstelling zijn de doeleinden bij te stellen.

Problemen die niet voldoen aan de bovenstaande voorwaarden kunnen door de traditionele landschapsarchitectuur en de traditionele opdrachtgevers verschillend benaderd worden:

- De opdrachtgever gunt de opdracht niet aan de landschapsarchitect omdat hij weet dat die z'n neus op zal halen voor het gestelde probleem of er helemaal niet uit zal komen. Grote stadsparken van Den Haag en Rotterdam, in de eerste helft van deze eeuw worden daarom niet door traditionele landschapsarchitecten ontworpen, aldus Boer (9).
- De problemen worden door *reductie* tot het bekende voorbeeld als zuiver esthetisch probleem binnen de bekende probleemstelling van het vak gehaald. Een goed voorbeeld hiervan zijn ontwerpschetsen die voor het Amsterdamse Bos zijn gemaakt,door de vijvers, paden en ruimten van het Vondelpark vijf maal te vergroten [h] [i].

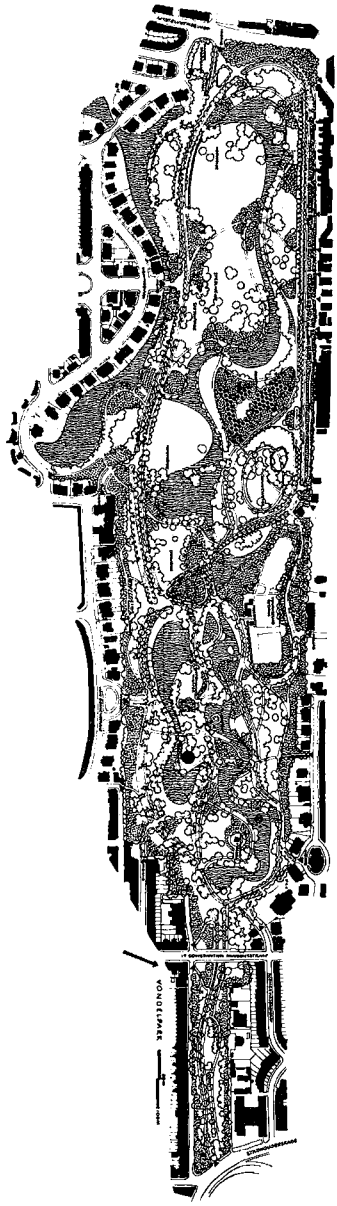

[*h*] *Vondelpark Amsterdam, toestand na renovatie in 1953, uit: Wonen/TABK, 24 (1980), 14.*

(9) BOER (1982), 550 e.v.

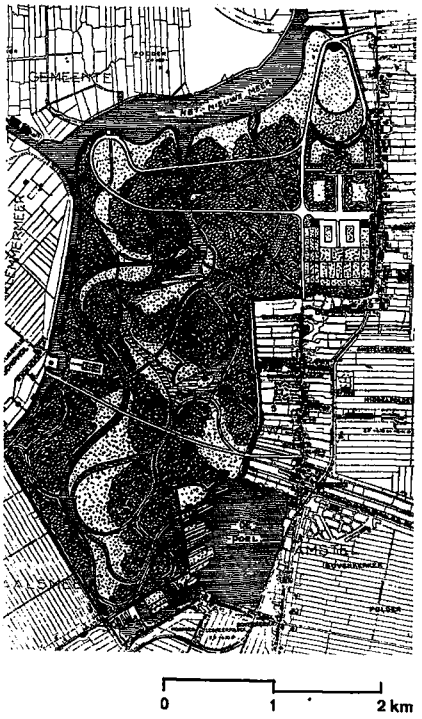

[*i*] *Ontwerpschets voor het Amsterdamse Bos (bosplan), anoniem, 1931, uit: Balk, 1979, 24.*

- Omdat de aard van de oplossing niet vast ligt, kan de traditionele landschapsarchitectuur nieuwe problemen als een *uitdaging* opvatten. Deze uitdaging kan tot gevolg hebben dat de 'stijl', 'school', traditie en ervaring ter discussie wordt gesteld. Vooral cultuurvernieuwers gaan ervan uit dat de aard van de oplossing geen gegeven is maar steeds opnieuw gezocht moet worden en nemen daarom die uitdaging aan. Echter alleen wanneer ook het maatschappelijke kader waaruit het probleem komt, ter discussie gesteld en uitgedaagd mag worden.
- Is een van de voorgaande mogelijkheden niet adequaat gebleken om er het probleem mee te lijf te gaan dan staat er nog een mogelijkheid open: de opdracht wordt niet aanvaard (10).

3.d Traditioneel ontwerpen

Traditioneel ontwerpen is creatief handelen waarin waarneming en herinnering van de ontwerper, gecombineerd met hand-

(10) Hiermee zijn zeker niet alle aspecten van de traditionele probleemstelling uiteengezet. Toch geeft het een indicatie. Het zou interessant zijn om na te gaan of de aard van de opgave van grote infrastructurele werken in de eerste helft van onze eeuw (grote stadsuitbreidingen, polderinrichting, ruilverkaveling en stadsbossen) een beperking was voor de traditionele landschapsarchitectuur. Was de neiging tot interpretatie van probleem, terrein en school een blokkade voor het veroveren van deze opdrachten? Konden de voorwaarden niet gerealiseerd worden? →

vaardigheid en vak-ervaring, wordt toegepast op een terrein. De intentie van dit ontwerpen is het oproepen van een *nieuwe beeldende eenheid*. Bij traditioneel ontwerpen zijn enkele stadia te onderscheiden. Dit wil niet zeggen dat deze stadia steeds doorlopen moeten worden. Integendeel, veelal worden er stadia overgeslagen, soms begint men bij het motief of ontwerp om daarna bij het beeld uit te komen. Evenmin mag de suggestie ontstaan dat ontwerpen een rechtlijnig proces is. Het is meer 'vallen en opstaan'. Als reconstructie zijn de volgende stappen te beredeneren:

SCHEMA:
Traditioneel ontwerpen

(10) (vervolg)
Voor de beantwoording van deze vragen is historisch onderzoek noodzakelijk.
Andere verklaringen voor het ontbreken van traditionele landschapsarchitecten bij deze opgaven zouden kunnen zijn:
- Dergelijke zeer grote terreinen brengen dusdanige problemen met zich mee dat een andere vakopvatting nodig is.
- Gebrek aan kennis of onkunde op gespecialiseerde terreinen.
- Een cultuurbevestigende stellingname van de toenmalige landschapsarchitecten.
- Afwijzing van nieuwe problemen en nieuwe technieken.
- Slecht koopmanschap van de landschapsarchitect als ondernemer.
- Onvoldoende reflectie op het werk van vakgenoten.

TRADITIONEEL ONTWERPEN

1 HERINNERINGSBEELD (in de fantasie)
beelden oproepen

2 NIEUW BEELD (in de fantasie)
schetsen
tekenen
beelden

3 UITGEBEELD MOTIEF (enkele lijnen op papier, hoofdmotief van de aanleg)
vak-ervaring
creativiteit
vaardigheid
persoonlijkheid

4 ONTWERP (de dingen krijgen hun plaats binnen het hoofdmotief)

5 UITVOERINGSPROCES (bijstellen van ontwerp in het terrein)

6 BEHEER (terrein toetsen aan motief en ontwerp)

7 REFLECTIE (zoeken naar algemene rechtvaardiging van de manier van ontwerpen).

TRADITIONEEL 1 HERINNERINGSBEELD

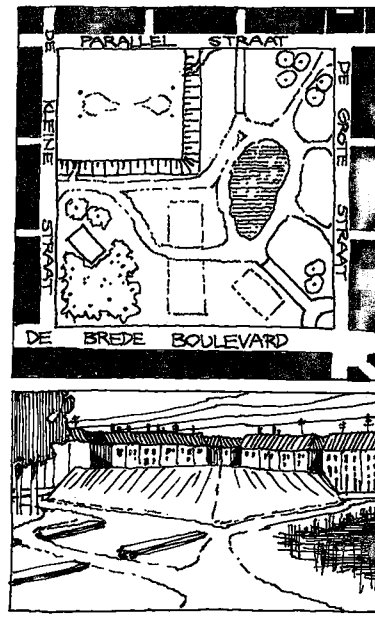

TRADITIONEEL 2 NIEUW BEELD

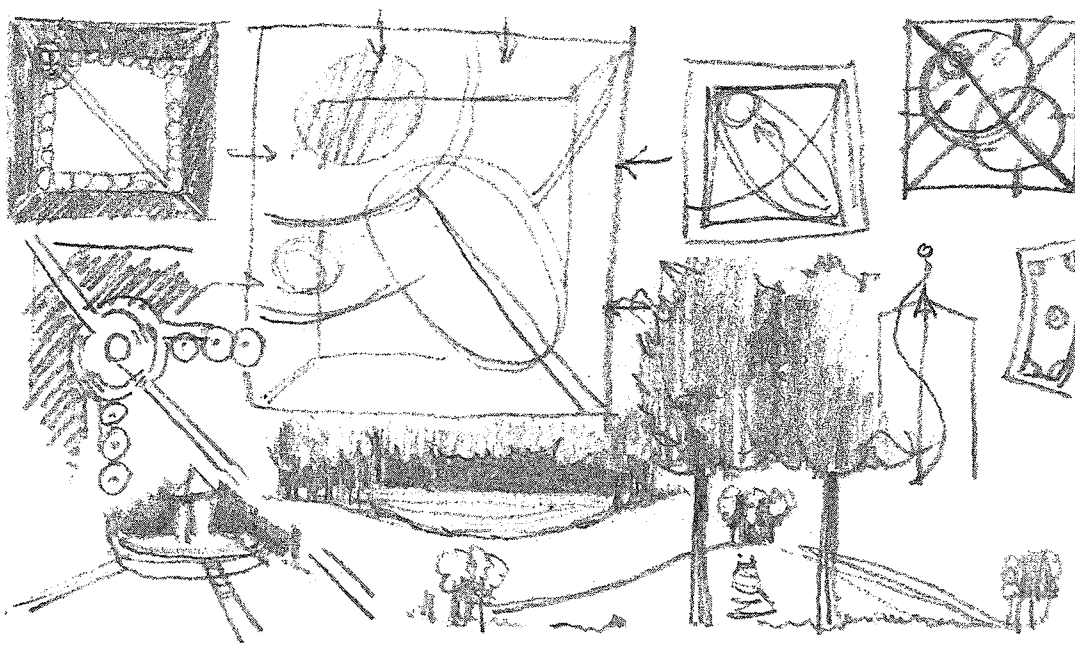

TRADITIONEEL 3 UITGEBEELD MOTIEF

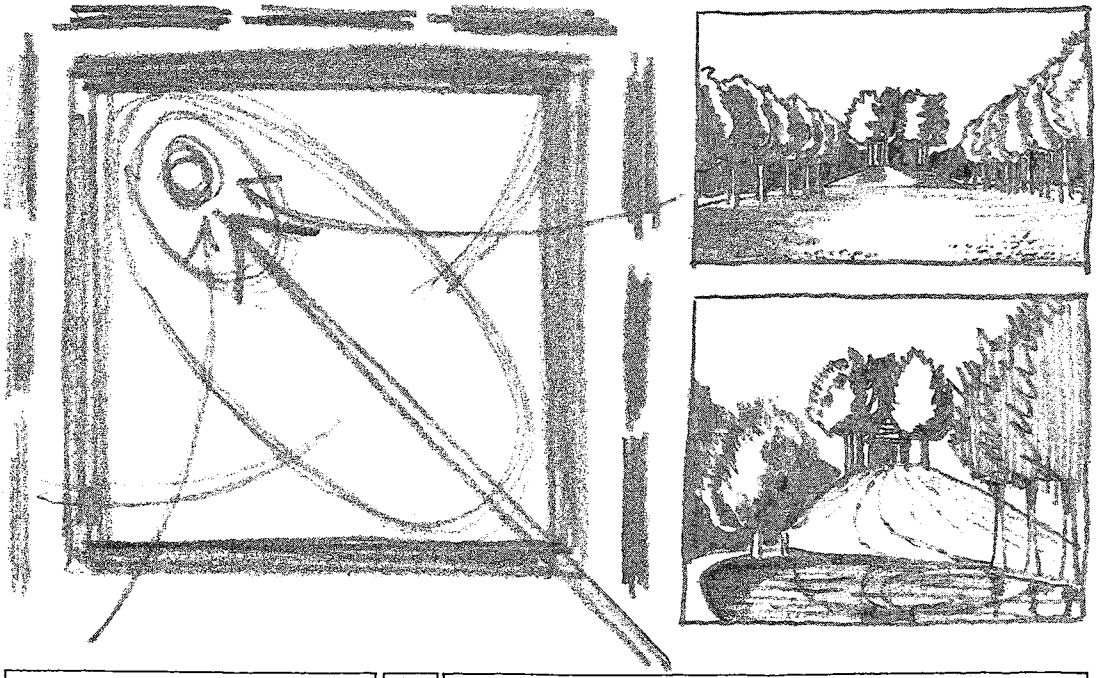

TRADITIONEEL 4 ONTWERP

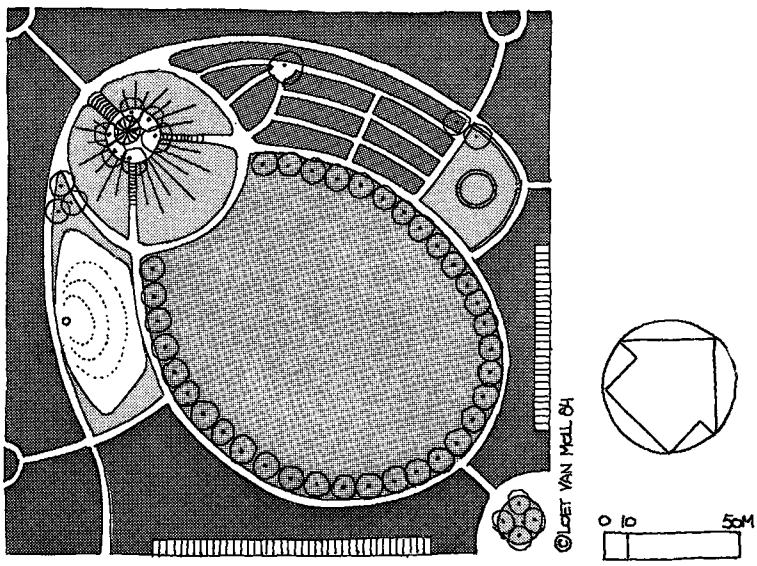

TRADITIONEEL 5 UITVOERINGSPROCES

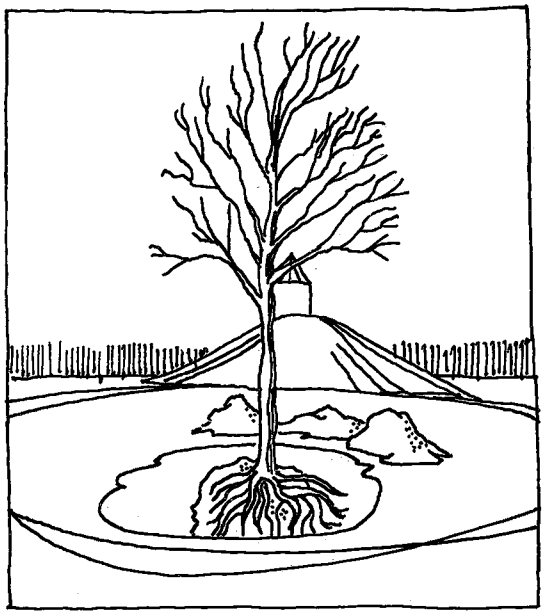

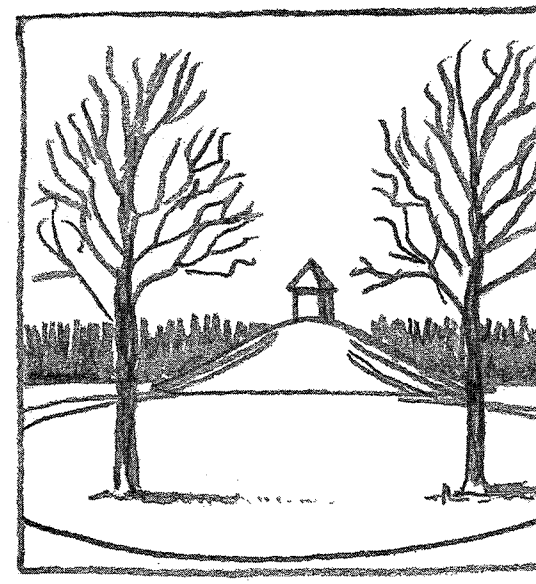

TRADITIONEEL 6 BEHEER

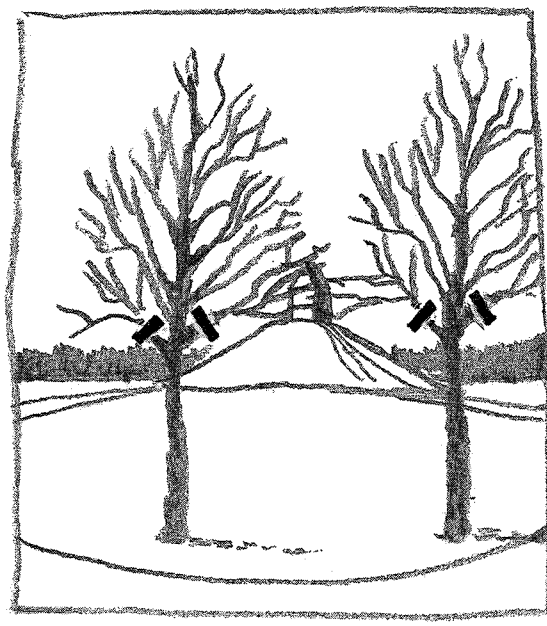

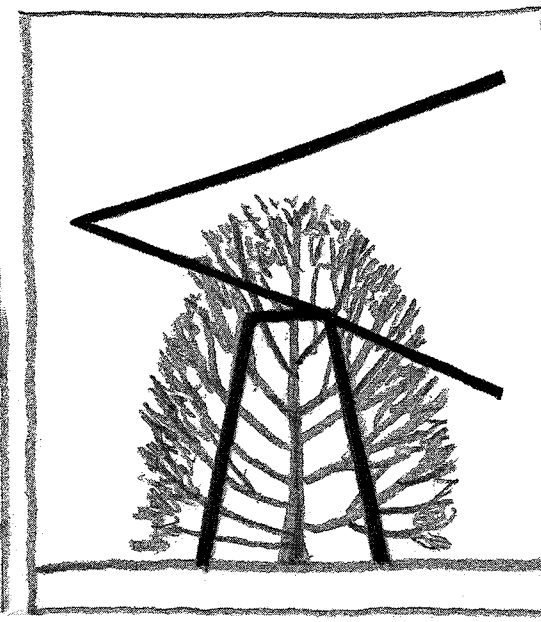

TRADITIONEEL 7 REFLEKTIE

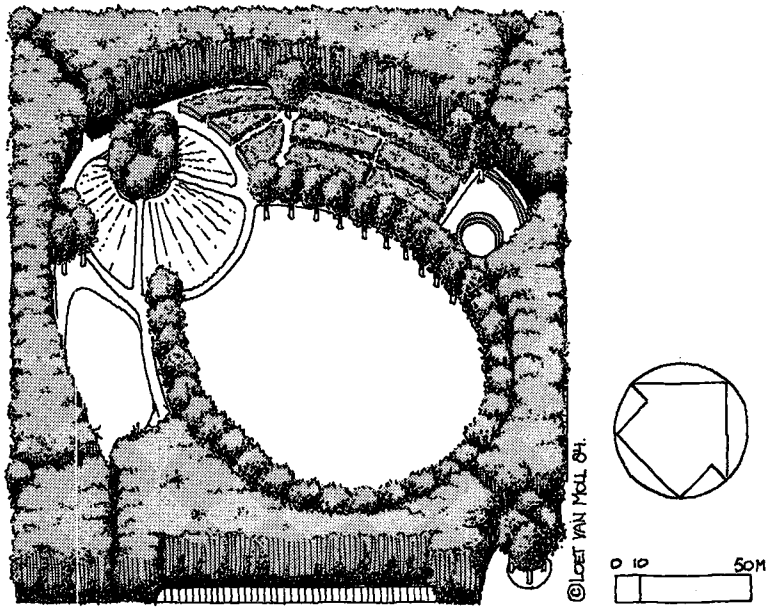

Ter verduidelijking van deze manier van omgaan met het vak wil ik hieronder een citaat van Mien Ruys uit 1981 aanhalen. Dit citaat geeft aan hoe een traditionele reflectie op ontwerphandelingen eruit ziet. Onder het hoofdstuk 'Ontwerpen, wat is dat eigenlijk?' vat de ontwerpster het ontwerpproces samen: "Het overkomt mij meermalen dat mij om advies wordt gevraagd bij een bestaande situatie. Vrij onbeleefd loop ik dan na een korte begroeting dwars door de kamer naar het raam en kijk naar buiten. De *eerste blik* uit huis is van het grootste belang. In die *ene oogopslag* liggen alle mogelijkheden en onmogelijkheden die het terrein biedt open. *Pas daarna* luister ik naar de opeenstapeling van *problemen en wensen* van de eigenaars. Het is nu zaak dat ik me daardoor niet laat overdonderen, maar *vasthoud aan de eerste ideeën en daarna de verlangens ondergeschikt weet te houden* (.....). In de *eerste flits* zag de ontwerper dat een *vrij uitzicht* vanuit het raam, hoofd*motief* van de aanleg zou moeten zijn. Daaraan moet hij vasthouden. Hoewel ik meen uit te gaan van het eisenpakket blijkt bij nader inzien dat ik eigenlijk achterste voren denk en dus in grote lijnen *begin met het eindresultaat*. Pas in een volgend stadium probeer ik alle *onderdelen in te passen* door eerst *de hoofdopzet in enkele lijnen op papier vast te leggen* en daarna de kweekhoek, het speelveldje of de vaste plantenhoek hun plaats te geven" (11) [j].

(11) RUYS, M. en R. ZANDVOORT, Van vensterbank tot landschap, Bussum 1981, 71-72.

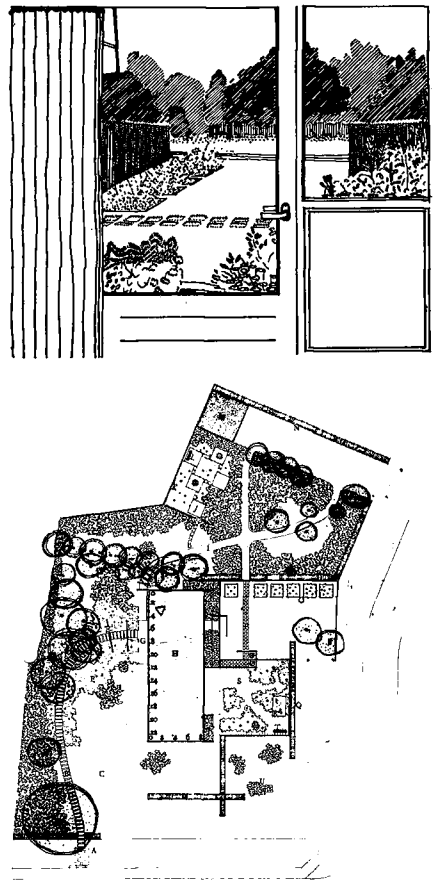

[j] *Ontwerp van de tuin van architect Bonnema, Hardegerijp, M. Ruys, 1962, uit: M. Ruys, Het nieuwe vaste planten boek, Amsterdam 1973, 59, perspectief 1981, j.m.*

In het kort loop ik de verschillende stadia van traditioneel ontwerpen door.

herinneringsbeeld
nieuw beeld
motief
ontwerp
uitvoering
beheer
reflectie

1. *Herinneringsbeeld*

De ontwerpopgave begint bij de *herinneringsbeelden* in de fantasie van de ontwerper ('de eerste flits'). Die komen tot stand op basis van eigen waarnemingen en een selectie uit de traditie van tuin- en parkarchitectuur, architectuur en beeldende kunsten.
Deze beelden worden nooit expliciet, ze blijven in de fantasie van de ontwerper. Het hele arsenaal herinneringsbeelden wordt ingezet op het moment dat de ontwerper aan een opgave begint. Daarbij zijn niet alle herinneringsbeelden even waardevol. De ontwerper groepeert, waardeert en verwerkt zijn herinneringsbeelden, daarbij geholpen door zijn ontwerpschool.
Herinneringsbeelden hebben een *algemeen* karakter, het zijn abstracte beelden die nog niet op een bepaalde situatie of plek betrokken zijn. Binnen een bepaalde landschapsarchitectuurschool wordt de ontwerper getraind in selectie en opbouw van als goed aanvaarde herinneringsbeelden. Lessen in interpretatie van de kunstgeschiedenis, waarneming van ontwerpen van leermeesters in het veld of interpretatie van tekeningen en schetsen van voorbeeldige ontwerpers zijn enkele hulpmiddelen.
Herinneringsbeelden vertonen elk afzonderlijk of in verband met elkaar een bepaalde *eenheid, balans* of *evenwichtigheid*. Dit kan in verschillende termen beschreven

worden. Te denken valt aan: het verband tussen harmonie en contrast, schilderachtigheid en monumentaliteit, variatie en monotonie of continuïteit en verschil.

2. *Nieuw beeld*

Herinneringsbeelden van een bepaalde school bewijzen zich pas in de fase waarin voor een *unieke plek* en door een *unieke ontwerper nieuwe beelden* worden gevormd. Als alles goed gaat leveren de confrontatie met het terrein, de probleemstelling en de eisen van de opdrachtgever enkele nieuwe beelden op. Het algemene herinneringsbeeld in het achterhoofd van de ontwerper stelt hem in staat om, al interpreterend , het *bijzondere* van de situatie te herkennen. Op deze manier zijn de herinneringsbeelden van een bepaalde ontwerpersschool *interpretatiekaders*. Verschillende situaties van een tuin, landgoed of park kunnen met hetzelfde herinneringsbeeld tegemoet worden getreden. Dezelfde situatie kan met verschillende herinneringsbeelden uiteenlopend geïnterpreteerd worden, hetgeen steeds nieuwe, afwijkende beelden oproept.

Wanneer in de 19e eeuw het werkterrein van Nederlandse landschapsarchitecten verschuift van de landgoederen naar enerzijds kleinere stads- en villatuinen en anderzijds naar parken en pleinen, verandert de interpretatie van algemeen aanvaarde 'landschappelijke' herinneringsbeelden. "Een gevolg van het kleinere oppervlak van de tuinen was, dat bepaalde principes uit de landschappelijke stijl (...) die door de bekende tuinarchitecten

uit deze tijd nog steeds bewonderd en nagevolgd worden (...) hier niet meer verwezenlijkt konden worden.
Bijvoorbeeld: de illusie, dat een tuin als het ware onbegrensd in het omringende landschap overloopt (.... 'intricacy') wordt op een kleiner oppervlak moeilijker. De illusie van een 'pastoraal landschap', liefst compleet met een stromende beek of rivier en verlevendigd door koeien en schapen (...'animation') kan nu eenmaal niet op een beperkt oppervlak bereikt worden.
Daarentegen krijgen een aantal andere (...) 'sources of pleasure' noodzakelijkerwijs meer nadruk: 'utility' en 'order' konden gaan domineren waar b.v. de 'nuttige tuin' (moestuin, boomgaard) een plaats moest krijgen op beperkt terrein [k].

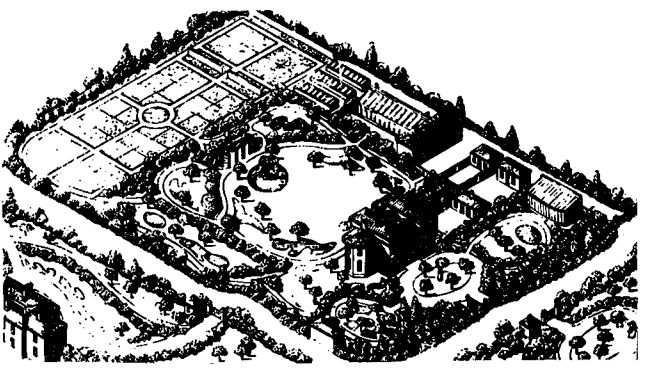

[*k*] *Ontwerp villatuin, J. Loudon, 1830 uit: Geenen c.s. 1982, 20.*

Aangezien bij een kleine tuin de invloed van het huis naar verhouding groter wordt, ging ook 'symmetry' een belangrijker rol spelen. Dit alles resulteerde in een overheersende strakke, soms rechtlijnige vormgeving ..." (12).

herinneringsbeeld
nieuw beeld
motief
ontwerp
uitvoering
beheer
reflectie

3. *Motief*

Pas wanneer het *motief* wordt *uitgebeeld* in de vorm van bijvoorbeeld een schetsontwerp, komt de vraag naar voren of het nieuwe beeld ook zin heeft voor anderen dan de ontwerper. Daarvóór stelt hij dat probleem niet eens.
Wat is een motief?
Enkele lijnen op papier, een vrij uitzicht, een as, een doorzicht, een karakteristiek tafereel maar ook een eenvoudige hoofdruimte, kortom de hoofdzaak, de essentie of de ruggegraat van een ontwerp. Een motief verleent continuïteit en verband aan alle onderdelen, schikt en onderschikt. De essentie volgt uit het beste beeld dat de ontwerper uit zijn fantasie neemt voor het terrein [1].
Het motief in de traditionele landschapsarchitectuur is niet meer abstract, zoals de beelden. Motieven zijn gegeven in de materialen waarmee de ontwerper de ruimte wil gaan vormgeven. Sfeer, textuur, kleur en geur van de beplantingsmaterialen, het aardoppervlak en de gebouwde omgeving, vormen een integraal onderdeel van het motief. Er is geen scheiding tussen motief en ontwerp enerzijds en een beplan-

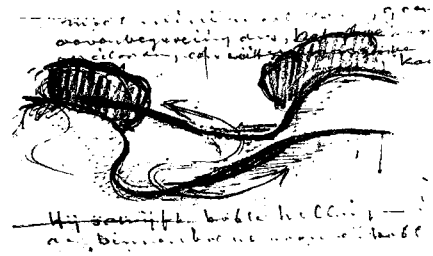

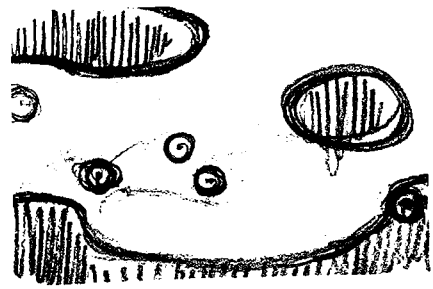

[1] *Voorbeeld van een motief bij de reconstructie van het park 'Groeneveld', M. van Gessel, 1978, 122, 126, 127.*

(12) GEENEN c.s. (1982), 19-20.

tingsplan anderzijds, waarbij het laatste een 'invulling' of 'vertaling' van de algemene lijn is. Integendeel, de traditionele landschapsarchitect beeldt, denkt en ontwerpt in en met het plantmateriaal waarmee hij de ruimte vormgeeft. Hij kent het materiaal door en door en weet ook wat planten in de loop van de seizoenen aan verandering ten opzichte van elkaar teweeg brengen. Dat stopt hij in het motief. Een afzonderlijk beplantingsplan gebruikt hij slechts in beperkte mate, o.a. voor het opmaken van bestellijsten en andere boekhoudkundige zaken.

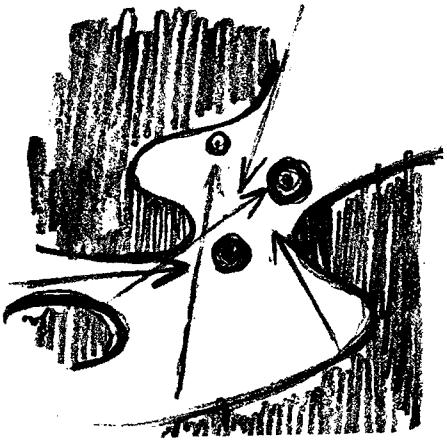

Aan het motief worden tal van eisen gesteld:

- Ontwerper en opdrachtgever moeten er onderling en afzonderlijk over kunnen praten. Het is een beeld dat voor discussie is vrijgegeven zodat de vraag naar de beste ordening van de onderdelen en van de ruimte gesteld kan worden.
- Een motief moet als ruggegraat voor een ontwerp zo 'sterk' zijn dat er een eenheid of samenhang mee valt te smeden.
- Een motief moet een eerste toetsing aan technische en maatschappelijke (waaronder economische) randvoorwaarden mogelijk maken. Een ontwerp gebaseerd op een dergelijk motief zal tenminste moeten kunnen functioneren voor het doel waarvoor het wordt gemaakt.

Maar dit zijn niet de enige eisen:
Zowel bij verder ontwerpen en praten, als bij toekomstige interpretatie door 'de man in de straat' moet het motief de mogelijkheid bieden dat men er iets *unieks*, iets *persoonlijks* in legt. Een motief

[*1*] *Voorbeeld van een motief bij de reconstructie van het park 'Groeneveld', M. van Gessel, 1978, 122, 126, 127.*

moet gevoelens aanspreken, actief terug laten beelden, kortom iets te melden hebben.
Daardoor zijn die motieven die al te deterministisch of realistisch zijn en één interpretatie opdrukken niet erg geschikt voor traditioneel ontwerpen. Zowel de unieke situatie als de ontwerper en de waarnemer worden zo tekort gedaan.

herinneringsbeeld
nieuw beeld
motief
ontwerp
uitvoering
beheer
reflectie

4. *Ontwerp*

Wat gebeurt er van het motief naar het ontwerp?
Al doende, door te schetsen en te beelden, krijgt de ontwerper de *regels* van het ontwerpen in de vingers. Op basis van de *ervaring*, die reeds is opgedaan in vroegere ontwerpen, is het mogelijk om het uitgebeelde motief vast te houden wanneer er allerlei technische en economische randvoorwaarden aan het ontwerp worden gesteld. Die ervaring zet de ontwerper aan tot het oplossen van *stijlproblemen* en wel op elk ontwerpniveau opnieuw. Tenslotte wordt op deze manier een meer of minder grote *handvaardigheid* opgebouwd. Dit komt tot uitdrukking in stellingen als "Zo hoort het nu eenmaal" of "Zo mag je het zeker niet doen". Dit geeft aan dat de kennis die via ervaring, creativiteit en handvaardigheid wordt opgebouwd een grote *normatieve component* heeft.
Wanneer er op de voorgaande manier nog onvoldoende over het ontwerp valt duidelijk te maken (naar bijvoorbeeld opdrachtgevers, collega's of leerlingen toe) dan heeft de traditionele landschapsarchitect

nog een argument: hij voegt met het ontwerp iets *persoonlijks* toe waar hij helemaal achter kan staan. Zoals bij de uitvoering van een, al dan niet geïmproviseerd, muziekstuk, blijft er bij ontwerpen van (toegepaste) kunstwerken altijd sprake van een persoonlijke noot. Traditioneel ontwerpen is, door middel van ervaring, vaardigheid, creativiteit en persoonlijkheid *toetsen* van het motief aan het terrein, de toekomstige activiteiten, de technische en economische randvoorwaarden *en weer terug*.

Communicatie met beeld en motief
Ontwerpen is een communiceren met beelden en motieven.
Hoe gaat dat in zijn werk?
De traditionele landschapsarchitect ontfutselt op de hierboven beschreven manier beelden en motieven aan zijn eigen fantasie. Met die beelden en motieven in het hoofd gaat hij het terrein en de toekomstige activiteit (bijvoorbeeld: ontspannen in een park of zich voortbewegen over een weg) te lijf. Dit levert weer nieuwe beelden op en kan zelfs het motief radicaal veranderen. Daar komt een *schetsontwerp* [m] uit. En op dat moment is er communicatie over het ontwerp mogelijk. De ontwerper interpreteert in eerste instantie zelf dit schetsontwerp, hij wijzigt het naar believen. Dan nodigt hij anderen uit om een oordeel te geven over het ontwerp. Die anderen kunnen collega's zijn die op een soortgelijke manier ontwerpen en uitingen van de school kunnen interpreteren waardoor kritiek op het ontwerp mogelijk wordt.

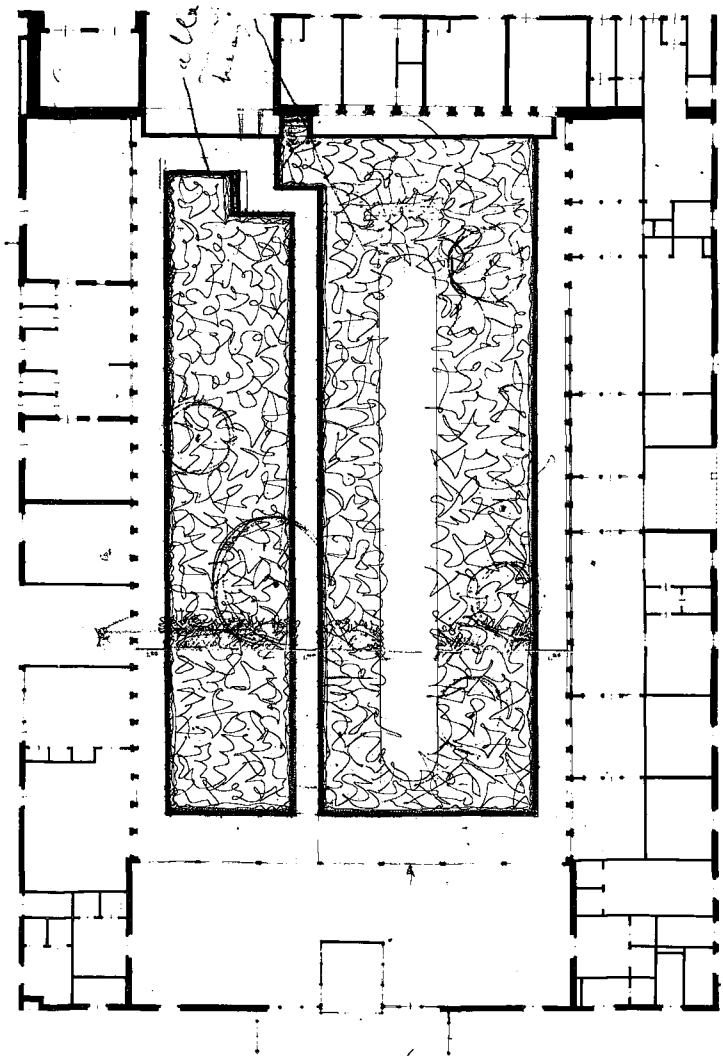

Ook leerlingen van de traditionele landschapsarchitect, die opgeleid worden bij de meester en zodoende hun kennis opdoen, kunnen erover meepraten. Tenslotte moet de opdrachtgever er zich in terug kunnen vinden, wat aanleiding is voor tijdig overleg over het ontwerp. Daar de opdrachtgever niet helemaal is ingewijd in de school zal de communicatie en interpretatie van beelden en motieven

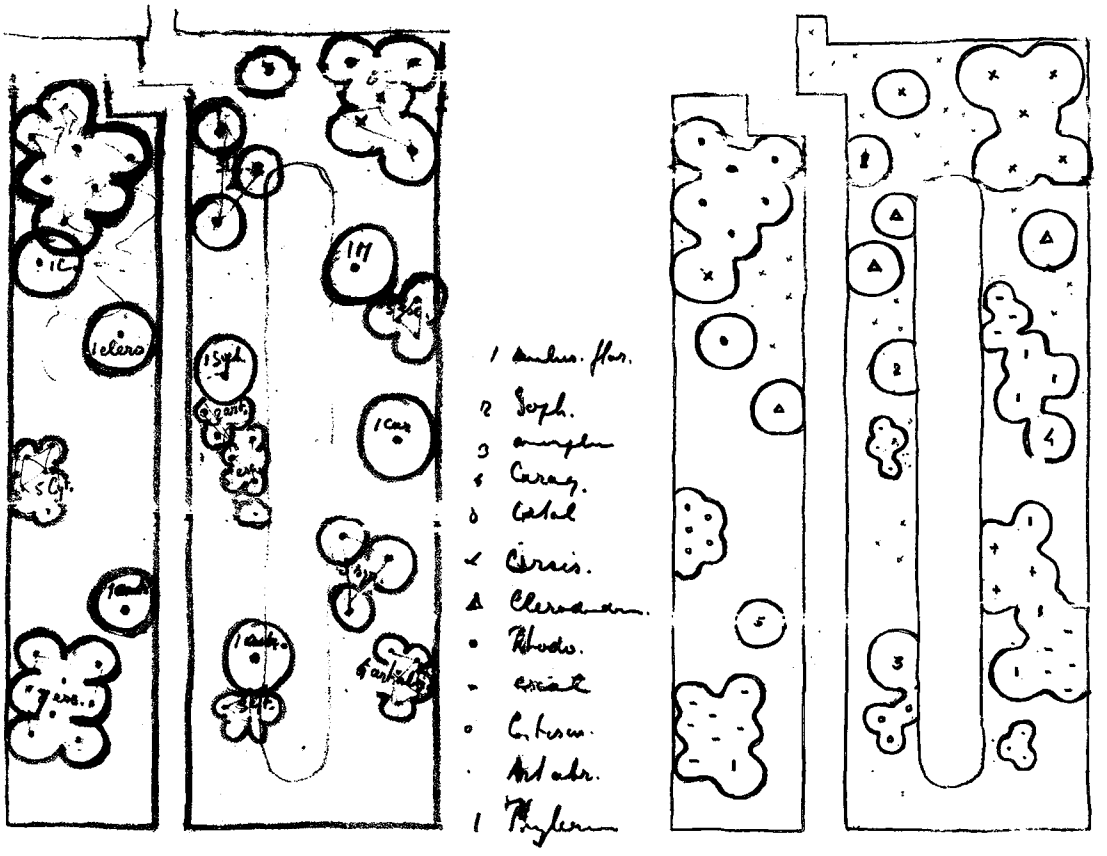

[m] *Schetsontwerp binnentuin Diaconessenhuis Hilversum, K. v.d. Lee, 1956, uit: Archief Vakgroep Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen.*

uit het ontwerp grotendeels door de ontwerper zelf gebeuren.
Het is natuurlijk mogelijk dat de opdrachtgever, op het moment dat hij het ontwerp goed begrijpt, een veto uitspreekt of zelfs een wijziging van het motief eist. Op dat moment kan de ontwerper de opdracht teruggeven of, wanneer hij is overtuigd door de redelijkheid van de argumenten achter het veto, opnieuw beginnen. De kans bestaat, dat het moeilijk wordt om een totaal ander motief te bedenken. Hij heeft zich immers sterk geïdentificeerd met het ontwerp en staat erachter. Dan moet de ontwerper afzien

van de opdracht.
Pas wanneer er op deze manier genoeg is gepraat over de beelden en motieven uit het ontwerp kan de ontwerper uitroepen "Ik zie dat het goed is". Daarmee is het ontwerp *voorlopig* afgerond.

Enige uitleg bij communiceren over ontwerpen is gewenst.
Ontwerpen door middel van tekenen is voor de traditionelen *een doel op zich* en *niet alleen een middel* om beelden aan de fantasie te ontfutselen. Het ontwerp is zelf reeds een (deel van het) kunstwerk, ook al wordt het niet gerealiseerd.
Het is een *voorafbeelding* en daarmee ook een *lezing*, een *interpretatie* van de bestaande en de toekomstige werkelijkheid. Tekenen is niet de werkelijkheid in de toekomst vastleggen door strepen trekken, gebieden onderscheiden en deze van wettelijke of technische regel voorzien. Een traditioneel ontwerp probeert op de plattegrond reeds uit te drukken wat er in de toekomstige werkelijkheid aan beelden valt waar te nemen en rijkt handvaten ter interpretatie aan. Het poogt schaal, maat, ruimte, textuur en materiaal in beeld uit te drukken [n]. Op deze manier worden ontwerpschetsen en -tekeningen vaak ware ambachtelijke kunstwerkjes. Iedere school ontwikkelt een eigen tekenwijze, een favoriet perspectief, vogelvlucht of axonometrie, die het beste de bedoelingen weergeeft. In feite is het ontwerp meer dan het stukje papier, het is de voorafbeelding van het toekomstige ruimtelijke kunstwerk. Op die manier wordt ontwerpen een feeste-

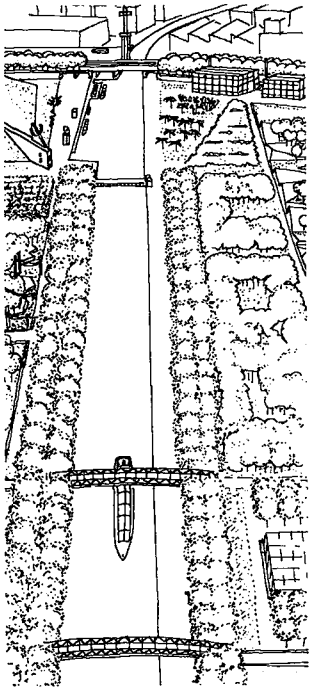

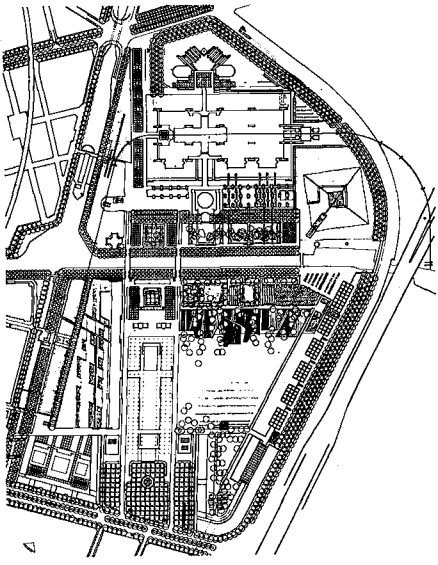

[n] *Parc de la Villette, inzending voor de prijsvraag te Parijs 1982, door Bureau Bakker en Bleeker uit Amsterdam, tekeningen uit de toelichting.*

lijke gebeurtenis waaraan collega's en leerlingen uit de school een bijdrage kunnen leveren. Dit kan in de vorm van een prent, maar ook door in poëtische taal uitdrukking te geven aan de wijze waarop men in vervoering is geraakt (13).

School

Praten over beelden en motieven is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Het veronderstelt begrijpbaarheid van die beelden en vertaalbaarheid van beelden in woorden. Het impliceert deelname aan de cultuur van de 'school'. Doordat in een '*school*' de vakervaring, interpretatie, ambachtelijke kennis en 'tacit knowledge' van meester op leerling wordt overgedragen, voorgeleefd en doorgegeven ontstaat een zekere duidelijkheid over interpretatie van de beelden. Maar omdat

(13) Een voorbeeld uit de geschiedenis van de polderplanning geeft een Werkgroep waarin o.a. P. van Tienhoven, C. van Eesteren, W. Dudok en V. Westhoff zitting hadden: "Ongetwijfeld is bosch het machtigste middel voor den landschappelijken opbouw van het nieuwe land. Door het bosch kan in het landschap het verticale groenelement van grooten stijl worden verkregen, dat noodig is om van den polder meer dan een troostelooze en eentonige vlakte te maken (....). Wanneer het bosch aan het einde van het gezichtsveld is gelegen, wekt het bij degene, die zich in de uitgestrekte landbouwgebieden bevindt verwachtingen op van koelte in den zomer en beschutting in den winter. Het brengt in de oneindige herhaling van steeds weer dezelfde horizon (....) de noodzakelijke tegenstelling van kleur, toon en lijn. Het brengt een andere dieptewerking in het landschap. Zoo maakt het bosch de weldadige afwisseling mogelijk, waaraan de menschelijke geest zozeer behoefte heeft". Werkgroep voor het Landschap der Zuiderzeepolders, De opbouw van het landschap der Zuiderzeepolders, z.j., z.p. 6-7.

niemand een kunstwerk kan maken dat slechts voor één uitleg vatbaar is, omdat de aard van de oplossing van ruimtelijke problemen niet vast ligt en omdat de kennis moeilijk expliciet valt te maken, blijft de interpretatie van kunstwerken steeds in beweging. De meesters sturen deze interpretatie en scheppen zo enkele collega's en leerlingen om zich heen, aangevuld met welwillende en cultuurminnende leken. Dit geheel vormt een school met eigen *vaktaal* en een eigen *stijl* en een eigen *tekenmanier*.

Stijl

Een stijl is een herkenbare onderlinge verwantschap in de wijze van beelden. Dit komt tot uitdrukking in het gebruik van bepaalde motieven, verhoudingen, maten, belijningen, materialen, ruimten en vormen. Enkele voorbeelden van verschillende stijlen uit het verleden van de tuin- en parkarchitectuur zijn: de vroege landschapsstijl [o], de gardeneske stijl [p] (verwaterde taferelen, ontwerp grotendeels gebaseerd op het tonen van zoveel mogelijk verschillende bijzondere soorten bomen en planten) en de style mixte [q] :
eenheid beelden tussen strakke architectonische vormen en materialen naast losse, natuurlijk ogende, ruimten .
Dergelijke stijlen en scholen hangen samen. Zo wordt er als synoniem voor de vroege landschapsstijl in Nederland gesproken van de 'School van de Zochers' (in het meervoud omdat het vak van vader op zoon werd overgegeven waardoor de familie Zocher de school in stand hield)

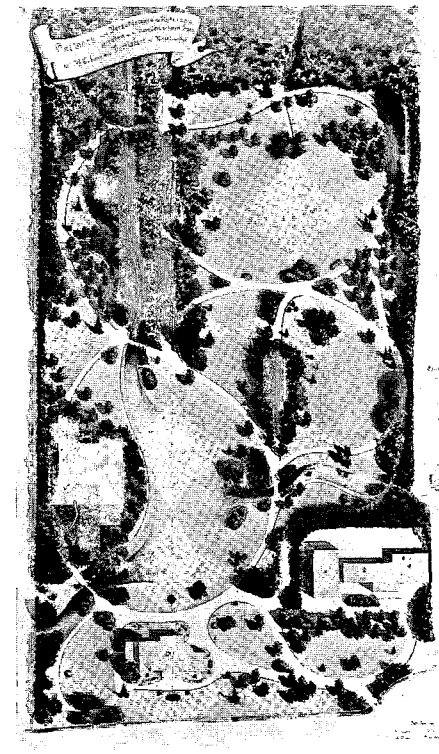

[o] *Bijvoorbeeld: ontwerp voor Volksgarten Klosterberge Magdeburg, P. Lenné, 1824, uit: Nehring, D., Stadtparkanlagen in der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts, Hannover 1979, 52.*

[p] *Voorbeeld van de gardeneske traditie: Reconstructie 'Eijckestein', Maartensdijk, L. Springer, 1882-'83, uit: Springer collectie, Cent.Bib. LH Wageningen.*

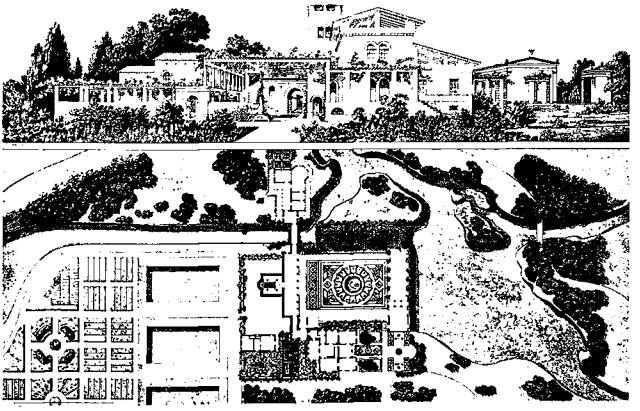

en over de 'School van G. Jekyll en E. Lutyens' (14) (met de stijl van architectonisch gevormde tuinen).

Vaktaal

De vaktaal van de school is veelal poëtisch, verhalend en expressief. *Betekenissen* van woorden als 'schilderachtigheid', 'intricacy', 'strak' en 'los' zijn *per school verschillend* evenals de *waardering* voor die begrippen. Aan de hand van een tekening, ontwerp of ruimtelijke situatie krijgen deze begrippen hun lading, die daarbij doorwerkt in het herhaaldelijk gebruik. Zodoende ontstaat per school en stijl een eigen vaktaal, waarmee de deelnemers aan de school elkaar en elkaars beelden perfect weten aan te voelen en te ontwikkelen. Buiten de school is de communicatie echter haast onmogelijk. Alleen de prominenten die zich boven de vaktaal weten te verheffen,

[q] *Bijvoorbeeld uit de eerste helft van de 19e eeuw: Römische Bäder von P. Lenné en F. Schinkel, uit: C.S. Sørensen, Europas Have Kunst, Gads, Kopenhagen 1959, 263.*

(14) BROWN, J., Gardens of a golden afternoon, London 1982.

o.a. via reflectie op eigen en andermans ontwerpen, zijn in staat om op een hoger abstractieniveau met buitenstaanders te communiceren. Niet zelden zijn dat ook de vormers of meesters van een ontwerpschool.

herinneringsbeeld
nieuw beeld
motief
ontwerp
uitvoering
beheer
reflectie

5. *Uitvoering*

De volgende schakel bij traditioneel ontwerpen is het *uitvoeringsproces*. De traditionele landschapsarchitect is een *uitvoerend kunstenaar*. Dit wil zeggen dat hij zijn ontwerp zelf mee uitvoert, verder doorgaat met ontwerpen tijdens de uitvoering, en geen scherpe arbeidsdeling toelaat tussen beelden aan de tekentafel en beelden in de werkelijkheid van de uitvoeringsplek. Hier zien we de *ambachtelijke* kant van het vak. Zoals reeds gesteld, is het ontwerp pas voorlopig naar tevredenheid van ontwerper en opdrachtgever afgerond op het moment dat men het over het ontwerp eens is geworden. In het uitvoeringsproces zet men de communicatie niettemin voort door de situatie opnieuw aan het oorspronkelijke herinneringsbeeld, het nieuwe beeld en het motief te toetsen. Op die manier wordt het ontwerp verder *doorleefd*. De tekening van het ontwerp is maar een stapje in het totale ontwerpproces. Bij de uitvoering gaat het ontwerpen *verder*. Mede daardoor wordt er zelden een toelichting op het ontwerp geschreven. Ook bestektekeningen, waarop precies aangegeven staat op welke plaats welke maatregel genomen moet worden, worden niet altijd gemaakt. Deze bestektekeningen zijn onontbeerlijk voor

de moderne landschapsarchitectuur, omdat daarin juist wel een scherpe arbeidsdeling tussen ontwerpers en uitvoerders wordt doorgevoerd.
Maar bij de traditionele landschapsarchitectuur moet de ontwerptekening voor zichzelf spreken. Zodoende kan de ambachtelijk getrainde uitvoerende kunstenaar met een ontwerptekening toe. Tijdens het uitvoeringsproces wordt de bodem gemodelleerd, worden de zichtlijnen uitgezet en de uitvoerders (waar de ontwerper er eentje van is) schromen niet om af te wijken van het ontwerp, wanneer hiermee aan het motief tegemoet wordt gekomen. Ook de uitvoerders die niet mee ontworpen hebben, beschikken over de noodzakelijke ambachtelijke kennis.

herinneringsbeeld
nieuw beeld
motief
ontwerp
uitvoering
beheer
reflectie

6. *Beheer*

Het gaat de traditionelen om de vormgeving van een *beeldende eenheid van vorm en inhoud*, een *expressief landschap*.
Een eenheid vormgeven wil zeggen: samenhang laten zien, aanzetten tot interpretaties geven, die onderling zowel kunnen contrasteren als harmoniëren, afhankelijk van de bril waarmee het landschap wordt waargenomen. *Vorm* en *inhoud* (of betekenis) zijn twee begrippen die men *per stijl* tot eenheid brengt. Vorm als uitdrukking voor de ruimtelijke situatie (objecten, ruimten en texturen), inhoud als de gevoelens en begrippen die aan die objecten, ruimten, texturen al dan niet symbolisch kunnen worden verbonden. De relatie tussen vorm en inhoud is echter geen gegeven. De waarnemer wordt uitgenodigd die relatie actief te leggen,

om net zoals de ontwerper beeldend met het landschap om te gaan. Pas dan krijgt het landschap een expressief karakter. Bij het beheer zien we iets vergelijkbaars als bij het ontwerpen. Meestal geeft de ontwerper het beheer uit handen, maar als het goed is oefent iemand uit de school daarop invloed uit. Het punt is dat de beheersmaatregelen op die manier getoetst kunnen worden aan het motief en aan het ontwerp. Slechts op die manier kan het kunstwerk intakt blijven. Daaraan worden de beheersmaatregelen ondergeschikt gemaakt. Op deze manier blijft de vraag "Is dit de goede ordening?" steeds aan de orde. Het materiaal groeit, de maatschappij staat niet stil, de kunst verandert en daarmee moet het landschap als kunstwerk ook veranderen.

herinneringsbeeld
nieuw beeld
motief
ontwerp
uitvoering
beheer
reflectie

7. *Reflectie*

Voor de echte traditionele landschapsarchitectuur is de zaak van het ontwerpen nog niet afgerond wanneer de schop in de grond is gegaan en alles is uitgevoerd. Bij het ontwerp hoort een *legitimatie* of *verantwoording* van de culturele daad, die daar is gesteld. Daarmee wordt de vraag naar de beste ordening van de ruimte beantwoord.
In de meeste gevallen proberen de prominenten van een school of stijl zich nader te preciseren door te reflecteren op ontwerpen die als het ware om interpretatie vragen. Dit geschiedt in de vorm van artikelen in de vakpers, toelichtingen bij toekenningen van prijzen in het kader

van bijvoorbeeld een prijsvraag en ook in handboeken voor de school.
Veel epigonen of navolgers van een stijl voelen de motieven vaak wel aan, maar zijn slecht in staat deze te beargumenteren. In feite is reflectie op ontwerpen de kroon op het ontwerpen zelf. Reflectie geeft in een ander medium weer welke standpunten er in het ontwerp in beeldvorm worden ingenomen. Een eerste vereiste van zowel het traditionele ontwerp als de traditionele reflectie is, dat ze beide iets te zeggen, iets mee te delen hebben op het culturele vlak. Anders valt het ontwerp niet te interpreteren of te verantwoorden.

Dat een park functioneert overeenkomstig het doel waarvoor het is gemaakt (doelmatigheidscriterium) is een onvoldoende argument bij de reflectie. In eerste instantie moet een ontwerp *zinvol* zijn. Dat wil zeggen: een groepsgebonden of collectief *verlangen* (naar natuur, ontmoeting of schoonheid) uitdrukken. Daarmee appelleren de beelden aan zingevingsvraagstukken. Bovendien moet een ontwerp de mogelijkheid bieden dat de waarnemers de wereld om zich heen als een *eenheid* kunnen begrijpen en interpreteren. Dit zou hoop op de toekomst moeten geven. Hier zien we echter wederom een scheiding ontstaan tussen een *cultuurbevestigende en -vernieuwende* wijze van reflecteren. Die scheiding kwamen we bij het ontwerpen ook al tegen.
Cultuurbevestigende reflectie op ontwerpen van de traditionele landschapsarchitectuur zoekt de hoop op de toekomst

in het verleden, namelijk bij geïdealiseerde danwel ideale voorbeelden. Pas die ontwerpen die het dichtst dit ideale voorbeeld van harmonie, tafereel, e.d. benaderen worden als goede ontwerpen geïnterpreteerd vanuit de stelling dat in de loop van de westerse cultuur steeds dezelfde (esthetische) waarden, zij het in hun eigentijdse variant, naar voren komen (15).
Cultuurvernieuwende reflectie zoekt de antwoorden, voor het goed zijn van een ontwerp in de wijze waarop aan de zich wijzigende cultuur een *nieuwe vorm* wordt gegeven. Daarom ontwikkelen vernieuwers steeds nieuwe antwoorden op die 'beste ordening' en houdt men terdege rekening met het culturele kader waarin ontwerpen ontstaan. Is de maatschappij of een groep in de maatschappij een rem op de ontwikkeling van nieuwe culturele impulsen, zodat de beste ordening van de ruimte niet kan ontstaan, dan zal ook hiervan en probleem worden gemaakt (16). De esthetische criteria van de restauratieve reflectie maken dit onmogelijk. Met de verantwoording van restauratieve ontwerpen komt een cultuurbevestigende reflectie uit op het goedpraten van een op het verleden gerichte maatschappij: vorm wordt door God gegeven, komt voort

(15) HIRSCHFELD, C., Theorie der Gartenkunst, Leipzig 1785.
(16) SCHUMACHER, F., Ein Volkspark, dargestellt am Hamburger Stadtpark, München 1928.
- KLAUSCH, H., Beitrage Alfred Lichtwarks zu einer neuen Gartenkunst in seiner Zeit, Hamburg 1971.

uit een gegeven Cultuur of volgt logisch uit de Natuur.

3.e Ambachtelijk-kunstzinnig instrumentarium

De traditionele landschapsarchitect groeit op tussen de planten. Hij leert het groene materiaal al doende, door mee uit te voeren, op te kweken of te beheren. Dat is de basis voor zijn handvaardigheid. Verschillende vaste planten, struiken en bomen leert hij te schikken op basis van uiteenlopende kenmerken als grootte, kleur, bloeiwijze of bijzondere eigenschappen. Zo leert de traditionele landschapsarchitect denken in termen van het materiaal. Om te leren ontwerpen met het materiaal, gaat hij in de leer bij een meer of minder bekende landschapsarchitect, die hem de fijne kneepjes van het ruimtelijk waarnemen, schetsen en beelden bijbrengt en hem inwijdt in de boodschap van de school.
Hij voelt aan dat, met de introductie van een speciaal materiaal van een bepaalde maat in een bijzondere ruimtelijke situatie de 'eenheid' naast het 'contrast', of 'strak' naast 'los', in beeld gebracht kan worden. En dat is precies het handelsmerk van de school. Haast nooit zal men expliciet spreken over de regels, die bij het ontwerpen worden toegepast. Men kent ze ook niet als zodanig, het zijn vuistregels of het is 'tacit knowledge', door vallen en opstaan of door inwijding geleerd.
Ten aanzien van sommige aspecten bestaan

wél uitgeformuleerde wetenschappelijke theorieën. Dit is het geval bij bijvoorbeeld de bodemkunde, vegetatiekunde, dendrologie en ecologie. De toepassing van wetenschappelijke inzichten in maakhandelingen, dus niet voor *verklaring* van de bestaande werkelijkheid maar om er al ontwerpend op in te grijpen, vergt expliciete technische vuistregels.

De regels die bij het traditioneel ontwerpen worden gebruikt zijn onder te verdelen in:

1 ambachtelijk-technische vuistregels;
2 ontwerpregels in de vorm van een 'stijl'.

Vuistregels

Het verschil tussen vuistregels van ambachtelijke aard en ontwerpregels zit in een verschillende oorsprong. Ambachtelijke vuistregels zeggen iets over hoe de ruimte gemaakt moet worden op basis van kennis van de werkelijkheid. Ontwerpregels baseren zich niet zozeer op de empirie alswel op een bepaalde visie op schoonheid van de ruimte. Ambachtelijke en technische vuistregels worden niet onderscheiden omdat ze beide over maakhandelingen gaan en op kennis van de empirie terug zijn te voeren (17). Bovendien beslaan technische vuistregels maar een heel klein deel van de ontwerpkennis,

(17) De term 'verwetenschappelijkte' landschapsstijl als vervanging voor 'Style Mixte' en als synoniem voor 'nieuwe' landschapsstijl, zoals Springer deze bedreef, lijkt me uiterst verwarrend (zie: GEENEN c.s. (1982), 41).—>

welhaast te verwaarlozen klein. Als kenmerken van ambachtelijk-technische vuistregels kunnen genoemd worden:

- ze functioneren als maakregels;
- de toetssteen voor een vuistregel is de werkelijkheid, die door vallen en opstaan gekend wordt;
- ze worden zelden expliciet geformuleerd;
- ze zitten vast aan een persoon en kunnen alleen middels voor*doen* en voor*leven*

(17) (vervolg)
In een toelichting geeft men de volgende begripsomschrijving: "De algemene verwetenschappelijking van het denken (in de 19e eeuw j.m.) heeft op het gebied van de tuinkunst tot resultaat, dat de ideale, mysterieuze, goddelijke natuur een belangrijk deel van haar emotionele inhoud verliest en gereduceerd wordt tot een serie fysische fenomenen, waarbij de nadruk op de uiterlijke vorm (schoonheid, wetenschappelijk-verantwoord-zijn) komt te liggen (....). Illustratief voor de genoemde verwetenschappelijking zijn de boeken van E. André (L'art des Jardins. Traité general de la composition, Paris 1879 (1e druk 1861) en G. Meyer (Lehrbuch der schönen Gartenkunst, Berlin 1860) waarin natuurfenomenen zoals bergen, waterlopen en beplantingen geanalyseerd worden om de ideale, wetenschappelijk verantwoorde vormen te vinden voor hoogteverschillen, waterpartijen en beplantingen in de tuinen en parken (.....).
Het gevolg van een dergelijke wetenschappelijke benadering was, dat symboliek en illusie verloren gingen en dat de tuinkunst inhoudelijk oppervlakkiger en zakelijker werd (...). Het accent kwam meer te liggen op de puur esthetische schoonheidsbeleving op de uiterlijke verschijningsvorm van de natuur en op een techniek om dat te maken" (GEENEN c.s. (1982), 107-108.
Volgens mij blijkt dat dit begrip 'verwetenschappelijking' slaat op typologisch onderzoek (dat algemeen was in architectuur van de tweede helft van de 19e eeuw), naast clichématig en eclecticistisch gebruik van de opgespoorde typen.

worden doorgegeven en door nadoen worden geleerd;
- het is normatieve kennis: het gaat over hoe je bepaalde dingen *hoort* te doen, niet hoe de werkelijkheid feitelijk in elkaar zit;
- ze kunnen dus het handelen voorschrijven;
- uit deze kennis kunnen geen voorspellingen worden afgeleid.

Ontwerpregels

Regels die over het beelden gaan en niet op de empirie maar op een visie op schoonheid zijn terug te voeren, noemen we ontwerpregels. Beelden van eenheid, schaal, maat en geleding in de ruimte, spelen met ritme, textuur, toon, kleur van het materiaal om monumentaliteit dan wel schilderachtigheid op te roepen, zijn gebieden waarop ontwerpregels van toepassing zijn.
Traditionele ontwerpers hebben de beschikking over een breed instrumentarium waarmee men de inhoud van de boodschap, die hoort bij hun school, tracht over te brengen. Meerdere zintuigen spreekt men aan om die boodschap zo zuiver mogelijk te beelden. Niet alleen de visuele waarneming van de ruimte is belangrijk. Bij sommige boodschappen horen reuk en geluid als integrerend onderdeel. Ook deze aspecten worden opgenomen in de ontwerpregels. Het meest uitvoerig is men niettemin over de visuele waarneming van de ruimte. Begrippen als 'schaal' en 'maat' krijgen per school en stijl een afwijkende invulling.

"Het op elkaar volgen van stromingen en reacties in de bouwkunst en stedebouw maakt het opstellen van schaal-'normen' moeilijk, zo niet onmogelijk. De vrije ontwikkeling van de bouwkunst maakt deze 'normen' zelfs ongewenst" stelt v. d. Ven en geeft zijn schaalbegrip als kritiek op een 19e eeuwse opvatting in de architectuur: "Schaal betreft niet de absolute maat van het gebouw, maar de relatieve maat ten opzichte van de positie van de beschouwer, alsmede ten opzichte van de naaste omgeving". Dit in tegenstelling tot: "de absolute schaal van een gebouw die wordt bepaald door de maatverhouding van het menselijk lichaam en de afleesbaarheid daarvan tot de onderdelen en het geheel van dat gebouw" (18) [r].

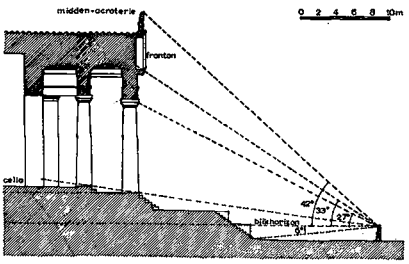

Elke stijl legt verschillende nadrukken en werkt die uiteenlopend uit. Een bepaalde interpretatie van een standaardvoorbeeld uit de geschiedenis kan dienen als kapstok waar veel, zo niet alle, ontwerpregels aan worden opgehangen. Zodoende schrijft elke school die zichzelf respecteert zijn eigen geschiedenis van het vak, doorspekt met eigen interpretatie en regels, die aan die voorbeelden zijn te ontlenen. Ontwerpregels zijn hoegenaamd niet te vertalen in de vaktaal van een andere school. Dergelijke interpretaties van geschiedenis en voorbeelden worden geïllustreerd via tekeningen, plattegronden, vogelvluchten en foto's

[r] *Absolute schaal toegelicht aan de hand van het Partheon door C. v.d. Ven, 1980, 21, fig. 8a.*

(18) VEN, C. van de, Van beeld tot maat (1 en 2), Intermediair, 16-17 en 18 (1980), 13e.v.

van voorbeeldige tuinen, parken en landschappen. Een minimum aan tekstverklaring is nodig. De tekeningen en foto's moeten voor zichzelf spreken. Geloof je in de school, dan zal je zoveel mogelijk moeite doen om de vanzelfsprekendheid van de interpretatie en de regels in je op te nemen. Geloof je er niet in, dan begrijp je het ook niet. Dat is inwijding.
Een voorbeeld van ontwerpregels uit de landschapsstijl, verbonden met de begrippen 'intricacy' en 'tafereel', is ontleend aan een recente studie over het park Sonsbeek in Arnhem: "De boomgroepen waarin de taferelen zijn gevat dragen bij tot vrijwel alle aspecten van het begrip 'intricacy'. Enkele daarvan zijn weergegeven in de afbeelding [s] en [t]. In tekening [s] zijn het eiland in de vijver, enkele boomgroepen en een scherm weggelaten om in de tekening [t] de diepte en verborgenheid van afzonderlijke taferelen beter uit te laten komen. Centraal staat echter de beleving van het water. Bij de vele betekenissen die het water van meer en rivier in het verleden heeft gehad, lijkt uit de literatuur over landschapskunst in de 18e en 19e eeuw die van een relatie met een grootse buitenwereld naar voren te komen. Mogelijk ook geïnspireerd door beelden van Romeinse villa's op plaatsen waar rivieren samenstromen, heeft men in die tijd in Europa veelvuldig het water van beekjes en poelen opgezet en door behandeling van de oevers de suggestie gegeven van vertakkend en wijds stromend water" (19). Crowe geeft een voorbeeld van ontwerp-

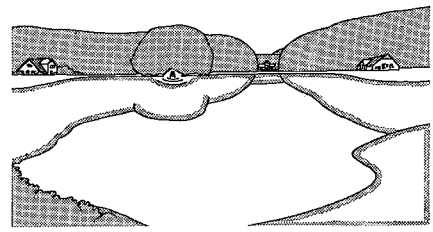

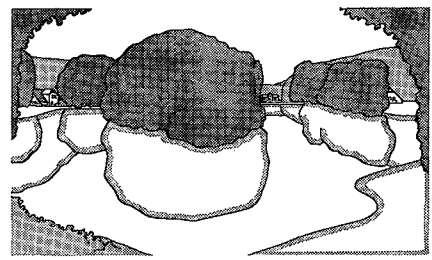

[s] *Simulatie van onafgeschermd panorama bij de grote vijver in het park Sonsbeek te Arnhem, uit: Vakgroep Landschapsarchitectuur 1972, 87.*

[t] *Verdeling van het panorama rond de grote vijver in het park Sonsbeek te Arnhem. Door deze verdeling ontstaan afzonderlijke evenwichtige taferelen met grotere diepte, uit: Vakgroep Landschapsarchitectuur 1972, 87.*

regels opgehangen aan voorbeelden. In het hoofdstuk "Principles of Design" van haar boek "Garden Design" loopt ze de geschiedenis van de tuinkunst door en bij tekening [u] kunnen we het volgende citaat noteren, onder de kop 'schaal': "In the Dutch Garden at Holland Park, the high brick wall, the border at its foot, the wide walk and finally the low, broad wall of clipped lavender on the far side, together combine into a well-proportioned composition, restful and satisfying [u]" (20).

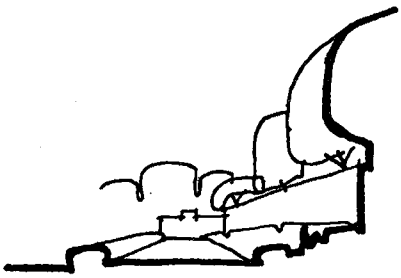

[u] Compositietekening van Holland Park, uit: Crowe, 1981, p. 85, fig. 15.

Wat zijn de kenmerken van ontwerpregels?

- ze worden door de voorbeelden in het beeldende medium zelf gesteld;
- ontwerpregels worden niet expliciet in woorden, begrippen en redeneringen geformuleerd;
- ze zijn esthetisch normatief d.w.z. reconstrueerbaar als afspraken binnen een school;
- ze zijn persoonsgebonden, door inwijding te leren en eigendom van een bepaalde school;
- er zijn geen voorspellingen uit af te leiden;
- als hulpmiddelen bij het beelden en ontwerpen binnen een bepaalde stijl of school zijn ze onontbeerlijk.

(19) Vakgroep Landschapsarchitectuur, Rapport over de parken Sonsbeek, Zijpendaal en Gulden Bodem in Arnhem, Wageningen 1979, 86. Zie ook: CARTER, G., P. GOODE en K. LAURIE, H. Repton; Landscape Gardener, Norwich 1982.

(20) CROWE, S., Garden design, London 1981, 85-86.

Verhouding
Hoe verhouden deze twee soorten regels zich ten opzichte van elkaar in de traditionele landschapsarchitectuur? Hoewel de scheidslijnen niet altijd even scherp zijn te trekken kan je stellen dat de ontwerpregels dominant zijn. Het traditionele schoonheidsideaal levert een ambacht om de ruimte naar dit ideaal vorm te geven. Aan de andere kant stelt de werkelijkheid van het landschap zijn grenzen aan de maakbaarheid van de omgeving. Wanneer er onvoldoende kennis tegenover de wil tot maken en vermaken van de ruimte staat, raakt traditioneel ontwerpen haar grens.
Waarom is het instrumentarium zo opgebouwd?
Het beeldende medium en een beeldend gebruik van het groene materiaal verzetten zich tegen dominantie van ambachtelijk-technische regels. Bovendien is de organisatievorm van elkaar beconcurrerende scholen en stijlen niet gebaat bij de rationalisering van hun ontwerpregels. Daardoor verdwijnt immers het alleenrecht tot interpretatie van die regels door de landschapsarchitect, hetgeen zijn handelsmerk aantast. De belangrijkste oorzaak voor deze opbouw van het instrumentarium moeten we echter zoeken in het *verhaal* achter elk kunstwerk, tuin, park of landschap, dat op meerdere manieren valt te begrijpen.

In een beschouwing over het werk van Mien Ruys kunnen we lezen op welke unieke manier zij haar instrumentarium combineert. Enkele zinnen hieruit: "Het

gebruik van de beplanting is sfeervol en uitbundig. In de struikbeplanting valt (...) schilderachtig gebruik te constateren (...). In het ontwerp krijgt de boom steeds meer betekenis als schilderachtig element. Geworteld (...) in de hovenierstraditie is de ambachtelijke uitoefening van haar vak een continue factor in haar gehele werk. Als autodidakt ontwikkelt zij een onbevangen en nonconformistisch kunstenaarschap, waar zij op zeer individuele wijze uitdrukking aan geeft in haar werk (...). Haar ambachtelijkheid, onbevangenheid en haar kunstenaarschap zijn moeilijk te verenigen met een methodisch wetenschappelijke wijze van werken. Het behoeft dan ook geen verwondering dat projecten die zich niet geheel of gedeeltelijk tot intiem uitdrukkingsmiddel van haar kunstenaarschap lenen (projecten van overwegend cultuurtechnische of civieltechnische aard) in haar werken nauwelijks voorkomen (...). In haar sociale engagement geeft zij de leken een kant en klare oplossing vanuit haar culturele achtergrond. Haar werk is ideëel en zoals alles (...) vergankelijk (...). In het afstemmen van planten en groepen van planten op elkaar, kan zij gezien worden als voortwerkend volgens gardeneske tradities (...) daarnaast ontwikkelde zij (...) een eigen (...) tuinkunst (tuinkamers en buitenkamers), die veel heeft bijgedragen aan de popularisering van het vak" (21).

(21) GEERTSEMA (1980), 127-129.

3.f Aard van het plan: compositie

Plannen van traditionele landschapsarchitecten zijn *vooruitwerpingen* van het beeld van de werkelijkheid zoals die zou kunnen worden, wanneer men de kunstenaar zijn gang laat gaan. Ook al stelt men vaak dat traditionelen aan eindtoestandplanning doen, toch is dit een verkeerde voorstelling van zaken. Een eindtoestand is een precies vastgelegd ding. Een plan voor een eindtoestand geeft een gestold beeld én de technische maatregelen die erbij horen om dat vastgelegde beeld te realiseren. Maar dat is juist niet het geval bij de traditionele landschapsarchitectuur. Een traditioneel plan zet geen beeld vast maar biedt een beeld ter interpretatie aan. Tijdens de uitvoering wordt er verder ontworpen en op het moment dat het plan gemaakt is, is de interpretatie van het beeld nog steeds open. De ontwerpschets roept weliswaar een beeld op, het ontwerp verhoogt de kans op realisering en ambachtelijke regels maken het maakbaar. Maar dat beeld blijft in de geest en wordt misschien wel en misschien niet geïnterpreteerd. Daarom is een traditioneel plan of ontwerp steeds een *compositie*. Die compositie valt met de ontwerpregels van de school te begrijpen, daarbuiten is de interpretatie vrij. Het plan is een schets, een tekening, schilderij of aquarel, soms een maquette, maar geen technische tekening. Omdat de kunstenaar zelf het werk mee uitvoert en omdat het ontwerp niet *af* is wanneer de tekening *klaar* is, maar

tijdens de uitvoering nog verder wordt ontworpen, zien we *weinig* technische ontwerptekeningen. Technische tekeningen en bestekken leggen de eindtoestand eenduidig vast en dat is helemaal niet de bedoeling. Wel kunnen details technisch uitgewerkt worden, waaruit ambachtelijk vakmanschap valt af te lezen.

3.g Hiërarchische institutionele context.

De traditionele landschapsarchitectuur is een vrij beroep. Uitvoerende kunstenaars, met enkele leerlingen in dienst, bieden hun plannen en adviezen aan op een vrije markt. Men maakt naam door bij een bekende tuin- en parkarchitect in dienst te gaan, die op zijn beurt weer naam heeft doordat hij bij prijsvragen bekwaam is gebleken, bij hoge opdrachtgevers in de smaak is gevallen of enkele zeer geslaagde ontwerpen tot uitvoering heeft weten te brengen (22).

Zowel particuliere opdrachtgevers als opdrachtgevers uit de stedelijke overheidsdiensten schrijven prijsvragen uit om:

- scholen en stijlen te laten strijden voor de beste oplossing van een vormgevingsprobleem;
- publiciteit te verwerven ('stad met goede smaak');
- goedkoop aan een ontwerp te komen.

(22) Zie bijvoorbeeld: OLDENBURGER C., De tuinarchitect Hugo Anne Cornelis Poortman (1858-1953), Groen, 38-11 (1982), 533 e.v.

Vooral ten tijde van economische recessie maakt men gebruik van dit middel. Wanneer je naam hebt gemaakt als ontwerper, mag je in een jury anderen gaan beoordelen. De opdrachten van particuliere opdrachtgevers (stads- en villatuinen, villaparken, kasteeltuinen, restauratie en aanleg van landgoederen) verschillen niet zoveel van die van stedelijke overheidsdiensten (openbare wandelparken met villa's op de geslechte wallen, villaparken voor de gemeente, uitbreidingsplannen, wandelparken met sportvelden, begraafplaatsen).
Wat al deze verschillende opdrachten gemeen hebben is, dat ze in dezelfde stijl, met hetzelfde motief en ruimtelijke beeld aangepakt kunnen worden. Of het nu om een wandelpark, een villapark of een begraafplaats gaat, in de vroege landschapsstijl moeten die allemaal taferelen krijgen om mooi te worden. In de 'style mixte' komen dichter bij de huizen geometrische tuinen en verderaf natuurlijke taferelen. In de gardeneske stijl komen overal mooie groepen bomen, struiken en solitairen. De aanpak verschilt dus niet.

Toplaag

Wat ook niet verschilt is de groep belangstellenden waarvoor men ontwerpt. Bij de particuliere opdrachtgever is dat al duidelijk: alleen een *toplaag* uit de maatschappij kan zich een grote tuin, landgoed, kasteeltuin of villapark veroorloven. Maar ook de voor gemeenten en stadsbesturen uitgevoerde ontwerpen dienen dezelfde groep: welgestelden met goede smaak. De bestuurders gedragen zich

als particuliere opdrachtgevers bij het hooghouden van de cultuur. Zij zijn plaatsvervangers voor de culturele elite waarvoor de landschapsarchitect ontwerpt (23).
Zelfs de wijze van ontwerpen (ruimtelijke oplossingen aan cultuurminnende leken aanbieden, door zowel ontwerp, uitvoering, verandering als interpretatie van de omgeving tot exclusief domein van de kunstenaar te verklaren) is bij particulier en overheidsbestuur hetzelfde.
De traditionele landschapsarchitectuur is ingebed in een toplaag van een sterk hiërarchische ordening van zowel de maatschappij als geheel, als de afspiegeling daarvan in het gemeente- of stadsbestuur. Mensen die niet tot die toplaag van de culturele, bestuurlijke en financiële elite behoren hebben wel wat anders aan hun hoofd dan zich verheffen in een wandelpark, of hun kinderen in de entourage van een wandelpark uithuwelijken. Middenstanders, arbeiders of plattelanders hebben niet zo'n verfijnde smaak ontwik-

(23) "Springers voornaamste particuliere opdrachtgevers (kwamen) uit de hogere kringen (oude adel en 'nouveau riche', die zich graag spiegelden aan de oude adel) (....). Springers landschappelijke stijl leende zich goed voor toepassing op de grote buitens, terwijl de meeste opdrachtgevers uit deze maatschappelijke klasse waarschijnlijk traditioneel waren in hun denken, en zodoende ook de landschappelijke stijl in ere hielden (..). Mogelijk valt hieruit ook te verklaren waarom gemeentebesturen nog lang de voorkeur blijven geven aan de landschappelijke stijl; in veel overheidslichamen zaten mensen die tot deze hogere klasse behoorden". GEENEN c.s. (1982), 227 e.v.

keld om deel te kunnen nemen aan deze cultuurevenementen (24).

Elite

Die cultuur hoeft ook niet gespreid te worden. Er bestaat in een hiërarchisch geordende maatschappij en bestuurorganisatie geen behoefte aan cultuurspreiding. Ieder kent zijn plaats. Per laag bestaat er een cultuur. Juist hierop speelt de traditionele landschapsarchitectuur in. Men organiseert de beroepsgroep of architectenstand ook volgens dezelfde hiërarchische principes: van meester tot leerling of knecht, van ontwerpers met naam tot onbetekenende epigonen, van schoolvormers tot schoolnavolgers e.d. Ontwerpen is iets voor een *elite*. De 'vrije markt', waarop de traditionele landschapsarchitectuur haar diensten aanbiedt, blijkt een hiërarchie te zijn. Naam ontleent men aan de positie in die hiërarchie.

(24) "Springer neemt het duidelijk op voor de grootgrondbezitters die volgens hem met hun economische motieven 'landschap maakten'; het nuttige met het aangename verenigend. Springer was van mening dat samenwerking tussen de grootgrondbezitter (en de tuinarchitect j.m.) met zijn ambachtelijke kennis en kunstzinnige gaven, tot een goed resultaat kon leiden, omdat de hogere klasse cultureel op een hoger niveau stond en een vooruitziende blik had. Het gewone volk zou dat niet hebben". GEENEN c.s. (1982), 200.

4.a Doelmatige ordening van de ruimte, een moderne visie

In de *moderne* landschapsarchitectuur gaat het om een dusdanige relatie tussen ruimte en samenleving dat een *optimale behoeftenbevrediging* tot stand wordt gebracht.
Welke behoeften hebben mensen op het gebied van het landschap?
Allereerst op *produktie* gerichte behoeften (landbouw, bosbouw e.d.). Daarnaast *sociale* behoeften (contact, ontmoeting, recreatie e.d.).
Voor de moderne landschapsarchitectuur zijn deze behoeften zeer belangrijk.
Verder onderscheidt men *visueel* zintuiglijke behoeften die rechtstreeks op *het object landschap* betrekking hebben, dat zijn: (1)

- de behoefte aan *identiteit*: die kwaliteit in de relatie tussen mens en omgeving die ervoor zorg draagt dat de omgeving *herkenbaar* en *leesbaar* wordt en bovendien snel valt te herinneren;
- de behoefte aan *structuur*: de manier

(1) Ontleend aan: LYNCH, K., The image of the city, Cambridge Mass. 1960, 8.
- LYNCH, K., What makes a good city? Eindhoven 1980, 12-14.
- LYNCH, K., A theory of good city form, Cambridge Mass. 1981.

waarop elementen uit het landschap bij elkaar aansluiten, ruimten of patronen vormen;
- de behoefte aan *betekenis*: praktische of emotionele waarden die mensen aan het landschap toekennen.

Ecologische behoeften, (ecologische regulatie, informatie en stabilisatie) maken, tenslotte, de rij compleet.

Al deze verschillende behoeften moet de moderne landschapsarchitectuur *vertalen* in functies en ruimtelijke elementen om zodoende op iedere plek een *optimale samenstelling* van elementen tot stand te brengen. Dit geschiedt niet zomaar op een intuïtieve of willekeurige wijze maar volgens een vooraf opgestelde *methodologie* (2). Door middel van methodisch ontwerpen worden relaties gelegd tussen de structuur van functies en de structuur van ruimten. Methodisch ontwerpen maakt gebruik van de wetenschappelijke methode van kennisverwerving en past deze toe op ontwerphandelingen. De wetenschappelijke methode komt in de moderne landschapsarchitectuur neer op streven naar waarheid (in de wetenschap) en effectiviteit (in de techniek), met behulp van logische overwegingen.
Waarom is ontwerpen met behulp van een methodologie noodzakelijk in de moderne landschapsarchitectuur? Het antwoord op deze vraag geven Eekels en Roozenburg

(2) CAMMEN, H. van der, Methodisch geleide planvorming (1 en 2), Stedebouw en Volkshuisvesting, 63-7/8 en 9 (1982),377 e.v.

voor de industriële vormgeving: "Veel moderne ontwerpobjecten zijn erg complex en vereisen de verwerking van een immense hoeveelheid informatie. De methodologie leert deze complexiteit te beheersen.

- Bijna alle ontwerpobjecten hebben een multidisciplinair karakter. De methodologie leert multidisciplinariteit te beheersen.
- Er heersen in de techniek en bij het ontwerpen nog veel twijfelachtige methoden, gebaseerd op niet-wetenschappelijke overwegingen. De methodologie leert de wetenschappelijke methoden te onderscheiden van de niet-wetenschappelijke, en zij geeft een leidraad bij het construeren van wetenschappelijke methoden als deze ontbreken" (3).

Bovenstaande argumenten gelden ook voor de moderne landschapsarchitectuur. De complexiteit van ontwerpproblemen en -vraagstukken op het gebied van landschap neemt na de tweede wereldoorlog sterk toe (4). Vraagstukken die eerst met stijl en ambacht tegemoet getreden worden, zijn veel breder geworden. Sociale, economische, ecologische, recreatieve en stedebouwkundige problemen komen binnen het vizier van de moderne landschapsarchitectuur. Enerzijds omdat de maatschappelijke organisatie meer complex wordt (meer mensen, meer vrijetijd, grotere woonwensen, grotere mobiliteit enz.). Ander-

(3) EEKELS, J. en N. ROOZENBURG, Ontwerpmethodologie, Delft 1981, 3.13.
(4) VROOM, M., Syllabus KB-college landschapsarchitectuur, I. Wageningen 1981.

zijds omdat de roep om wetenschappelijke methodes gepaard gaat met de hoop die grotere complexiteit in de maatschappij en in het object landschap ook daadwerkelijk te kunnen beheersen. Beide zaken dwingen de moderne landschapsarchitect om zitting te nemen in onderzoek- en ontwerp*teams*. Eén persoon of één discipline kan al die complexe problemen niet meer overzien. Vandaar analytische bestudering van stukjes van het probleem per discipline (wetenschappelijke analyse) en synthese in het interdisciplinaire team. Zowel analyse als synthese moeten inzichtelijk zijn voor de deelnemers aan het team. Organisatorisch lost men dit op door het team horizontaal, niet-hiërarchies en zonder disciplinaire leiding op te zetten. Inhoudelijk kiest men voor de wetenschappelijke rationaliteit als verbindende schakel tussen de disciplines. Juist door dit soort samenwerking in teams wordt de landschapsarchitectuur gedwongen methodisch te werk te gaan. Dit op straffe van diskwalificatie in het team. Iedereen moet zich houden aan de spelregels van wetenschap. Zoeken naar waarheid door middel van toepassing van wetenschappelijke theorieën, streven naar effectiviteit en doelmatigheid bij de inzet van middelen en methodes gebruiken die inzichtelijk zijn voor alle deelnemende disciplines, dát is de gedachte achter het team.

Doelmatige ordening roept schoonheidseffecten op

De visie van de moderne landschapsarchi-

tectuur spreekt zich, naast de *methode*, ook uit over het *resultaat* van het ontwerpen. Modernen willen een *doelmatig geordend landschap* ontwerpen, een landschap dat effectief functioneert. *Een modern landschap is doelmatig geordend wanneer zowel aan economische als aan sociale, ecologische en zintuiglijke (waaronder visuele) behoeften wordt voldaan.* Aan een modern landschap moet de doelmatige ordening *afleesbaar* zijn. Herkennen of "lezen" van doelmatigheid is een bron van schoonheid. Indien de moderne landschapsarchitectuur in staat is alle behoeften te operationaliseren in functies van het landschap zal de vorm logisch uit de functie voortvloeien, met als synthese een doelmatig geordend landschap. Zo ver is het echter nog niet. Wetenschappelijke theorieën en methoden zijn in opbouw. Sommige ontwerpproblemen zijn reeds technisch oplosbaar. Denk hierbij aan het ontwerp voor een snelweg. Hierbij wordt de zintuiglijke prikkeling van de weggebruiker geoptimaliseerd (niet te veel informatie, ook niet te weinig). In relatie met andere technische eisen (boogstralen, waterhuishouding e.d.) geeft dit het tracee. Bovendien zijn de functies naast die weg (wonen, werken, landbouw en natuur) intern en ten opzichte van elkaar naar doelmatigheid te ordenen. Een voorbeeld geeft figuur [a] en [b]. De toelichting op dit onderwerp in een vaktijdschrift wordt gebaseerd op een drietal ordeningsregels. In volgorde van belangrijkheid zijn dat:

1 *Laat de vorm uit de functie voortvloeien*:
"Voor de landschapsarchitect zijn de hoge waarnemingssnelheid van de weggebruiker en het duidelijk maken van de beslissingspunten om van rijbaan te veranderen van belang in het ontworpen landschapsplan". Dit moet de *leesbaarheid* van het landschap vergemakkelijken.
2 *Ga uit van de plek*: "Het knooppunt ligt in de overgangszone van het stadje Vianen naar de weilanden en de grienden van de Vijfheerenlanden. Kenmerkend voor het landschap van de Vijfheerenlanden is het verkavelingspatroon in smalle rechte stroken en de hiermee samenhangende langwerpige blokken grienden en populierenbos". Wanneer de landschapsarchitect de eigenschappen van de plek heeft opgespoord en geanalyseerd volgt een waardering. De *structuur* van het bestaande landschap is uitgangspunt voor de inpassing van nieuwe functies.
3 *Aansluiten bij de structuur van de plek levert schoonheidseffecten op*:
Omdat de structuur van het landschap bestaat uit langwerpige blokken van grienden en populierenbossen (met open ruimten daartussen) wil men deze voortzetten dwars over het knooppunt van snelwegen. De redenering daarbij is als volgt: doorzetten van de bestaande structuur van het landschap, die blijkbaar hoog wordt gewaardeerd, neemt de snelweg organisch op in het landschap. Over enige tijd, wanneer de nieuwe blokvormige bossen en grienden niet meer te onderscheiden zijn van de oude, ontstaan daarin dezelfde

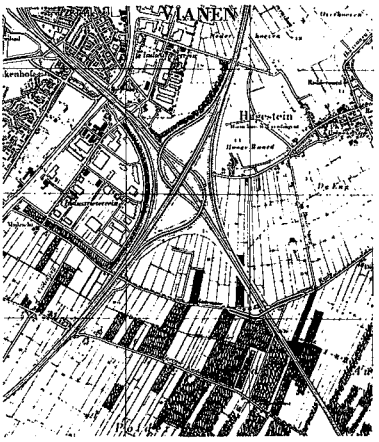

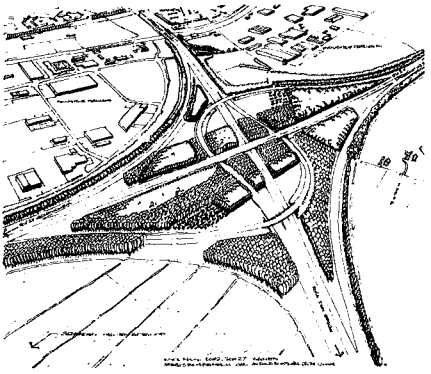

[a] *Knooppunt Vianen, uitgangssituatie bij het landschapsplan, uit: J. Meijer, 1983, 40.*

[b] *Ontwerp Landschapsplan knooppunt R.W. 27 en R.W. 2 bij Vianen, vogelvluchtperspectief, S.B.B. afd. verkeerswegen, 1980, uit: J. Meijer, 1983, 40.*

schoonheidseffecten als in het oude landschap. "In het knooppunt is getracht de ruimtelijke kwaliteiten van populieren en grienden te benutten binnen de verkeerskundige eisen. De ontworpen populierenbossen zullen samen met de wilgengrienden het beeld van het knooppunt bepalen. Zij sluiten aan op de grienden- en populierenbossen van de Vijfheerenlanden" (5).

Vooral de laatste ordeningsregel is een *zwakke schakel* in de moderne visie omdat deze in tegenspraak met 'vorm volgt functie' kan komen. Die regel is immers aanzienlijk consequenter toe te passen. Denk in dit voorbeeld aan de volgende redenering die eveneens mogelijk is: de functie van een knooppunt van landelijke autosnelwegen heeft weinig te maken met het bestaande landschap. Op de plattegrond is dit bestaande landschap ook effectief weggepoetst [a]. Vanuit de verkeersfunctie: "zich voortbewegen met een snelheid x van A naar B met een optimum aan zintuiglijke informatie", kan men het bestaande landschap afwijzen omdat het onvoldoende of teveel schoonheidseffecten oproept. Vanuit deze waardering is een totaal nieuwe structuur te ontwerpen, die juist *contrasteert* met het bestaande. Bijvoorbeeld zware laanvormige beplanting van essen langs de doorgaande routes. Aansluiten bij de

(5) MEIJER, J., Populieren langs wegen en kanalen in het Nederlandse landschap, Populier, 20-2 (1983), 36-43.

structuur van de plek blijkt voor meerdere uitleg vatbaar, hetgeen samenhangt met waarderingen en doelstellingen.
Op hun beurt hangen doelstellingen weer samen met de maatschappelijke context.
Hoe actueel de moderne visie nog steeds is op het gebied van stedelijk ontwerpen bewijst Boer: "De slechte economische toestand is nu een gedwongen aanleiding tot bezuiniging en drukt ons op het feit de functies van het groen in de stedelijke sfeer nog eens te formuleren en te toetsen in het licht van een grotere doelmatigheid ten aanzien van gebruik, belevingswaarde, ontwerp en beheer. Daarbij denkend aan voorbeelden van doelmatige eenvoud en soberheid, noem het vanuit een "functionalistische" aanpak, waarin vaak de eigenschappen besloten lagen die tot weldadige schoonheid en ontspanning kunnen leiden" (6) [c].

Doelmatige ordening geeft bevrijding
De moderne landschapsarchitectuur is niet alleen functioneel en dienstbaar. Doelmatige ordening van de ruimte wil tevens zeggen dat de gebruikers worden bevrijd van irrationele, geheimzinnige vormen die angsten oproepen. Doelmatige vormen hebben niets te verbergen. Ze spreken als het ware hun eigen klare, ondubbelzinnige taal over het effectief functioneren. Daarmee laten doelmatige vormen geen angsten van mythische, metafysische of magische oorsprong meer toe. Mensen

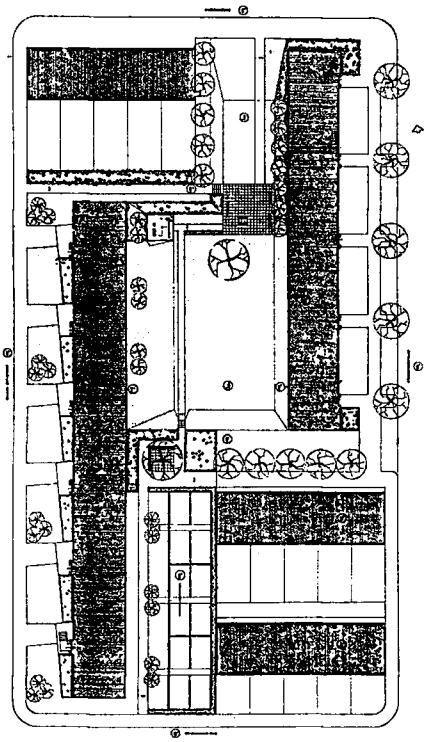

[c] *Schetsontwerp voor een gemeenschappelijke tuin in de wijk Pendrecht te Rotterdam, W. Boer, 1955, uit: D. Louwerse, 1982, afb. 51.*

(6) BOER (1982), 569.

worden enerzijds bevrijd van hun wereldbeelden wanneer die gebruik van de ruimte in de weg staan. Anderzijds worden mensen bevrijd van irrationele vormen, die eveneens aan een wereldbeeld appelleren en voortkomen uit een traditionele school van landschapsarchitectuur. Het meest sprekende voorbeeld zien we in het gebruik van stedelijke parken. Men blijft tot in de jaren '50 nog allemaal netjes binnen de perken en op de paden. Daarbij wordt een heilig geloof in het gras als kijkgroen gedemonstreerd. In moderne parken mag en moet het grasveld direct gebruikt worden voor sport, spel en recreatie. Schoorvoetend worden ook de traditionele parken aangepast aan die nieuwe behoeften. Later ziet iedereen in dat deze vormen op een dwingende wijze het gedrag van de gebruikers voorschrijven. Deze uitoefening van macht over de gebruikers is niet te legitimeren, het is dwang. Bevrijding wil zeggen: het landschap wordt kenbaar in zijn elementen, functioneren en gebruik. Dan pas kan men het landschap gebruiken ter bevrediging van (zintuiglijke) behoeften.
Deze tendens wordt anno 1983 doorgetrokken, door in analogie met de woning als woonmachine van Le Corbusier (7), het park van de toekomst als *recreatiemachine* te begrijpen. Op die manier wordt het park definitief bevrijd van de klemmende band dat er iets verhevens, zoals een tafereel van de natuur, uitgedrukt moet

(7) MOOS, S. von, Le Corbusier, Elements of a Synthesis, Londen 1982.

worden. Een machine wordt doelmatig geconstrueerd en gebruikt, een park idem dito: "De drukke algemene voorzieningen (die veel activiteiten teweeg zullen brengen) zijn centraal in het park gelegd, als een kloppend hart (...). In dit centrale gedeelte, opgevat als 'machine à recréer', zijn de thermen, het gezondheidscentrum, de werkplaatsen, de restaurants, het zwembad, de rolschaatsbaan en andere voorzieningen aangebracht" (8) Men kiest eenvoudige geometrische vormen voor de functies: lijn, driehoek, vierkant, cirkel en spiraal. Het geheel ademt een koele, rationele en stedelijke sfeer. De sfeer van een park wordt ingeruild voor die van een perfect werkend uurwerk met piefjes, palletjes en tandwielen [d].

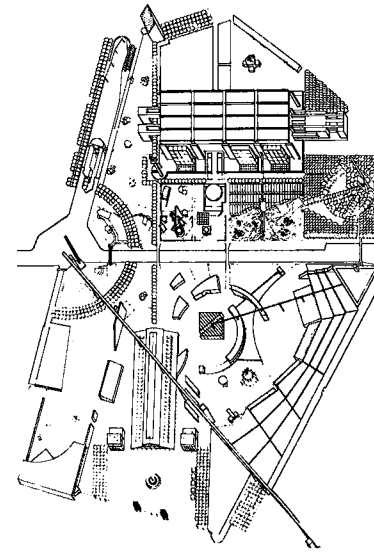

4.b Wetenschappelijke uitgangspunten

De moderne landschapsarchitectuur lost op technisch-wetenschappelijke wijze problemen op. Doelstellingen voor vormgeving van de ruimte zijn geen vage, bij te stellen en algemene doeleinden (waar normen en waarden achter schuilgaan, zoals bij de traditionelen) maar empirisch te definiëren toestanden van de ruimte. Deze doelstellingen worden op basis van *onderzoek* vastgesteld. Aan dit onderzoek kan de moderne landschapsarchitect zelf

(8) ACKERSTAFF, R. c.s. Toelichting bij ontwerp voor Parc de la Villette, in: Kegel, R., F. Schokkenbroek en C. Steenbergen, Parc de la Villette; overzicht Nederlandse inzendingen, Delft 1983, 61.

[*d*] *Axonometrie van het prijsvraagontwerp voor Parc de la Villette te Parijs, R. Ackerstaff c.s. 1982, uit: Contour, 1-2 (1983), 21.*

deelnemen als *landschapskundige*, in een *interdisciplinair onderzoeksteam*. Het is ook mogelijk dat de doelstellingen vanuit andere disciplines worden *toegeleverd*. Op basis van deskundigheid maakt de moderne landschapsarchitectuur een *vertaling* van algemeen maatschappelijke doelstellingen naar doelstellingen op het gebied van de doelmatige ordening van ruimtelijke elementen. Dergelijke doelstellingen worden steeds voorafgaande aan het ontwerpproces geformuleerd. Kwantificeren zal, waar dat mogelijk is, moeten gebeuren.

Onzekerheid in de kennis

In deze uitgangspunten van de modernen schuilt echter een belangrijk probleem. Men tracht een *optimale relatie* tussen ruimte en samenleving tot stand te brengen, op basis van de bestaande wetenschappelijke kennis van de ruimte (kennis van het object landschap), kennis van de samenleving (de behoeften) en kennis van de relaties daartussen (die tot uitdrukking komt in ontwerpmethoden).
Kenmerkend voor de kennis is dat deze steeds onzekerheid blijft bevatten, omdat er nog zo veel onderzocht moet worden. De problemen in ruimte, samenleving en hun onderlinge relatie zijn complex. Wetenschappelijke en technische kennis over deze relatie staat nog in de kinderschoenen. Zo is de ecologie een jonge tak van wetenschap met beperkte mogelijkheden tot beantwoording van vragen die ontwerpers stellen. Hetzelfde is het geval met de kennis over behoeften in de samenleving. Hierover kunnen alleen met

een grote mate van onzekerheid uitspraken worden gedaan, omdat die samenleving steeds aan verandering onderhevig is. Kennis daarover dus ook. Door deze onzekerheid, voortkomend uit onderontwikkelde theorieën, blijft de effectiviteit van ontwerphandelingen *fundamenteel onzeker*. Er is steeds *twijfel* mogelijk, twijfel aan de waarheid van de theorie, twijfel aan de effectiviteit van de maatregelen en technieken maar ook twijfel aan de waarde van de geformuleerde doelstellingen.
Zoeken naar waarheid van uitspraken, in de vorm van theorieën, en effectiviteit van handelingen, in de vorm van technieken, zal daarom nooit stopgezet kunnen worden. Onderzoek helpt de onzekerheid en twijfel te verkleinen maar zal deze niet helemaal kunnen opheffen. Toepassing van resultaten uit het natuur- en menswetenschappelijk onderzoek (waarin uitspraken worden gedaan over geschiktheden van bodems voor bepaalde activiteiten, gedragsregels van mensen, functioneren van elementen) en de opbouw van een methodisch ontwerpproces, vermindert de onzekerheid.
Het zal duidelijk zijn dat in de moderne landschapsarchitectuur steeds een lans gebroken wordt voor voortgaand landschapsonderzoek.

Onderzoek en beleid
Alleen op basis van onderzoek valt er beleid te maken. Dit komt terug in produktontwikkeling, industriële vormgeving, ruimtelijke planning, architectuur en moderne landschapsarchitectuur. Ontwerp-

methodologieën en planningsmethodologieën illustreren het nauwe verband tussen onderzoek en beleid. Milieu-effect rapportage kan als voorbeeld van verwetenschappelijking van het beleid gezien worden. Vertaling van onderzoek naar beleid is een centraal uitgangspunt: "Het onderzoek heeft tot functie, inzicht te verschaffen in de werkelijkheid in al zijn vormen (zowel de actuele als de historische en de waarschijnlijke of mogelijke-toekomstige werkelijkheid). De onderzoeker neigt daarom tot vasthoudendheid aan zijn uitspraken indien hij overtuigd is van de betrouwbaarheid van zijn waarnemingen, en tot grote terughoudendheid als hij zich sterk bewust is van onzekerheden in de waarnemingen. Het beleid heeft tot functie, normatieve uitspraken te doen over veranderingen in de werkelijkheid. Het beleid wenst tot besliste uitspraken te komen - en zoekt daarvoor dan onderzoeksmatige onderbouwing - als de normen duidelijk zijn en daarover veel consensus bestaat, en betracht voorzichtigheid - onafhankelijk van de beschikbare onderzoekresultaten - als onzekerheid bestaat over de toe te passen normen" (9).

Toepassing van resultaten van wetenschappelijk onderzoek levert de *universele* wetten waaraan het landschap, ontleed in elementen, voldoet. Vertaling van onderzoek naar beleid geeft de *normen* waaraan

(9) Verkenningscommissie onderzoek van belang voor het ruimtelijk beleid. Onderzoek en ruimtelijk beleid, 's Gravenhage 1977, 44.

een nieuw landschap moet voldoen om de behoeften te kunnen bevredigen. Methodisch ontwerpen leidt de optimale vorm af, op basis van de wetten en normen die in het ontwerpteam worden geformuleerd.

Sommen oplossen en puzzelen

Het methodische ontwerpproces valt het best te vergelijken met oplossen van een wiskundesom of een (leg)puzzel. Elke wiskundesom of puzzel heeft een oplossing. Die oplossing moet worden gevonden. Je kan die oplossing in een flits vinden maar daarmee heb je nog niet duidelijk gemaakt, gerationaliseerd, dat dit de enig juiste oplossing is. Je moet dus nog een afleiding of verantwoording geven van de stappen die tot die ene oplossing leiden.

Bij het methodische ontwerpproces zien we hetzelfde. Wanneer we alle processen in het landschap, alle elementen, het menselijk gedrag, de bestaande normen en bovendien alle effecten van maatregelen kennen, moet het ontwerp nog een *vorm* krijgen. Die vorm is gegeven, namelijk als het *abstracte voorbeeld* van de *meest doelmatige vorm*. In het methodisch ontwerpproces gaat het erom via logische stappen af te leiden (en te verantwoorden) waarom die en die elementen, met die en die eigenschappen, binnen bepaalde randvoorwaarden, juist tot zus of zo'n vorm aanleiding geven. Die vorm kan in een flits, een droom of op een onbewaakt ogenblik gevonden worden. De verantwoording en afleiding bewijst echter de juistheid van de gevonden vorm. *Net als iedere ingenieur moet de moderne land-*

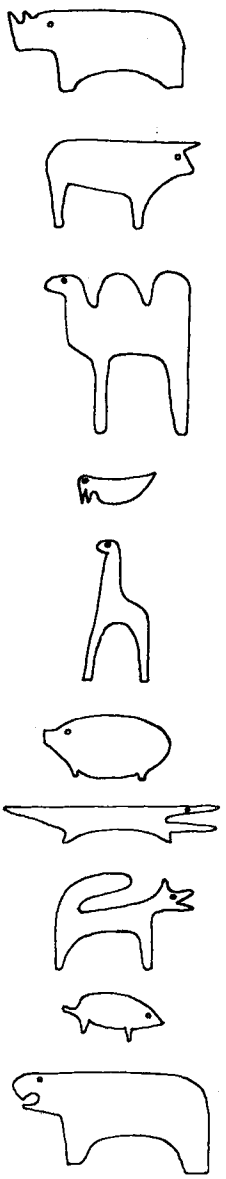

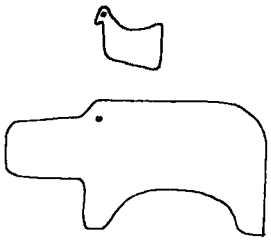

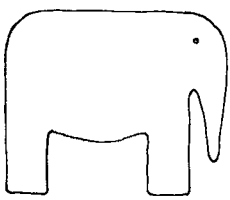

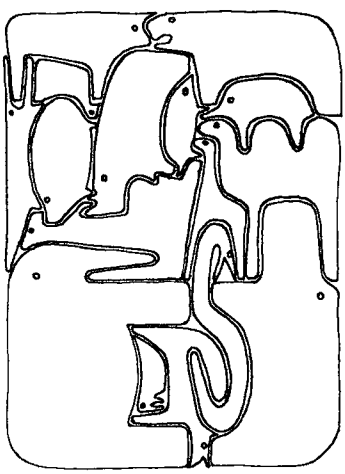

schapsarchitect verantwoording afleggen voor de stappen en beslissingen die hij bij het ontwerpen neemt. Een *uitgebreide toelichting* op het plan, waarbij wordt gerefereerd aan de stand van kennis op wetenschappelijk gebied (effectenonderzoek e.d.) is dan ook een beslissend onderdeel van het methodisch ontwerpproces.

De meest doelmatige vorm is gegeven

Voor de moderne landschapsarchitectuur is de oplossing van het probleem een *gegeven*. En wel in de vorm van het *abstracte voorbeeld* van de *meest doelmatige vorm*. Waar komt dat voorbeeld dan vandaan? Waarom is een doelmatige vorm zo belangrijk voor de moderne landschapsarchitectuur? Hoe werkt zo'n voorbeeld? Allemaal vragen die in de uitgangspunten van de modernen opgesloten liggen.

Wanneer in de jaren '20 van deze eeuw de vakwereld van stedebouwkundige ingenieurs wordt geconfronteerd met een totaal nieuwe opgave als de vormgeving van de Zuiderzeepolders (zeer groot, zeer complex) grijpt men terug naar oude geslaagde voorbeelden van Hollandse polders uit de 17e eeuw. Van Lohuizen c.s. doen een waarnemingsstudie met behulp van het op dat moment geavanceerd middel: de fotografie. Men komt tot de volgende stellingname:

- De schoonheid van een polder kun je wetenschappelijk analyseren (ontleden) door de *elementen* (kavels, sloten, wegen, dijken, lanen, woningen, dorpen, steden) uiteen te leggen en de *ordeningsregels* op te sporen (bijv. lange rechte lanen geven effecten van monu-

mentaliteit aan het landschap).

- Ken je die elementen en ordeningsregels dan is het mogelijk om nieuwe en complexe problemen met betrekking tot de vormgeving van een polderlandschap op te lossen. Een vormgeving voegt niets toe aan de doelmatige ordening van de elementen maar laat deze doelmatigheid in het landschap zien. Doelmatigheid is die ordening van de elementen van het landschap waarbij zonder opsmuk de oplossing van de vormgevingsproblemen zichtbaar wordt. Dit is de basis voor structuur, betekenis en leesbaarheid van het landschap.

Met de woorden van de onderzoekers: "Is niet te verwachten dat dit (landschap j.m.) wanneer de indeeling aan de eischen der doelmatigheid voldoet, vanzelf schoon zal worden. Zijn wij niet juist den tijd te boven, waarin de schoonheid als iets van buiten opgelegds werd beschouwd; vloeit ze niet voort uit de weloverwogen, logische oplossingen van het gestelde probleem?"

Het antwoord luidt als volgt: "Wie zich een beeld wil vormen van de mogelijkheden, welke het toekomstig Zuiderzeelandschap biedt, doet goed zich te verdiepen in de schoonheid van het bestaande Hollandsche. Daarin zijn de elementen te vinden, waaruit ook het landschap in de nieuwe polders zal worden opgebouwd. Derhalve wordt hier een poging ondernomen om de schoonheid van het Hollandsche landschap te ontleden en na te gaan op welke wijze de altijd wederkeerende elementen onder verschillende omstandigheden

tot verschillende schoonheid hebben geleid" (10) [e].

Protoverwetenschappelijking van de schoonheid

Ondanks alle goede bedoelingen van Van Lohuizen c.s. om de schoonheid te verwetenschappelijken slaagt deze poging maar gedeeltelijk. Dit omdat een mechanistische visie op wetenschap (ontleedkunde) toegepast wordt op schoonheid van een landschap als een objectief, in het ding gegeven zaak. Bovendien heeft men een bestaand voorbeeld n.l. de polders uit de 17e eeuw nodig om elementen en ordeningsregels af te leiden. Toch zien we hier de kiemen van verwetenschappelijking, ook al kun je dit slechts protoverwetenschappelijking noemen.

De moderne landschapsarchitectuur gaat verder op de hier ingeslagen weg. Een polder uit een of andere cultuurperiode is niet meer het na te streven voorbeeld. Dat wordt een abstract, theoretisch doorgeredeneerd model van de meest doelmatige vorm. Dit voorbeeld is ooit door iemand bedacht en werkt verder als analogie bij nieuwe vormgevingsproblemen.

Zo ontwerpt Bijhouwer voor de inrichting van de Wieringermeer in de jaren '30 voorbeelden voor doelmatige erfindelingen van boerderijen (11) [f].

[e] *Ringdijk van de Beemster bij Purmerend, 1929, naar een foto uit: D. Hudig c.s., 1929, 61, afb. 58, j.m.*

(10) HUDIG, D., T. van LOHUIZEN, H. SUYVER en P. VERHAGEN, Het toekomstige landschap der Zuiderzeepolders, Amsterdam 1929, 31-33.
(11) BIJHOUWER, J., Het boerenerf, in: Limperg, K. c.s., Boerderijen, Amsterdam 1938.

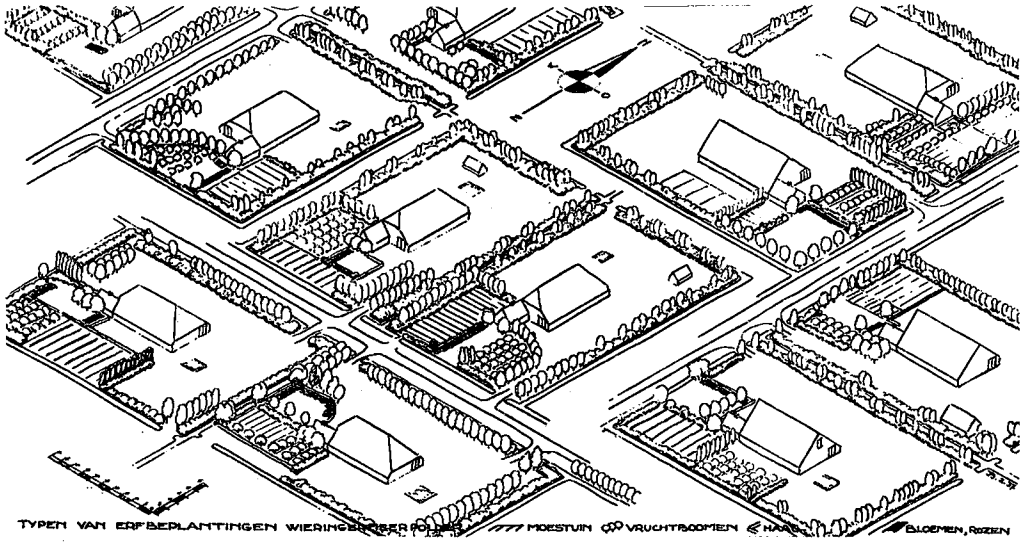

Na de tweede wereldoorlog worden deze voorbeelden gebruikt bij ontwerpen van erfbeplantingen (12) [g].

Het voorbeeld van de meest doelmatige vorm staat echter niet in handboeken en gaat niet vergezeld van ordeningsregels zoals in een kookboek. Dat zou eclecticisme zijn en daar zijn de modernen fel tegen. Een voorbeeld van de meest doelmatige vorm is abstract en vergt bij nieuwe problemen zeer veel puzzelactiviteit met de elementen en de ordeningsregels om dezelfde kwaliteit als in het voorbeeld te halen. Zo'n voorbeeld in het achterhoofd maakt vormgeven tot puzzelen met elementen om zodoende de ordeningsregels op te sporen waardoor de puzzel in elkaar past.

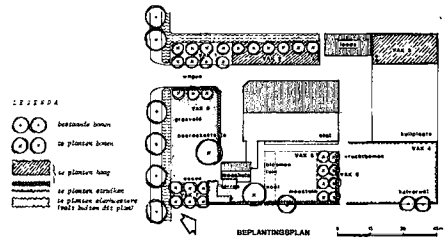

[f] *Ontwerp van moderne erfindelingen voor de Wieringermeer, op basis van functies, J. Bijhouwer, 1937, uit: J. Bijhouwer, 1938, 82-84.*

[g] *Ontwerpvoorbeeld van erfbeplanting, 1983, uit: E. te Boekhorst - van Maren c.s., 1983, 34.*

(12) BOEKHORST-VAN MAREN, E. te c.s., Erfbeplanting, Utrecht 1983.

Zes uitgangspunten

De rationele basis van doelmatige ordening kan samengevat worden in een *zestal* uitgangspunten:

1 De ruimte is dienstbaar, bruikbaar en functioneel voor nauw omschreven doelen.

2 Deze doelen zijn realiseerbaar door zo weinig mogelijk middelen (in geld of in ruimtelijke elementen) in te zetten: geen versiering wanneer dit niet nodig is om het gewenste ruimtelijke effect te verkrijgen.

3 Eerlijkheid in vormgeving, hetgeen wil zeggen: laten zien hoe iets werkt in het landschap, welke problemen worden opgelost. De vorm komt in principe uit de functie voort. Daarom geen vormen of activiteiten achter een tafereel of decor verstoppen.

4 Het landschap valt te ontleden in ruimtelijke elementen en weer in elkaar te puzzelen met behulp van ordeningsregels die teruggaan tot het abstracte voorbeeld van de meest doelmatige vorm.

5 In de meest doelmatige vorm bezitten de elementen en hun ordening de volgende eigenschappen:
   a leesbaarheid en identiteit,
   b structuur,
   c betekenis,
   d ecologische informatie.

6 Wanneer het ontwerpteam uitgaat van de plek spoort men deze eigenschappen in het landschap op om daarmee in het ontwerp nieuwe schoonheidseffecten op te roepen.

4.c Probleemstelling

In de moderne landschapsarchitectuur is ontwerpen een proces van oplossen van problemen op een wetenschappelijk technische wijze. Er moet een *produkt* gemaakt worden dat aan de eisen van doelmatigheid voldoet op basis van de voor handen zijnde middelen.
Bij de traditionele landschapsarchitectuur daarentegen houdt men zich helemaal niet bezig met oplossen van problemen. Traditionelen ontwerpen met een tweetal bedoelingen:

1 de hele persoonlijkheid en creativiteit inzetten om mooie ruimtelijke eenheden te scheppen;
2 middels deze ontwerpen communiceren met andere tijd- en cultuurgenoten (waarderingen laten zien, angsten uitdrukken, bezorgdheid uiten, verrukking aanschouwelijk maken e.d.).

Modernen komen tegen de bovenstaande bedoelingen in opstand omdat daarmee de hedendaagse problemen niet meer kunnen worden opgelost.
Wat is dan een *probleem* voor de moderne landschapsarchitectuur? Het gaat om *omgevingsproblemen*. Vergelijk dit met de architectuur: "Allereerst moesten nieuwe categorieën worden gevonden om het probleem te onderkennen en te formuleren. Deze waren niet alleen niet-visueel, maar konden zelfs niet ruimtelijk zijn. Het ontwerpen van grote gebieden van de menselijke omgeving in plaats van afzonderlijke of kleine groepen gebouwen werd het eigenlijke object van deze nieuwe

benadering. Deze benadering trachtte het ontwerpen van de gebouwde omgeving te begrijpen als een multidimensionele ordening, die werd beschreven in strikt empirische en rationele theorieën" (13).

Ontwerptechnische problemen

Hetzelfde geldt voor de moderne landschapsarchitectuur: maken van een park, tuin of landgoed kan niet meer. De complexe omgeving, met sociale relaties, ecologische wetmatigheden, verband tussen bebouwd en onbebouwd, inclusief de visuele verschijningsvorm van het landschap, wordt het object van de moderne landschapsarchitectuur. Daarbij gaat het om het totstandbrengen van produkten die de behoeften bevredigen en daarmee problemen oplossen. Wetenschappelijke theorieën leveren technieken om de complexiteit van de omgeving, zowel bebouwd als onbebouwd, te beheersen. Hierbij is de taak van de moderne landschapsarchitect: een *vertaling* te maken van algemene omgevingsproblemen in *ontwerptechnische problemen*. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen de *techniek van ontwerpen* en *ontwerptechniek*. In het eerste geval gaat het om *bekende* technieken die gebruikt worden bij fundering van een pad, aanleg van een vijver of drainage van een voetbalveld.

Ontwerptechniek gaat veel verder. De ervaringswereld, behoeften en drijfveren van mensen worden via wetenschappelijk

(13) TZONIS, A., Het architektonies denken, Nijmegen 1982, 149.

onderzoek tot objectiveerbare en generaliseerbare gegevens gemaakt. Technische regels zorgen ervoor dat de ontwerper er problemen mee kan oplossen door 'ingrepen' in het landschap uit te voeren.

In het algemeen kan een probleem omschreven worden als het verschil tussen een bestaande en een gewenste toestand. Toegepast op de moderne landschapsarchitectuur valt een *ontwerptechnisch probleem* aldus te omschrijven: *het verschil tussen de bestaande toestand en de gewenste toestand van het landschap, voorzover die is te wijzigen door een ruimtelijk plan, met maatregelen die de fysische, biotische en antropogene processen beïnvloeden.*

Waarom legt de moderne landschapsarchitectuur zo'n nadruk op de *complexiteit van de probleemstelling*? De maatschappelijke organisatie is aanzienlijk complexer geworden dan in bijvoorbeeld de 19e eeuw. Het wetenschappelijke instrumentarium, met technieken als cybernetica en systeemleer, is in staat om geheel nieuwe problemen aan te pakken. Wanneer bovendien, de ontwerptechnische problemen door middel van methodisch ontwerpen in een interdisciplinair team worden opgelost, is dit een garantie voor de aanpak van het probleem in de volle complexiteit. Reducties van problemen zodat ze passen in een school of stijl, zijn niet meer nodig. Het enige wat moet gebeuren is *analytisch-wetenschappelijke uiteenlegging* (decompositie), wetenschappelijke bestudering en daarna samenvoeging

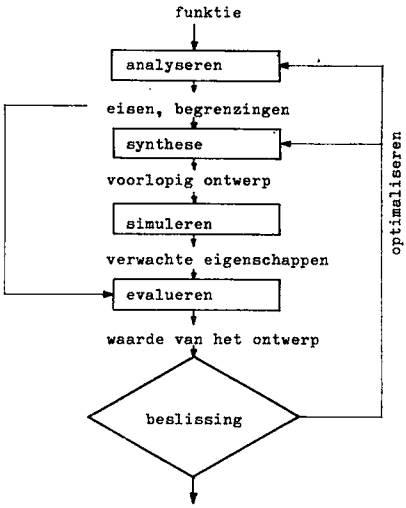

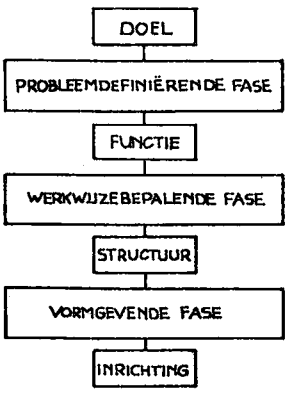

HET ONTWERPPROCES

[h] *De basiscyclus voor het ontwerpen, uit: Eekels c.s., 1981, 9.7, fig. 9.6, Het ontwerpproces uit: Kroonenburg, H.H., Toepassingsmogelijkheden van methodisch ontwerpen bij het oplossen van aandrijfproblemen. De Constructeur, 1977 (juni/aug.).*

(compositie of puzzelen). Dit doet de moderne landschapsarchitectuur. Weliswaar maakt een moderne landschapsarchitect in een team alléén het plan, maar voor de probleemstelling, keuze van de technieken, analyse en evaluatie is hij ingekaderd in het team.

4.d Modern ontwerpen

Volgens de modernen is ontwerpen het toepassen van wetenschap. Het is dus technisch-wetenschappelijk probleemoplossen. Daarbij worden *ontwerpbeslissingen* genomen. Uit meerdere mogelijkheden moet *gekozen* worden. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een *cyclische ontwerpmethodiek* die aanvaard is bij alle -kundes uit de ingenieurswetenschappen. In het algemeen worden daarin de volgende *fases* onderscheiden: analyse, synthese, simulatie, evaluatie, beslissing, aangevuld met de nodige terug- en vooruitkoppelingen (14) [h].
Toegepast op de moderne landschapsarchitectuur kunnen we de volgende fases onderscheiden:

SCHEMA:
Modern ontwerpen

(14) EEKELS, J., Bedrijfskundig ontwerpen, Intermediair, 18-23 (1982), 37-41.

MODERN ONTWERPEN

1 PROBLEEM
kennis/technieken
2 ANALYSE VAN DE BESTAANDE TOESTAND
toestand van de plek (*abiotisch*, *biotisch* en *antropogeen*)
toestand van wensen en behoeften
3 WAARDERING VAN DE BESTAANDE TOESTAND
4 PROJECTDOELSTELLINGEN
gewenste toestand
algemene projectdoelstelling
5 MODELVORMING
gewichten toekennen
wetten/regels/instrumenten
anticipatie op nieuwe kennis
6 PLANVORMING/VORMGEVING
optimaliseren
doorrekenen van de modellen
7 TOELICHTING
rationaliseren
vastleggen
8 UITVOERING
contract
9 LANDSCHAP
10 BEHEER

MODERN | 1 | PROBLEEM

HOE KAN DE INRICHTING VAN DIT VOORMALIGE INDUSTRIETERREIN BIJDRAGEN TOT DE VERBETERING VAN HET FUNCTIONEREN VAN DE WIJK.

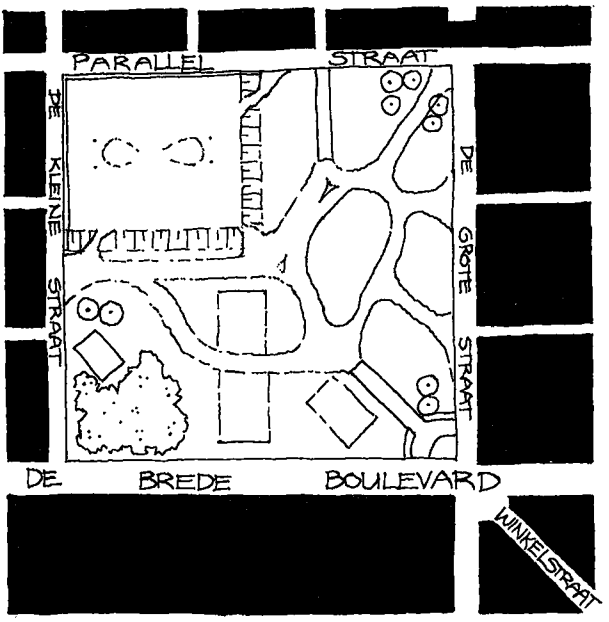

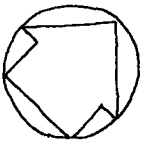

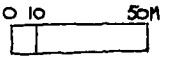

MODERN | 2 | ANALYSE

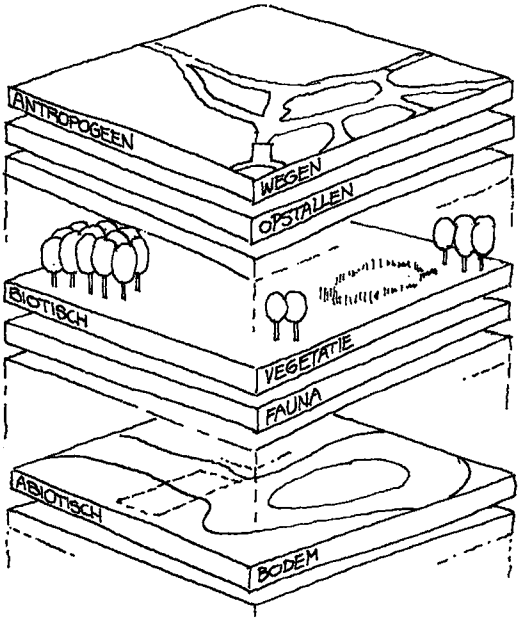

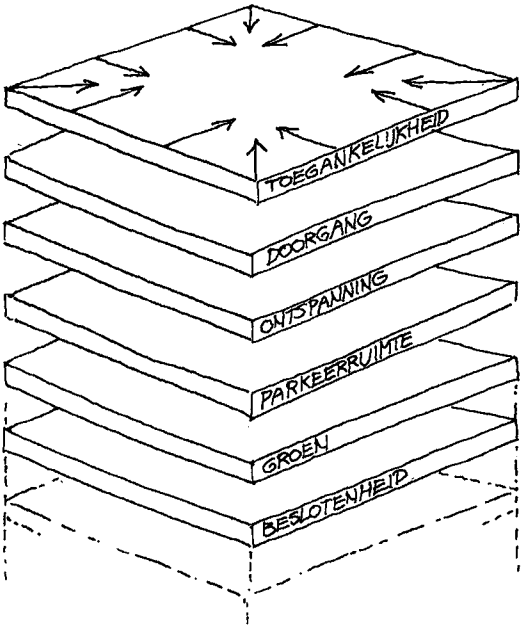

MODERN 3 WAARDERING

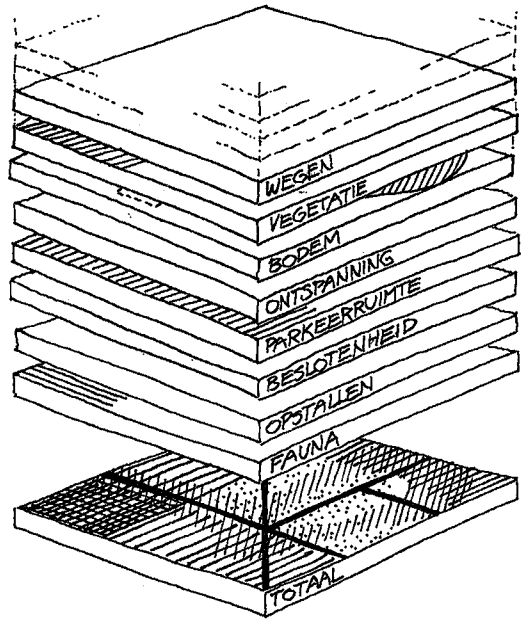

MODERN 4 PROJECTDOELSTELLINGEN

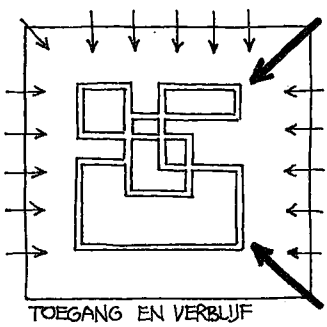

TOEGANG EN VERBLIJF

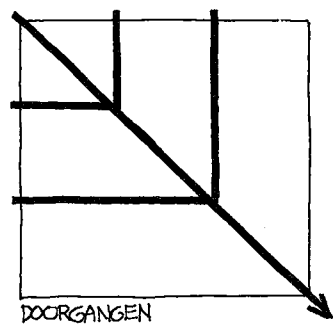

DOORGANGEN

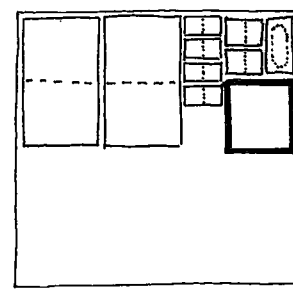

SPORT EN SPEL

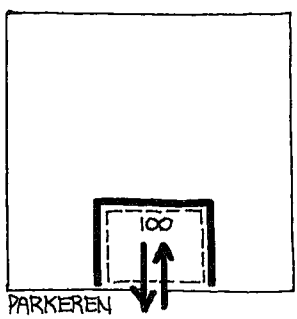

PARKEREN

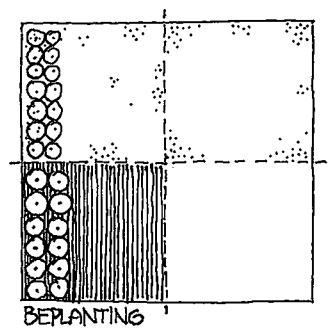

BEPLANTING

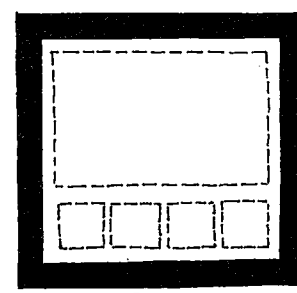

MASSA EN RUIMTE

MODERN	5	MODELVORMING

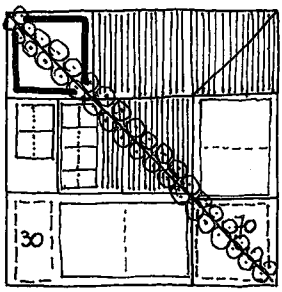

MODEL 'DOORGANG'

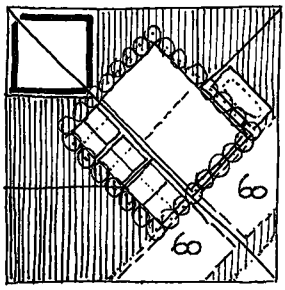

MODEL 'BOS'

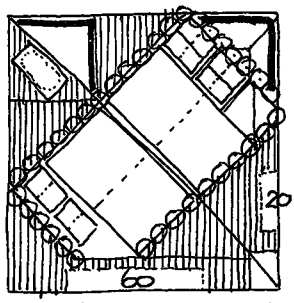

MODEL 'CENTRALE RUIMTE'

MODERN	6	PLANVORMING/VORMGEVING

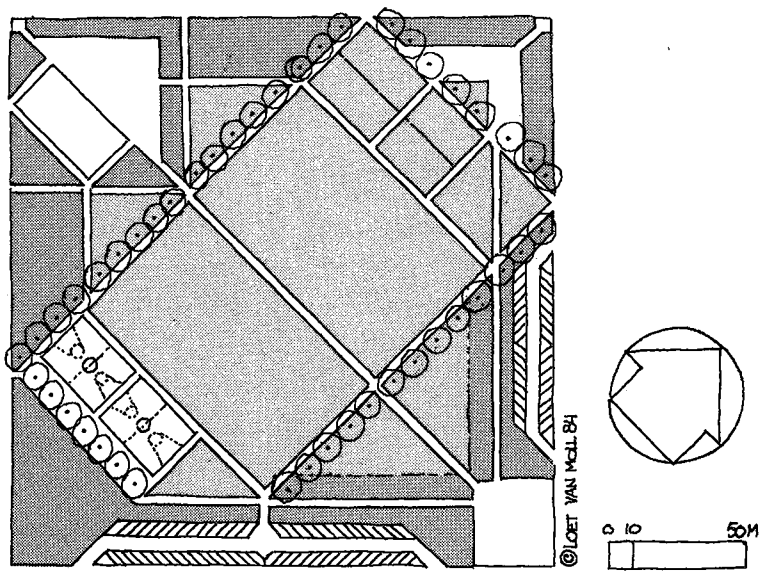

MODERN 7 TOELICHTING

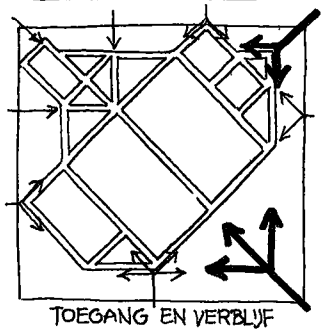

TOEGANG EN VERBLIJF

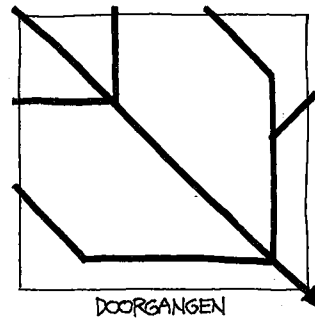

DOORGANGEN

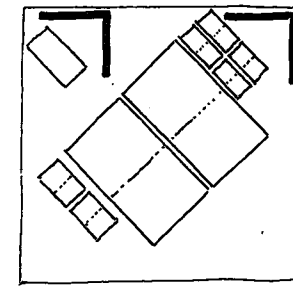

SPORT EN SPEL

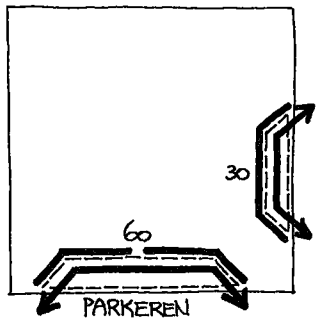

PARKEREN

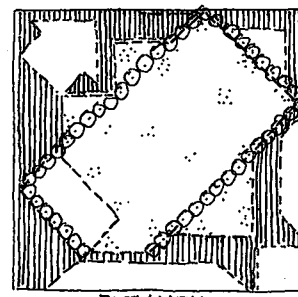

BEPLANTING

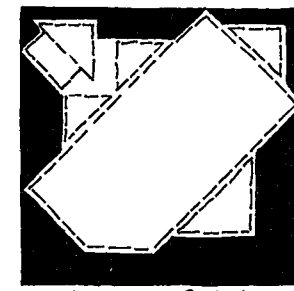

MASSA EN RUIMTE

MODERN 8 UITVOERING

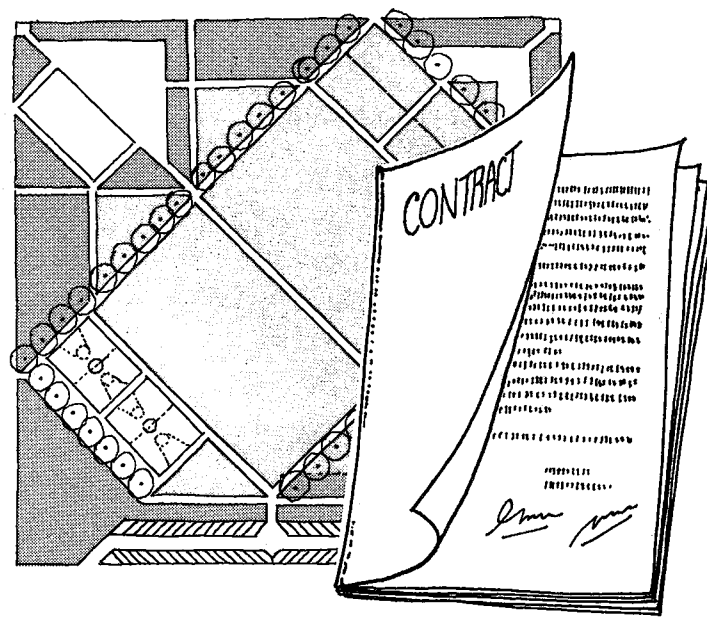

MODERN	9	LANDSCHAP (C.Q. PARK)

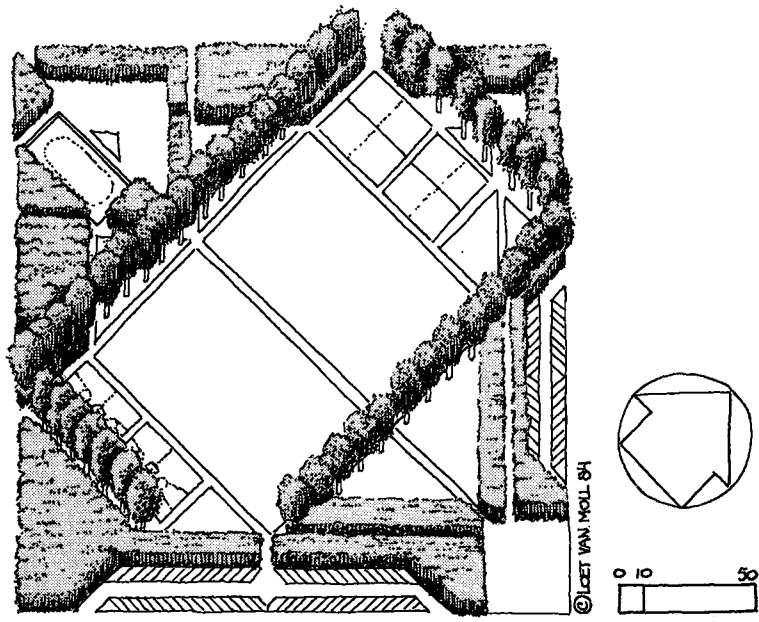

MODERN	10	BEHEER

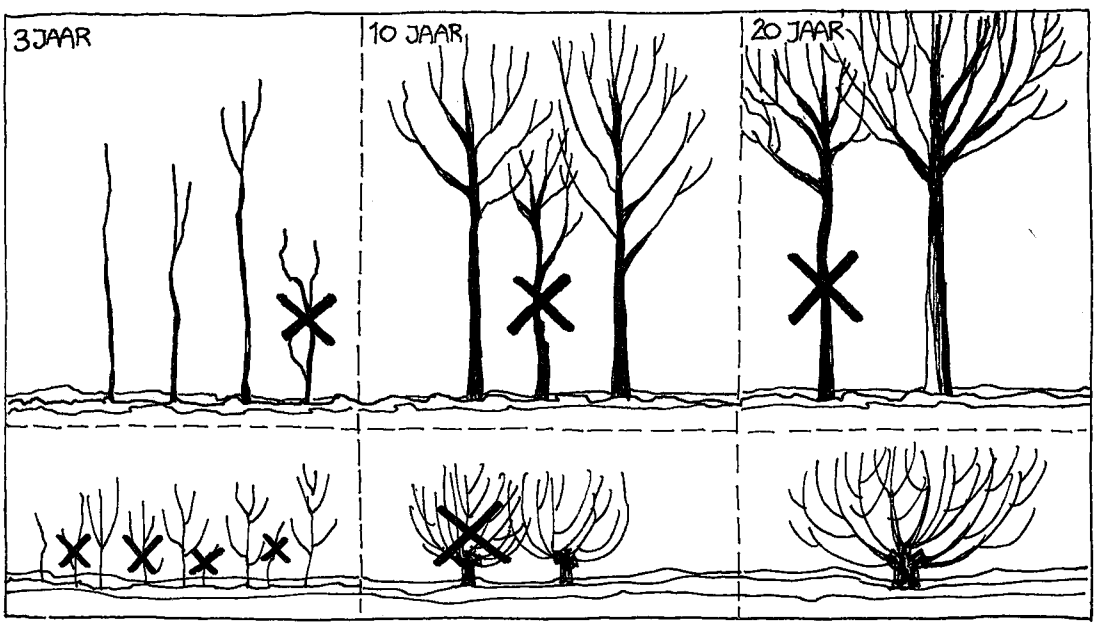

Om niet in een wirwar van pijlen terecht te komen heb ik in het voorgaande schema alle terug- en vooruitkoppelingen eruit gelaten. In principe bestaan tussen alle fases koppelingen die vanuit bepaalde gezichtshoeken belangrijk zijn. Het gaat om een ideaaltypisch schema. In de praktijk van het methodisch ontwerpen zullen deze fases soms door elkaar lopen.

Moderne ontwerpers werken zelf ook met soortgelijke faseringen in hun ontwerpmethodiek. Om een voorbeeld te noemen. Wanneer landschapsarchitecten van het Ingenieursbureau Oranjewoud hun ontwerp voor het recreatiegebied Spaarnwoude-Houtrak toelichten geeft men de volgende fasering in de planvorming:

- probleemstelling en programma van eisen van de opdrachtgever;
- de gedachte;
- analyse van het terrein:
  + elementen (water, bos e.d.)
  + ontsluiting van functies (parkeren, recreëren)
  + zonering van het gebruik (actief-passief)
- ontwerp als integratie van elementen, ontsluiting, functies en zonering van het gebruik;
- ruimtelijke maatregelen (planten, grondverzet);
- bestek en begroting;
- technische tekeningen en technische toelichting [i].

Vergelijken we deze fasering met die uit het voorgaand schema dan valt vooral de overeenkomst op. Wat onder het kopje 'De

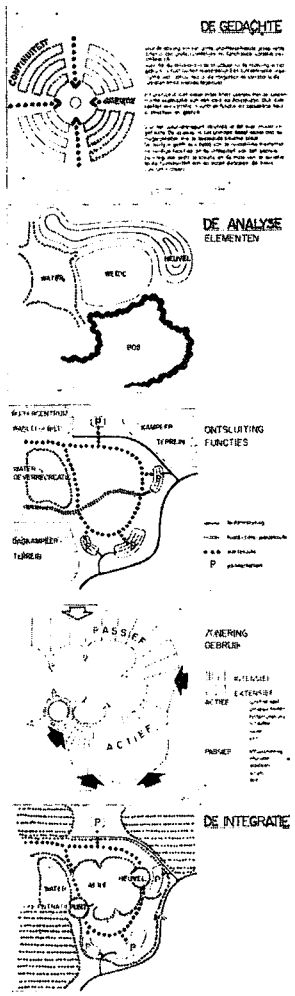

[i] Ontwerptoelichting bij de prijsvraaginzending voor het park 'Spaarnwoude-Houtrak', onder motto 'Accident', (1:1000), Ingenieursbureau Oranjewoud, 1981, uit: Groen 38-2 (1982), 76.

gedachte' staat is te vergelijken met de *eerste flits* bij het oplossen van wiskundesommen. Als zodanig is die eerste flits misschien wel de goede oplossing voor het probleem. Pas wanneer een rationalisatie, toelichting of afleiding wordt gegeven, hetgeen daarna geschiedt, is die oplossing aanvaardbaar.

Landschapskunde

Nog een kleine verwijzing naar de huidige praktijk van de landschapsarchitectuur, om duidelijk te maken hoeveel opgang de moderne wijze van probleemoplossen maakt. De Bond van Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitecten (BNT) trekt hieruit een conclusie. Men presenteert het vak in de beginjaren '80 als *landschapskunde*, vergelijkbaar met allerlei andere toegepaste wetenschappen die zich bezig houden met het oplossen van problemen: "De landschapskunde die wij beoefenen, veronderstelt een deskundigheid die wij menen te beheersen. Wij sporen de gegevens op, die van belang zijn voor toekomstig beheer of voor de oplossing van planologische problemen. Wij inventariseren het gegeven landschap, naar onder andere vegetatie, reliëf, waterhuishouding, bodem, bebouwing; wij bekijken de onderlinge samenhang van deze data en evalueren deze naar eigenheid en verband" (15). Toch trekt de BNT de lijn van ontwerpen als toegepaste wetenschap niet ver genoeg

(15) Bond van Nederlandse Tuin- en landschapsarchitecten (B.N.T.), Landschap als leefruimte (circulaire).

door. Ik wil dat hier voor de duidelijkheid wel doen.

In analogie met milieukunde valt een definitie van landschapskunde af te leiden. De Groot en Udo de Haes (16) geven een definitie van milieukunde: "Milieukunde is de interdisciplinaire wetenschap die zich bezighoudt met het signaleren, beschrijven en voorspellen van milieuproblemen, het analyseren van hun oorzaken en het aangeven van wegen om deze problemen op te lossen of te voorkomen". Milieuproblemen zijn in deze definitie "door de mens veroorzaakte afwijkingen van een bepaalde gewenste toestand of ontwikkeling".
Interdisciplinariteit is nodig omdat milieuproblemen de afzonderlijke disciplines overstijgen. Het interdisciplinaire team legt de aard van de milieuproblemen en daarmee hun oplossing reeds van te voren vast. Daarom zoeken De Groot en Udo de Haes naar een *typologie* van milieuproblemen die de verschillende teams als gereedschapskist bij hun interdisciplinaire werk mee kunnen nemen. Men weet wat er te wachten staat, welke disciplines voor welke problemen ingeschakeld moeten worden e.d.

Definitie landschapskunde
Wat betekent dit uitstapje naar de milieukunde voor de landschapskunde? Ik heb reeds uiteengezet dat de moderne

(16) GROOT, W. en H. UDO DE HAES, Milieukunde: contouren van een nieuwe wetenschap, Intermediair, 17-38 (1981), 23-35.

landschapsarchitectuur slechts ontwerptechnische problemen kent: het verschil tussen de bestaande en de gewenste toestand van de verschijningsvorm van het landschap, voor zover te wijzigen met een ruimtelijk plan. Dit is een nadere toespitsing van wat in de milieukunde als probleem wordt gezien: het gaat om toestanden waarin de ruimte verkeert.
Over interdisciplinariteit van de landschapskunde kan ik kort zijn. De beroepsvereniging van tuin- en landschapsarchitecten (BNT) schrijft interdisciplinair oplossen van problemen in haar vaandel. Wat is dan nog het verschil tussen landschapskunde en milieukunde?
Planvorming gaat in de landschapskunde over ruimtelijke aspecten terwijl in de milieukunde ook andere milieu-aspecten (zoals het verminderen van de uitstoot van milieugevaarlijke stoffen naast het wijzigen van de allocatie van een industrie) meespelen. Een ruimtelijk plan en ruimtelijke maatregelen om een dergelijk plan te verwezenlijken leggen de wijze van probleemoplossen in de landschapskunde vast.
Zodoende kom ik tot de volgende definitie van landschapskunde: *die interdisciplinaire wetenschap die zich bezighoudt met signaleren, beschrijven en voorspellen van ontwerptechnische problemen m.b.t. het landschap;*

- *daarbij de oorzaken aangeeft;*
- *en door middel van een ruimtelijk plan de voornoemde problemen oplost danwel voorkomt.*

In de volgende paragrafen worden alle

ontwerpfases uit de moderne landschapsarchitectuur afzonderlijk besproken met het bovenstaande schema als leidraad.

1. *Probleem*

probleem
analyse
waardering
doelstellingen
modelvorming
planvorming
toelichting
uitvoering
landschap
beheer

De landschapskundige vertaalt alledaagse problemen in ontwerptechnische problemen. Alledaagse problemen zijn veelal niet als zodanig oplosbaar. Ze moeten eerst met behulp van methoden en technieken in de universele vaktaal geformuleerd worden. 'Het toenemende vandalisme in parken en recreatiegebieden' is in deze formulering niet toegankelijk. Wanneer een beherende instantie, zoals gemeente of recreatieschap, om advies vraagt bij verschillende deskundigen, kunnen daaruit tegengestelde problemen en oplossingen komen. Stelt men een projectgroep samen met daarin bijvoorbeeld recreatiedeskundigen, politiemedewerkers, buurtwerkers, vegetatiedeskundigen en landschapskundigen, dan zou het probleem er als volgt uit kunnen gaan zien: "Hoe kunnen de condities geschapen worden voor een grotere onderlinge controle op recreatiegedrag?"
Na enige studie, veldwaarneming en een eerste ontwerp lijken de volgende oplossingen mogelijk:

- betere aansluiting op de openbare weg, zodat het gebied minder achteraf komt te liggen;
- vergroting van de openheid door struiken te kappen en daarvoor in de plaats bomen te planten;
- verlichting in de avonduren;
- enerzijds intensief beheer van de grasmat en anderzijds ontoegankelijk maken

van het bos door extensief beheer.

Bij de vertaling van problemen speelt *kennis* van landschapskunde een grote rol. Een goed voorbeeld hiervan geven Patri c.s. in hun "Early Warning System": "The following remarks by Professor Irwin Remson (1969), while referring specifically to hydrologic problems, indicate the resultant effect of unplanned urbanization upon natural systems. Unplanned urban development can accentuate hydrologic problems and can have a detrimental effect on land, water, biological and other natural resources. Typical detrimental effects can derive from decreased rainfall infiltration, declining ground water levels, destruction of flora and fauna, and decreased fair weather stream flow. Such effects can increase in severity until damage to natural systems becomes permanent and irreversible and the rate of hydrologic deterioration accelerates in an uncontrolled fashion. To prevent such an occurence, an important objective of regional planning is the minimization of damage to the natural system as a result of urbanization" (17).

Wetenschap van de vorm

Reeds in 1929 zien we een voorbeeld van de intentie tot wetenschappelijke probleemdefinitie bij de stedebouwkundige discipline die zich met de vorm van het toekomstige landschap van de Zuiderzeepolders gaat bezighouden. De moderne

(17) PATRI, T., D. STREATFIELD en T. INGMIRE, Early warning system, Berkeley 1970, 55.

landschapsarchitec*tuur* is op dat moment reeds in ontwikkeling, hoewel lieden van andere disciplines er de basis voor leggen. De landschapsarchi*tecten* uit die tijd wagen zich niet aan dergelijke grote problemen, met die complexiteit en de eis tot verwetenschappelijking: dat doen (stedebouwkundige) ingenieurs: "Beschouwt men den stedebouw als de wetenschap van den vorm, waarin menselijke nederzettingen zich ruimtelijk hebben te ontwikkelen en de kunde om deze ontwikkeling op de meest doeltreffende wijze te leiden - en dit moet inderdaad als de kern van de stedebouw worden erkend -, dan is het duidelijk dat de inpoldering van de Zuiderzee een niet te evenaren stedebouwkundig probleem stelt. Bizonder, inzoover het niet gaat om een kleine nederzetting als stad of dorp, maar om een geheel gewest; bizonder meer nog, omdat het een geheel nieuw, onontgonnen gebied betreft" (18).

Kennis

Wat is de *aard* van de landschapskundige kennis? De kennis van de moderne landschapsarchitectuur is neergeslagen in *wetten*. Het is een vorm van *nomologische kennis*: kennis die naar het model van de natuurwetenschappen wordt voortgebracht, betrekking heeft op dingen en gebeurtenissen en zowel uit *causale* als *statistische wetten* kan bestaan. Deze wetten hebben een "Als ....., dan ...." struc-

(18) HUDIG c.s. (1929), 5.

tuur. Bijvoorbeeld: "*Als* er met zus of zo'n ding dat en dat gebeurt, bij die en die aanvangscondities, *dan* gebeurt met een bepaalde kans ook dit en dit". Dit is een *universele wet*.
Een voorbeeld uit de industriële vormgeving: "De kern van het ontwerpprobleem is het redeneren van functie naar vorm. Dat wil zeggen de ontwerper moet de geometrie en het materiaal van het produkt zodanig kiezen, dat het de benodigde eigenschappen bezit om te functioneren (....). Eigenschappen kunnen met hypothetische uitspraken beschreven worden: indien p dan q. Indien water tot 0°C afgekoeld wordt, bevriest het (.....).
Bij het voorspellen van de eigenschappen van een ontwerp komt de wetenschap goed van pas. We beschikken over een groot aantal door onderzoek verkregen theorieën, op grond waarvan we "deductief" vanuit uitspraken over de vorm naar uitspraken over de eigenschappen van die vorm kunnen redeneren. Zo kunnen wij bijvoorbeeld met behulp van de sterkteleer de doorbuiging berekenen (= simuleren) van een balk, mits de afmetingen (= ruimtelijke vorm) en het materiaal en de eventuele bewerkingen (= fysisch-chemische vorm) bekend zijn (...).
De deductieve mogelijkheden van de (natuur)wetenschappelijke theorie, en het experiment zijn erg belangrijk voor de ontwerper, want juist hierdoor kan hij verantwoordelijkheid dragen voor zijn ontwerpen. Om vanuit een functie tot een ontwerp te komen is echter meer nodig. Immers de kern van het ontwerpprobleem

is niet het afleiden van eigenschappen uit de vorm, maar juist het terugredeneren vanuit de functie via de gewenste eigenschappen naar de vorm (...). In de materiële vorm liggen de eigenschappen als het ware bevroren. Zij kunnen echter elk moment tot leven gebracht worden, wanneer het produkt gebruikt wordt (....). Maar wanneer de gewenste eigenschappen bekend zijn, is er geen enkele deductieve procedure mogelijk, om ook maar één vormfactor af te leiden. Hier is het ingenieursmoment nodig, het creatieve ontwerpen" (19).

Hierboven zien we in het kort de relatie tussen probleem, wetenschap, ontwerp en oplossing in het moderne ontwerpen gedemonstreerd. Hierbij moet echter wel zeer nadrukkelijk opgemerkt worden *dat het 'ingenieursmoment' of het 'creatieve ontwerpen' hetzelfde is als bij alle andere technologische wetenschappen*. Het is precies hetzelfde als het creatief oplossen van sommen in de wiskunde. Het ingenieursmoment van het creatief sommen oplossen is ook al aanwezig wanneer de ingenieur de universele wetten ombouwt tot *technische regels*. Dit is het omgekeerde van deductie, in de termen van Eekels. Pas door die ombouw van wet naar regel wordt de kennis praktisch bruikbaar. Dergelijke regels hebben een soortgelijke structuur als de universele wetten. Het zijn ook "Als ...., dan ...." uitspraken,

(19) EEKELS c.s. (1981), 9.1-9.5.

maar gaan nu over ingrepen of maatregelen. Vergelijk de sterkteleer van Eekels met landschapskundige uitspraken. De vorm is identiek: "*Als* je die en die ingreep in het landschap doet, bij die en die aanvangscondities, *dan* gebeurt er met een bepaalde kans dit en dit".
Bij de moderne landschapsarchitectuur bestaat de tendens om alle kennis te verwetenschappelijken en in dergelijke regels te formuleren.

Voorspellen van effecten
Een typerend voorbeeld uit de landschapskunde geeft Dijkstra. Hij beschrijft en analyseert verschillende technieken voor de voorspelling van effecten op het landschap in het kader van de milieu-effectrapportage en komt tot de volgende begripsbepaling: "Bij voorspellen gaat het om het doen van uitspraken over de waarschijnlijkheid dat een bepaalde gebeurtenis zal plaatsvinden in een bepaald gebied en op een bepaald tijdstip of over een bepaalde periode in de toekomst. Het gaat i.c. om het doen van uitspraken over mogelijke veranderingen, die zullen gaan optreden in het landschap op tijdstip x of over periode y, tengevolge van bepaalde ingrepen. Effecten zijn dus te beschouwen als veranderingen in de toestand van het landschap" (20).
De moderne landschapsarchitectuur kan de alledaagse problemen pas adequaat ver-

(20) DIJKSTRA, H., Milieu-effectrapportage; technieken voor de voorspelling van effecten op het landschap, (concept), Wageningen 1982, 6.

talen wanneer ze erin slaagt wetten uit allerlei andere disciplines, uit de eigen traditie en uit eigen waarnemingen om te formuleren tot een set technische regels. Pas dan kan ontwerpen als toepassing van technische regels worden opgevat. Maar hier schort nog veel aan volgens Dijkstra: "Er is in het algemeen een groot gebrek aan empirisch gefundeerde kennis over effecten van ingrepen op het landschap. Voorspellen is niet goed mogelijk wanneer te weinig inzicht bestaat in feitelijke veranderingen. Dit pleit ervoor meer dan tot nu toe, studies uit te voeren van veranderingen in het landschap, tijdens en na uitvoering van ingrepen. De bestaande, maar weinig toegankelijke kennis zou beter geordend en toepasbaar moeten worden gemaakt" (21).

Samenvatting

Wanneer we de probleemstelling bij het moderne landschapsarchitectonische ontwerpen zouden moeten samenvatten komen we op het volgende:

- Alledaagse problemen worden vertaald in ontwerptechnische problemen middels empirisch getoetste landschapskundige kennis.
- Ontwerpen is oplossen van ontwerptechnische problemen middels toepassing van technische regels.
- De kennis is echter nog niet ver genoeg ontwikkeld, er zijn nog zeer veel 'witte plekken'.
- Daarom wordt er op de vorming van nieuwe

(21) DIJKSTRA (1982), 47.

kennis geanticipeerd. Achteraf zijn hieruit technische regels te formuleren.
- Creativiteit of 'het ingenieursmoment' bestaat uit inventief toepassen van technische regels.

2. *Analyse van de bestaande toestand*

In de moderne landschapsarchitectuur krijgt de *analyse van de bestaande toestand* van het landschap (inclusief het gebruik) veel nadruk.
Eerst zal ik de analyse van de *toestand van de plek* uiteenzetten om daarna in te gaan op de *toestand van het wensen en behoeftenpatroon.*

Analyse van de bestaande toestand van de plek.
Het uitgangspunt van de modernen is: je moet uitgaan van de plek, dat wil zeggen je moet met je ingrepen in het landschap steeds beseffen dat de toestand en ontwikkeling van het landschap de basis is voor het ontwerp. De processen, ontwikkelingen, wetten en evolutie van het landschap moet je daarom zeer zorgvuldig analyseren.

Elementen
Het landschap of een plek wordt opgebouwd gedacht uit een serie *elementen*: bodem, water, flora en fauna met daarnaast door de mens in de occupatie toegevoegde elementen (bijvoorbeeld gebouwde elementen).
Al deze elementen worden geanalyseerd. Hun onderlinge samenhang en ordening is de basis voor het ontwerp, waarbij ze in elkaar gepuzzeld worden.
Wat de belangrijkste elementen zijn en hoe ze geoperationaliseerd worden, hangt

af van de stand van het landschapskundig onderzoek en van de aard van het probleem.

Stedebouwkundigen en landschapsarchitecten hebben in de jaren '30 weinig kennis van de inrichting van nieuwe polders. Wanneer dit probleem zich aandient, trachten stedebouwkundige onderzoekers deze kennis te verkrijgen. Uitgangspunt bij dit landschapsonderzoek is: polders anno 1930 worden uit dezelfde elementen opgebouwd als die uit de 17e, 18e en 19e eeuw. Toch geeft een verschillende ordening van de elementen een geheel andere verschijningsvorm van het landschap. Via waarnemingen en analyse zijn de ordeningen en de elementen op te sporen. Men onderscheidt de volgende elementen:

1 *wegen en dijken*, te onderscheiden naar:
   - hoogteligging
   - profiel
   - beloop
2 *water*, onder te verdelen in:
   - plas
   - vaart
   - boezem
   - wetering
   - sloot
3 *geboomte*
   - aan de weg
   - in het landschap
4 *nederzettingen*
   - verspreide bebouwing
   - dorpen en steden (22)

(22) HUDIG c.s. (1929), 34 e.v.

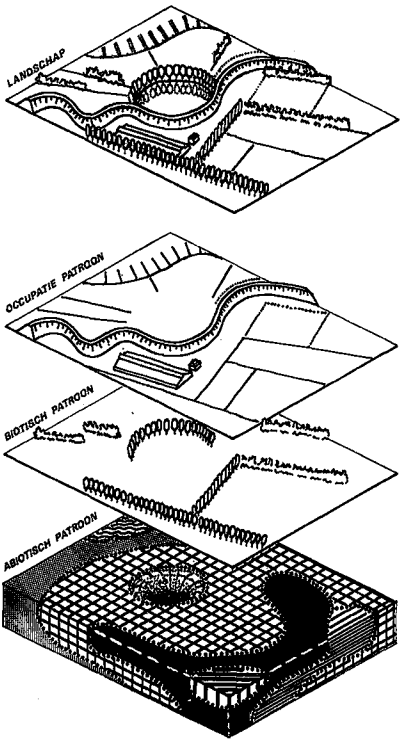

[j] *Abiotische elementen en patronen in een fictief (uiterwaarden) landschap: wiel , overslaggronden en rivier, j.m.*

[k] *Biotische elementen en patronen in een fictief landschap: bomenrijen en heggen, j.m.*

[l] *Occupatie elementen en patronen in een fictief landschap: bebouwing, dijk, sloten, greppels en kribben, j.m.*

Processen

Anno 1984 heeft de landschapsanalyse een grote vlucht genomen. Meerdere elementen en ordeningsprincipes zijn onderzocht. Het gaat niet meer alleen om elementen maar vooral om *processen* die het landschap vormen.

Binnen de landschapskundige vakwereld bestaat intussen overeenstemming over het onderscheidt tussen drie soorten elementen, elk met hun eigen processen:

- *abiotische* elementen
- *biotische* elementen
- *antropogene* elementen.

Onder *abiotische elementen* verstaat men die elementen, die onderhevig zijn aan *abiotische processen* zoals klimaatsverandering, ontstaan en verlegging van rivieren. Als voorbeeld kunnen genoemd worden: hellingen, glooiingen, geulen, meren, beken, rivieren [j].

Biotische elementen volgen de wetten van *biologische processen* zoals evolutie van planten en dieren, groei van vegetatie en fauna, successie van vegetatietypen. Bijvoorbeeld: bomen, struiken, bossen, kruiden, waterflora en -fauna [k].

Tenslotte zijn het de *antropogene elementen* die aan *occupatieprocessen* onderhevig zijn (de mens en zijn bewoning). Veranderingen in het gebruik van het landschap door de mens komen tot uitdrukking in landbouw, stedebouw, industrie en recreatie. Dit zijn enkele processen die misschien niet *wet*matig maar in elk geval *regel*matig verlopen.

Voorbeelden van dit soort elementen: wegen, dijken, woningen en opstallen, sluizen, dorpen, steden [l].

Het proceskarakter komt zowel tot uitdrukking in de elementen als in de ordeningspatronen. De huidige toestand is een *fase* in een voortdurende ontwikkeling van de bovenstaande processen in hun onderlinge wisselwerking (23) [m].

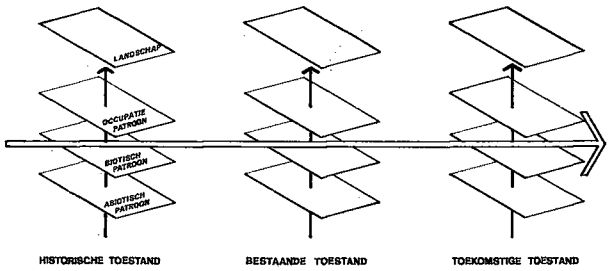

De *omvang* van de ruimtelijke elementen wordt uitgedrukt in lengte-, breedte en hoogtematen. Op deze manier kunnen de ruimten en massa's gemeten worden. Veelal wordt een globale indeling van de ruimten gemaakt. Bijvoorbeeld ruimten van 0-100 m, 100-500 m en van 500-1000 m. Hoogtematen worden, omdat het om de zichtbaarheid op ooghoogte gaat, veelal opgedeeld in elementen lager dan 1,50 m en elementen hoger dan 1,50 m.

(23) BOEKHORST-VAN MAREN, E. te, Het landschap van de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering, Utrecht 1981.
- BERG, M van den, A. de REGT, J. STOFFEL c.s. (Projectgroep), Landschapsstructuurplan Z.O. Friesland, Utrecht 1981.
- BOEKHORST-VAN MAREN, E. te en L. van NIEUWENHUIJZE, Advies landschapsbouw t.b.v. de ruilverkaveling Brummen-Voorst. Utrecht 1978.

[*m*] *De bestaande toestand van het landschap als fase in een proces, j.m.*

De *vorm* van de elementen is minder gemakkelijk in beschrijvende termen te vatten. Pogingen hiertoe zijn de onderverdeling van elementen in punt-, lijn- en vlakvormen. Een gebouw valt dan te beschrijven als een puntelement in het landschap, net zoals een solitaire boom. Een lijnvormig element kan een laan, een weg, een sloot, kanaal en ook een haag zijn.

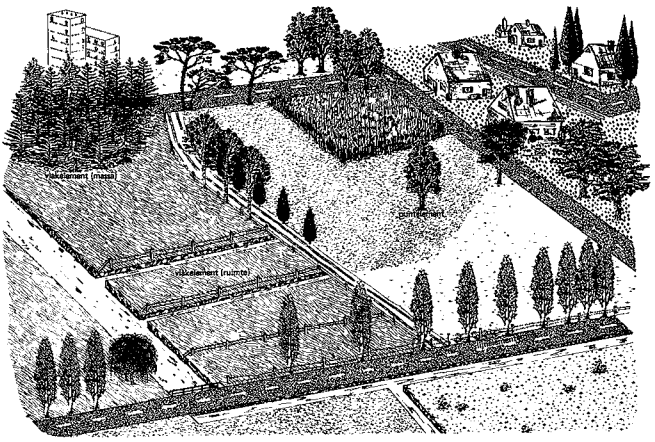

Voorbeelden van vlakvormige elementen zijn meren, bossen en weiden. Vooral bij automatische verwerking van waarnemingsuitkomsten worden dergelijke beschrijvingen van de bestaande toestand van het landschap toegepast (24) [n].

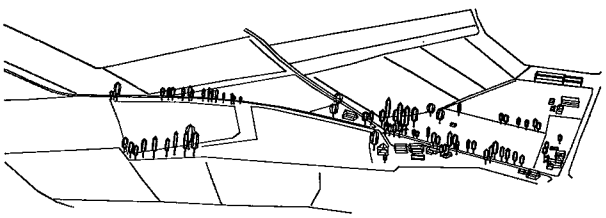

[*n*] *Vogelvluchtperspectief en computersimulatie van een fictief landschap, opgebouwd uit punt, lijn en vlakelementen, uit: P. Burrough c.s., 1981, 21, fig. 5a en 64.*

(24) Bijvoorbeeld: BURROUGH, P., A. BUITENHUIS en A. de VEER, Het informatiesysteem landschapsbeeld. Wageningen 1981.
- BURROUGH, P. en A. de VEER, Een informatiesysteem landschapsbeeld, Planning 17 (1982), 2-15.

Patronen

Elementen kunnen *patronen* of *reeksen* vormen doordat ze op een bepaalde wijze zijn geordend. Om de leesbaarheid van het landschap te vergemakkelijken onderscheidt Lynch routes, randen, gebieden, knooppunten en oriëntatiepunten (25) [o]. Patronen kunnen afzonderlijk worden beschreven. Al combinerend worden *landschapstypen* opgebouwd. De *analyse* van deze elementaire gegevens is een poging om, met de huidige stand van de kennis over de *processen*, aan te geven welke *evolutie*, *ontwikkeling* er zich in de landschapsvorming op die plek voltrekt. Het gaat erom de stap in het landschapsvormingsproces te duiden en te *voorspellen* in welke richting de landschapsvorming verloopt. Bijvoorbeeld door aan te geven dat bij de bestaande ontwikkeling die en die elementen verdwijnen of worden omgezet in dat en dat element van die en die vorm zodat het landschapstype, verrassingsvrij, evolueert naar een ander landschapstype.

Beschrijving en analyse van de plek is een aktiviteit van het ontwerpteam. De moderne landschapsarchitect neemt hieraan deel. Maar het is ook mogelijk dat onderdelen door andere deskundigen (bodemkundigen, ecologen, juristen) worden toegeleverd. De ontwerper draagt er zorg voor dat de gegevens die vastgelegd worden relevant zijn voor het uiteindelijke plan.

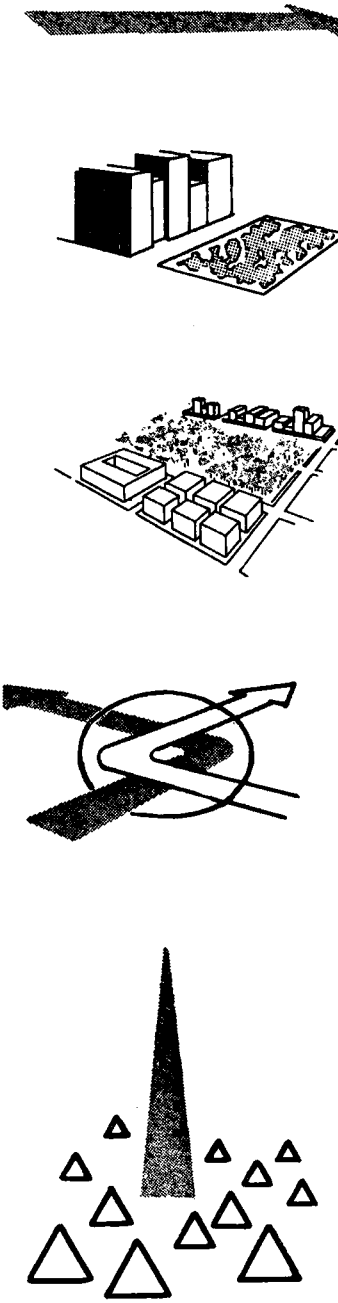

[o] *Routes, randen, gebieden, knooppunten en oriëntatiepunten volgens K. Lynch, 1960, 46-47.*

(25) LYNCH (1960), 46-47.

Daarom moeten de elementen *meetbaar* en *operationaliseerbaar* zijn in landschapskundige termen.

Analyse van de toestand van wensen en behoeften
Bovenstaande eisen worden ook gesteld aan de *beschrijving en analyse van de toestand van het wensen- en behoeftenpatroon*. Veelal wordt in het team een psycholoog, socioloog of andere empirische gedragsonderzoeker ingeschakeld om deze beschrijving te geven. Het ontwerpteam met inbegrip van de landschapsarchitect houdt de vinger aan de pols om te voorkomen dat er zuiver wetenschappelijk onderzoek wordt gedaan naar wensen en behoeften. Dergelijk onderzoek levert wel *statistische wetten* op maar geen *regels* die in het ontwerp toegepast kunnen worden. In het team moet de ombouw van wet naar regel georganiseerd worden. Het maakt niet uit of dit door een ingenieursachtige gedragswetenschapper danwel door een gedragswetenschappelijke ontwerper geschiedt.

Hoe wordt het bestaande wensen- en behoeftenpatroon gemeten?
Via uiteenlopende technieken en methodes als vragenlijsten, interviews, statistisch onderzoek, reactiepeilingen en inspraakmethodieken worden de wensen en behoeften opgespoord. Zo zijn er *direct meetbare behoeften* met betrekking tot ontwatering, ontsluiting, verkaveling, opvangcapaciteit, waterkwaliteit, stand van bos- en kruidlaag en verjonging van de beplanting. Deze kunnen verschillen

bij uiteenlopende gebruikers- en belangengroepen. Ook behoeften aan geborgenheid, aktivering, identiteit, zelfactualisatie, complexiteit, ordening en rust, die veelal onder *belevingswaarden* vallen, kunnen empirisch gemeten worden. Dergelijke behoeften ziet men als verbijzondering van universele behoeften van de mens. Het punt is dat deze behoeften betrokken worden op de aanwezige ruimtelijke elementen, reeksen en patronen van de plek. Hoe moeten *functies* worden opgebouwd uit een bepaalde ordening van ruimtelijke elementen. Het is de taak van het team om, door middel van de vorming of toepassing van technische regels, verband te leggen tussen behoeften en mogelijkheden van de plek.

Bij een onderzoek naar gebruik, beleving en waardering van het park Sonsbeek in Arnhem gaat men bijvoorbeeld van het volgende uitgangspunt uit: "De behoefte aan geborgenheid, activering, identiteit en zelfactualisatie zijn de drijfveren die het gedrag op instrumenteel niveau bepalen. Het gedrag op instrumenteel niveau is de wijze waarop de parken gebruikt worden om aan de diverse behoeften te voldoen" (26). Behoeftenonderzoek levert technische regels op, die als volgt geformuleerd zouden kunnen worden: Om te

(26) BOERWINKEL, H., H. VAN BERKEL, J. KLUPPEL en A. SPIJKERMAN, Rapport over de parken Sonsbeek, Zijpendaal en Gulden Bodem in Arnhem, Psychologisch en sociologisch onderzoek naar gebruik, beleving en waardering, Wageningen 1982, 11.

voldoen aan die en die recreatiebehoefte (bijvoorbeeld een wandeling van één uur met het gezin op zondag) in dit en dit gebied (een bestaand park) moeten de ruimtelijk gelijksoortige gebieden zo en zo groot, zus en zus afwisselend en de routes zo en zo lang zijn (27).
Als het gedrag van de gebruikers bekend is dan wordt het mogelijk maatregelen te treffen, nieuwe elementen in de ruimte te plaatsen, oude weg te halen, kortom de ruimte aan te passen aan het na te streven gedrag.
Zube c.s. concluderen uit recent belevingsonderzoek dat men op drie verschillende wijzen achter de belevingswaarden en hun technische regels kan komen:

- Onderzoek naar de beleving van *elementen* in het landschap. "This 'elemental' focus leads to descriptive research, concentrating on the 'what' of landscape perception rather than on 'how' and 'why'".
- Onderzoek naar de *kwaliteit* van het landschap (compositieregels aangaande doelmatigheid, complexiteit en mysterie) uitgaande van verschillende vooronderstellingen over het gedrag van mensen (zie Boerwinkel c.s.) [p].
- Onderzoek naar de vorm van *interactie* tussen mens, landschap en beleving [q]. "Understanding interactions will contribute to answering questions of why landscapes are percieved as they are, what

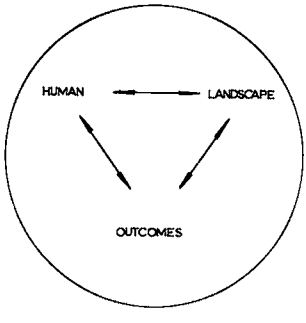

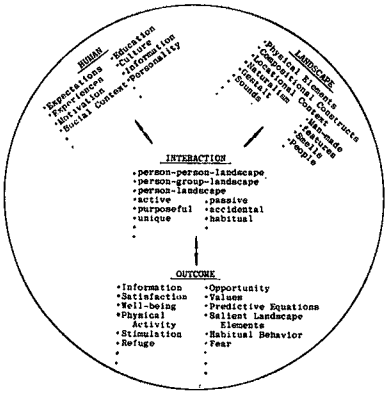

[p] *Gedragswetenschappelijk model voor landschapswaarneming, uit: E. Zube c.s. 1982, 5, fig. 1.*

[q] *Landschapswaarneming als interactieproces tussen de mens, het landschap en onderzoeksresultaten, uit: E. Zube c.s. 1982, 24, fig. 3.*

(27) Bewerking van een uitspraak in BOERWINKEL c.s. (1982), 333.

they mean to individuals and groups and how they contribute to one's sense of well being or quality of life" (28).

Onderzoek naar de beleving van elementen en naar compositieregels levert aldus weliswaar technische regels maar nog geen theorie.

Dit hiaat willen Zube c.s. opvullen door een onderzoeksprogramma voor interactie-onderzoek op te zetten.

probleem
analyse
waardering
doelstellingen
modelvorming
planvorming
toelichting
uitvoering
landschap
beheer

3. *Waardering van de bestaande toestand*

"Uitgaan van de plek" wil niet zeggen dat de analyse van de bestaande toestand automatisch de uitgangspunten voor het ontwerp oplevert. Zowel het behoeften-patroon als het landschap moet gewaardeerd worden, om te kunnen bepalen hoe deze bij elkaar passen. Die waardering kan uitgesproken worden met een nadruk op de structuur, de leesbaarheid ofwel de betekenis van het landschap.

Structuur

Benadrukken van de *structuur* van het landschap wil zeggen dat de bestaande ruimtevormende elementen en behoeften met een duidelijk ruimtelijke component hoog gewaardeerd worden. De structuur van het landschap levert op die manier bepaalde gebieden die zeer geschikt zijn voor het opnemen van functies. Door middel van deze nieuwe functies kan de structuur ook weer verduidelijkt worden. In het heggenlandschap van de Friese

(28) ZUBE, E., J. SELL en J. TAYLOR, Landscape perception: research, application an theory, Landscape planning, 9 (1982), 1-33.

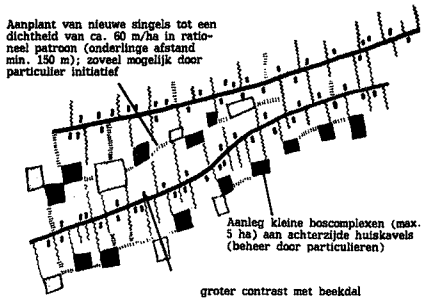

[r] *Ontwerpschets waarin nieuwe elementen in de bestaande landschapsstructuur worden ingepast, Projectgroep Z.O. Friesland, uit: M. v.d. Berg c.s. 1981, 118, fig. 33.*

Wouden hanteert een ontwerpteam het uitgangspunt dat "vanuit een analyse van het landschap, een visie wordt gegeven op de wijze waarop nieuwe ontwikkelingen al dan niet in de landschappelijke structuur kunnen worden ingepast" (29).
Men wijst een totaal nieuw ruimtelijk concept af en acht fietspaden en kleine boscomplexen binnen de lijnvormige elementen inpasbaar [r].

Leesbaarheid

Nadruk op leesbaarheid, identiteit en oriëntatiemogelijkheden van het landschap geeft een hoge waardering voor die patronen en reeksen waarin een grote samenhang tussen de landschapsvormende factoren en processen valt te constateren. Dat wil zeggen: wanneer de biotische, abiotische en antropogene processen elkaar versterken en door middel van de inpassing van nieuwe functies een verband tussen verleden, heden en toekomst valt te leggen, moet dit hoog gewaardeerd worden. Op die wijze kunnen bijvoorbeeld zeer duidelijke randen, knooppunten en oriëntatiepunten in de verschillende landschapstypen gevormd worden, die iets vertellen over het ontstaan. Wanneer beekdalen zich in de ontstaansgeschiedenis onderscheiden door hoge grondwaterstand, gebruik als weiland en openheid (doordat er moeilijk in gebouwd kon worden) kan je daar met nieuwe functies rekening mee houden.

(29) REGT, A. de en W. STOFFEL, Het landschapsstructuurplan Z.O. Friesland, Groen 38-10 (1982), 493 e.v.

Hieruit zou een hoge waardering voor bijvoorbeeld natuurbouwfuncties in een beekdal afgeleid kunnen worden.

Betekenis

Nadruk op de verwijzende, symbolische of betekeniskant van het landschap levert een hoge waardering op voor die (combinaties van) elementen die reeds uitgesproken betekenissen bezitten. Ook die behoeften die verbonden worden met elementen van speciale betekenis scoren hoog. Onderzoekstechnisch kleven hieraan echter nog grote problemen. Symboliek, betekenis of verwijzing zijn nogal subjectieve grootheden. Begrippen als 'betekenisdragers' worden ontwikkeld om intersubjectiviteit over deze waardering te bewerkstelligen (30). Er is echter nog geen consistente theorie, zodat de verschillende technische regels omtrent betekenisdragers elkaar nogal tegenspreken. Hieraan zal nog veel onderzoek gedaan moeten worden.

4. *Projectdoelstellingen*

Confrontatie van landschaps- en behoeftenpatroon met de waardering levert de *gewenste toestand*. Die wordt in dezelfde landschapskundige termen beschreven. Een vergelijking tussen bestaande en gewenste toestand levert de projectdoelstellingen. Uit de formulering van de gewenste toestand valt af te leiden welke ruimtelijke

(30) LEEUWEN, R. van c.s., Landschapsbouwkundig onderzoek voor het R.W.Z.-oliewinningsproject te Schoonebeek, Wageningen 1977.

maatregelen genomen moeten worden. Het gaat, evenals in de bestaande toestand, om de aard, omvang, vorm en structuur van de elementen. Enkele voorbeelden van de biotische, abiotische en antropogene *aard* van gewenste elementen: bomen, watergangen, huizen. De *omvang* van de elementen is in maten uit te drukken: wenselijke profielen van een beek of weg. De *vorm*: punt, lijn en vlakelementen. De *structuur*: een serie kavelsloten in hun onderling verband.

Van Eesteren, als pionier van de moderne stedebouw betrokken bij de opkomst van interdisciplinaire stedebouwkundige teams, schetst een verband tussen functies, doelstellingen en ontwerpen door er de *kunst* van de stedebouw tussen te plaatsen: "De stedebouwkundige functies en doeleinden worden (....) geconcretiseerd in woningen, openbare gebouwen, wegen, kanalen, spoorwegen, fabrieken, parken, boerenbedrijven, bossen, sportterrreinen enzovoorts
- dus in objecten. Wanneer de wederzijdse betrekkingen van levensfuncties, die geestelijke, produktieve, culturele, landschappelijke, industriële, vervoerstechnische, agrarische, recreatieve en andere doelwitten beogen, niet ordelijk zijn, ontstaat een ruimtelijke chaos. De stedebouwkundige streeft door middel van plannen, in voortdurende wisselwerking het heden in de toekomst en de toekomst in het heden projecterende, in het grote avontuur der menselijke samenleving naar ruimtelijke orde. *De wetenschap der stedebouw leert ons functies en gestelde*

doelen kennen en *de kunst der stedebouw verschaft ons het vermogen de reeds genoemde objecten samen met elementen,* zoals water, groen, hoogteverschillen e.d., onder wederkerige beïnvloeding *ruimtelijk te groeperen en vorm te geven.* De wijze waarop dit geschiedt, bepaalt de verschijningsvorm en de expressie - de stijl - van de nederzettingen en cultuurlandschappen" (31) [s]. (cursivering j.m.).

Hieruit blijkt dat Van Eesteren zeer goed aanvoelt dat de moderne stedebouw moet verwetenschappelijken. De wetenschap

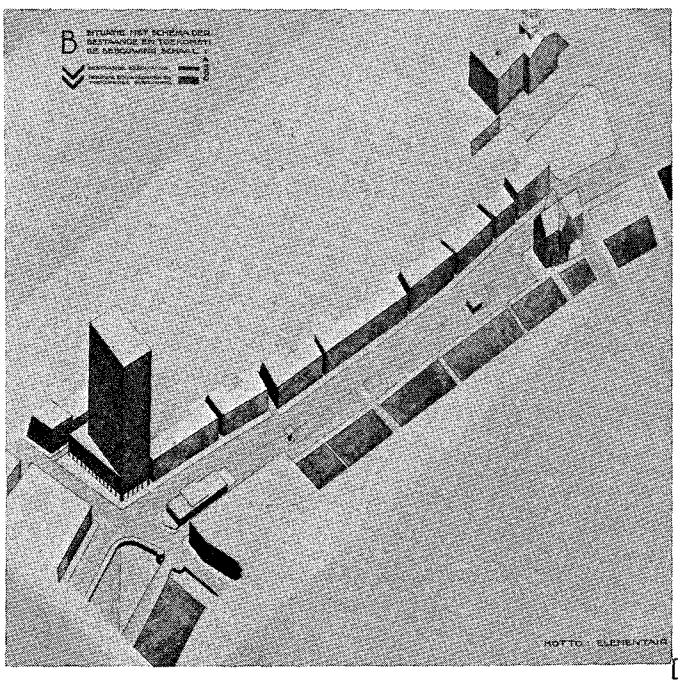

[s] *Ontwerp voor het Rokin te Amsterdam, prijsvraaginzending onder motto 'Elementair' door C. van Eesteren, 1924, uit: C. van Eesteren, Over het Rokinvraagstuk, i10, 1-3 (1927), 82.*

(31) EESTEREN, C. van, De conceptie van onze hedendaagse nederzettingen en cultuurlandschappen, hun verschijningsvormen en uitdrukking, Amsterdam 1948, 21-22.

levert functies en doelstellingen. Dit is een objectief gebeuren. Echter *hoe* er ontworpen moet worden blijft een geheim. Helaas neemt hij zijn toevlucht tot de traditionele stedebouw (vergelijk de begrippen stijl, expressie en kunst) om het ontwerpproces op een niet wetenschappelijke manier af te ronden. Deze inconsistentie wordt in de moderne landschapsarchitectuur onderkend en opgelost door ook de synthese in het ontwerp technische-wetenschappelijk te laten verlopen. In het ontwerpteam leveren landschapskundige disciplines kennis over de elementen van het landschap (de huidige toestand), andere over de toestand van het wensen- en behoeftenpatroon. Gezamenlijk is men verantwoordelijk voor de vertaalstappen (van probleem naar object). Door middel van vertalen van behoeften naar functies van het landschap zijn de doelstellingen af te leiden. Die doelstellingen kunnen nog uiteenlopen omdat tegenstrijdige belangen op een verschillende wijze worden gehonoreerd. Wanneer bijvoorbeeld de functies 'wonen' en 'landbouwbedrijven' elkaar ruimtelijk uitsluiten zal voor de oplossing van het probleem de ene functie ten opzichte van de andere gewogen moeten worden. Weging wil zeggen dat aanspraken op ruimte, op basis van argumenten in het team, tot een eenheid gebracht worden. Daarom ontwerpt *het team* op een creatieve ingenieurswijze verschillende *modellen*, spreidingsprogramma's waarin de tegenstrijdige en uiteenlopende doelstellingen onderling worden gewogen. Het gevolg van deze operatie is dat de doelstellingen

per model *convergerend* worden, terwijl ze uiteenlopen tussen de verschillende modellen. Een voorbeeld voor zo'n convergerende projectdoelstelling per model is: "Een dusdanige inrichting en beheer van het landschap dat, met behoud van de kwaliteit van het bestaande landschapsbeeld, natuurfuncties, recreatiefuncties en landbouwfuncties op elkaar worden afgestemd" (32).

probleem
analyse
waardering
doelstellingen
modelvorming
planvorming
toelichting
uitvoering
landschap
beheer

5. *Modelvorming*

Modellen zijn een hulpmiddel om ontwerpbeslissingen expliciet te nemen. Na de *analyse* gaat het nu om een *synthese*. Hoe wordt een ruimtelijk model opgesteld? Modellen maken de *contour* van het ontwerp zichtbaar, inclusief de weg waarlangs het team bij de oplossing (het ontwerp) kan komen.
Een manier van modelvorming is *maximaliseren* van één doelstelling (bijvoorbeeld die van het wonen) terwijl daarnaast de overige doelstellingen worden *geoptimaliseerd*. Dit kan *kwantitatief* gebeuren doordat alle deelnemers aan het team met behulp van hun bekende wetten en regels cijfers geven aan de verschillende elementen. Deze cijfers drukken uit hoezeer een bepaald element een bijdrage levert aan een nauwomschreven behoefte.
Modellen kunnen ook langs meer *kwalitatieve* weg tot stand komen. Dit is het geval wanneer de kennis van relaties tussen ruimtelijke elementen en menselijk

(32) Zie bijvoorbeeld: BOEKHORST-van MAREN c.s. (1978).

gedrag nog te veel witte plekken vertoont.
In de landinrichtingsstudie Volthe en Lutte worden vier van deze modellen onderscheiden: landbouw primair, natuurbeheer primair, bosbouw primair en openluchtrecreatie primair (33).
Het model waarin natuurbeheer gemaximaliseerd wordt en de andere functies hieraan ondergeschikt zijn, komt tot stand volgens de volgende afweging: "Het uitgangspunt van het model 'Natuurbeheer primair' is de biologische rijkdom en de diversiteit van daarvoor het meest in aanmerking komende landschappen te behouden, waar mogelijk te herstellen en door inrichting en beheer op te voeren (....).
Bij het ontwerpen van het model natuurbeheer primair gaat het er in de eerste plaats om, die gebieden aan te wijzen welke momenteel reeds een bepaalde natuurwetenschappelijke en landschappelijke betekenis hebben. In de tweede plaats die gebieden door middel van bufferzones en/of verbindingsstroken met elkaar te verbinden tot één aaneensluitend te beheren gebied. In de derde plaats in het grote geheel een inrichtingsstructuur zodanig op te bouwen, dat de ruimtelijke gevarieerdheid van het gebied zo groot mogelijk is respectievelijk wordt, waarbij de onderhoudskosten zo laag mogelijk kunnen blijven.
Er wordt bij een dergelijk model van uitgegaan, dat ook andere functies en

(33) Studiegroep Volthe-de Lutte, De Landinrichting van het gebied Volthe-de Lutte, Wageningen 1971.

gebruikswijzen van de grond als bijvoorbeeld de bosbouw en de landbouw tot op zekere hoogte een plaats zullen innemen. Wel zullen voor bepaalde vormen van gebruik in deze sectoren beperkingen gelden" (34) [t].

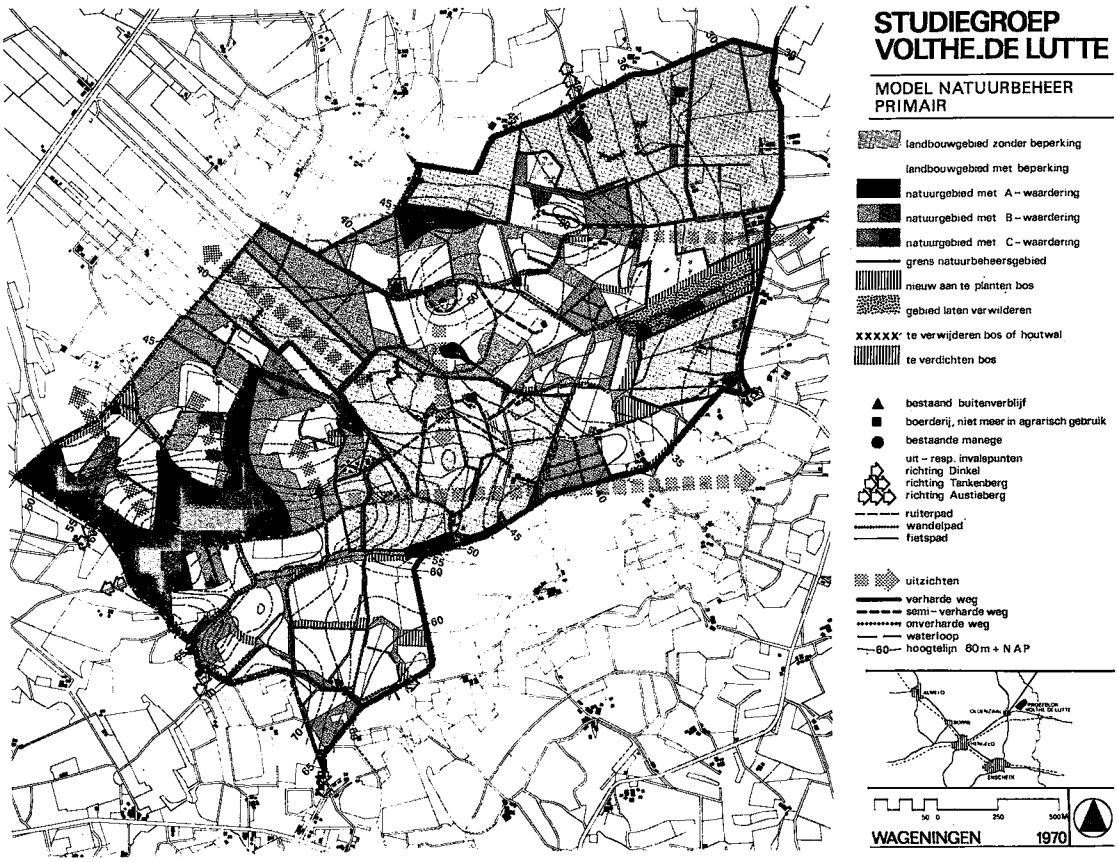

Toekenning van gewichten aan de afzonderlijke functies levert enkele modellen op die allemaal één weg aangeven. Alleen beredeneerbare uitspraken over functievervulling, effecten van maatregelen,

[t] *Spreidingsmodel Natuurbeheer primair, Volthe-de Lutte, 1971, uit: Studiegroep Volthe-de Lutte, 1971, 81.*

(34) Studiegroep Volthe-de Lutte (1971), 78.

behoeftenbevrediging en technische mogelijkheden komen in aanmerking bij modelvorming. Hoe meer er is te kwantificeren, hoe inzichtelijker de afweging wordt.
In de praktijk blijkt dat nog lang niet alle effecten van ruimtelijke maatregelen met voldoende zekerheid voorspeld kunnen worden. Daarom *anticipeert* het ontwerpersteam op nieuw te vormen kennis en doet op basis van de rationaliteit die in het team is opgebouwd (uitgaan van de plek, doelmatige ordening van de ruimte) uitspraken over de ontbrekende technische regels. Zo ontstaan intern consistente ruimtelijke modellen die weliswaar niet volledig empirisch getoetst zijn, maar die wel een zo hoog mogelijke mate van betrouwbaarheid bezitten.

6. *Planvorming/vormgeving*

Van de ruimtelijke modellen naar de *vormgeving* van een plan lijkt een grotere stap dan het is. Omdat juist op dit punt zoveel onduidelijkheid bestaat zal ik dit zo ver mogelijk uitwerken.
De moderne landschapsarchitect neemt in deze fase een *andere positie* in ten opzichte van het ontwerpteam. Hij maakt, weliswaar op basis van de rationaliteit, kennis en informatie die is opgedaan in het ontwerpteam, *zelfstandig* een plan door de ruimtelijke modellen vorm te geven. In de moderne landschapsarchitectuur wordt daarom een scherp onderscheid gemaakt tussen *ontwerpen* en *vormgeven*:
Ontwerpen: dat kunnen ingenieurs, het is creatief problemen oplossen, vertaalstappen maken, techni-

sche regels vormen en toepassen.

Vormgeven: dat doen architecten of architect-achtigen, het is problemen oplossen die alleen met de vorm te maken hebben, het is technisch handelen voorzover het op vormen slaat.

Het kan niet nadrukkelijk genoeg gesteld worden dat zowel ontwerp als vormgeving bij de moderne landschapsarchitectuur ingenieurswetenschap is. Geen van beide mogen als toegepaste kunst opgevat worden. De uitweg van Van Eesteren, die vormgeving onder de kunst schaart, is een misverstand. Beroep op kunstenaarschap in een interdisciplinair team werkt verwarrend. Het blijkt niet nodig, omdat ingenieurs onder elkaar in staat zijn op technisch wetenschappelijke wijze vorm te geven. Bovendien is het verkeerd om de ontwerper een bijzondere rol in het team toe te kennen omdat hij, toevallig, de ontwerptekening maakt.

Eenvoudig vormgevingsprobleem

Laten we eerst een eenvoudig vormgevingsprobleem bekijken. Het onderzoek in het team levert een aantal functies en elementen op. Die zijn in een ruimtelijk model bijeen gebracht maar hebben *nog geen vorm*. In het team is behoeftenonderzoek gedaan. Zowel de gewenste landschappelijke als sociale elementen zijn opgespoord. De behoefte aan beleving van structuur, orde, samenhang, identiteit en betekenis is bekend. Met in het achterhoofd het abstracte voorbeeld van de meest doelmatige vorm is nu het probleem

geworden om alle elementen, *als ware het een puzzel*, in elkaar te zetten. Doelmatige vormen vervullen de hun toegeschreven functies op een eenduidige wijze en maken met elkaar de *vormentaal* van de moderne landschapsarchitectuur. Die vormentaal is strak, eerlijk, functioneel en laat zien hoe de functies ten opzichte van elkaar gewaardeerd en hiërarchisch ondergeschikt worden. Een moderne vormentaal verdoezelt de functies, technieken en processen in het landschap niet, maar legt deze open en bloot in een hiërarchische ordening naast en over elkaar. Niet functionele landschapselementen, zoals houtwallen, die hun functie als veekering hebben verloren terwijl ze geen ecologische of recreatieve functies vervullen, moeten daarom in de moderne landschapsarchitectuur afgeschreven worden. De moderne landschapsarchitect maakt dus met behulp van een moderne vormentaal en een abstract voorbeeld de legpuzzel af. Hij bouwt als het ware een puzzel op uit elementen die maar op één manier, en wel de meest doelmatige, in elkaar valt te zetten. De elementen leggen zelf de uiteindelijke samenhang vast. Het materiaal heeft de vorm, samenhang, ruimten en ruimtelijke verbanden van het vorm te geven landschap reeds als eigenschap in zich. De vormgever moet daarom het materiaal goed kennen zodat hij de puzzel ook daadwerkelijk in elkaar kan leggen. Hiervoor is veel creativiteit nodig, net zoals bij het zoeken van de oplossing voor een wiskundesom. In het voorbeeld van een eenvoudig vormgevingsprobleem

Site Arrangement by Local Pattern

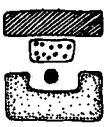

Site arrangement by general pattern

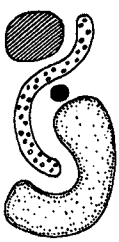

heeft de ontwerper op een bevredigende wijze vormgegeven aan een ruimtelijk model, wanneer hij de enig mogelijke oplossing in de moderne vormentaal heeft gegoten [u]. Is dat gelukt dan komt daarna de fase van de rationalisatie van het ontwerp in de vorm van een toelichting. Niet zelden lijkt het er in zo'n toelichting op alsof de vorm van het landschap eenvoudig valt af te leiden uit de elementen, materialen en behoeften. Dit is echter slechts een zienswijze *achteraf*. Tijdens het proces van vormgeving is het een kwestie van puzzelen, verschillende wegen proberen, het probleem steeds eenvoudiger stellen om zo uiteindelijk langs omwegen bij de oplossing uit te komen. Hiermee is voldoende duidelijk hoe er aan een eenvoudig vormgevingsprobleem wordt gewerkt.
Nog enkele opmerkingen over het begrip vormentaal dat hierboven is geïntroduceerd. Volgens de moderne landschapsarchitectuur bestaat er maar één vormentaal en dat is de moderne, doelmatige of functionele vormentaal. De modernen verstaan onder die vormentaal een verzameling van begrippen over vormen, ruimten, maten, lijnen, texturen, kleuren en geuren met betrekking tot de inrichting van het aardoppervlak. Deze begrippen worden gebaseerd op kennis en meningen over de functies die het aardoppervlak heeft, danwel voor de mens zou moeten krijgen. Voorbeelden van begrippen uit die vormentaal zijn: ordening door hiërarchie van ruimten, geleding in maat van ruimten, structuurbepalende elementen,

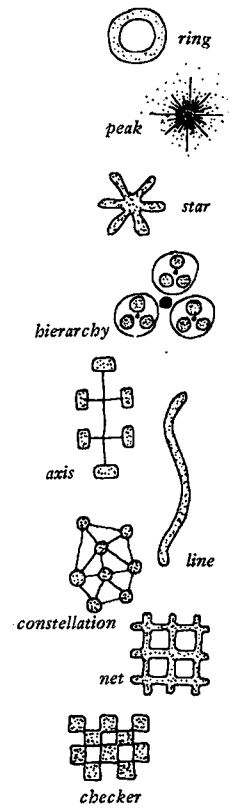

Formal prototypes

[u] *Puzzelen met elementen van het landschap, uit: K. Lynch, 1971, 35-36.*

beeldbepalende elementen.

Complex vormgevingsprobleem
Een probleem waarbij (nog) onvoldoende kennis van de wensen, behoeften, functies en elementen voorhanden is, terwijl er toch een oplossing in de vorm van een ontwerp uit moet komen, noemen we een *complex vormgevingsprobleem met meerdere onbekenden*. Op dat moment ontwikkelt de landschapsarchitect een strategie om te anticiperen op ontbrekende kennis. Het team vormt nieuwe technische regels.
Hoe gaat dat in zijn werk?
De landschapsarchitect ontwikkelt op basis van de modellen meerdere *varianten* uitgaande van tegengestelde premissen over functievervulling door elementen. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk om een model vorm te geven uitgaande van de vooronderstelling dat particulier beheer door boeren een optimale functievervulling van agrarisch-recreatieve landschappen met zich meebrengt. Een andere variant met uitsluitend openbaar beheer staat daar tegenover. De ene variant levert meer weiden met koeien op, de andere bossen afgewisseld met extensief beheer de (lig-)weiden met solitaire bomen. Beide varianten worden vormgegeven zoals bij het eenvoudige voorbeeld. Een variant kan als volgt omschreven worden: een ruimtelijk voorstel waarin doelstellingen en mogelijkheden van de plek zijn vertaald in ruimten en ruimtevormende elementen voorzover deze zintuiglijk zijn waar te nemen.
De moderne landschapsarchitect gaat met zijn varianten, inclusief de vooronder-

stellingen waarop ze berusten, terug naar het team om ruggespraak te houden. De leden in het team lichten de varianten door met de kennis die men in huis heeft. Men rekent de consequenties van de verschillende varianten door. Die variant die de stand van kennis het beste weergeeft of die variant die op basis van de bestaande kennis de meest betrouwbare uitspraken over de ontbrekende kennis mogelijk maakt, is de oplossing van het vormgevingsprobleem. Intussen heeft men nieuwe technische regels geformuleerd. De landschapsarchitect kan op basis van deze terugkoppeling naar het team de rationeel gekozen variant uiteindelijk vormgeven zoals in het eenvoudige voorbeeld.
Zolang er nog op toekomstige kennis geanticipeerd moet worden (en dat is nog vaak het geval omdat er nog maar weinig technische kennis over de elementen voorhanden is) kunnen er onbevredigende omgevingen ontstaan. De functievervulling kan bijvoorbeeld minder optimaal blijken. Alleen meer wetenschappelijk onderzoek kan deze witte plekken opvullen. Ingenieurswetenschap moet daarom uitgebreid worden.

Conflicterende elementen
Een *complex vormgevingsprobleem met conflicterende elementen* kan eveneens tot het eenvoudige voorbeeld teruggebracht worden. Nu gaat het bijvoorbeeld om de behoefte aan stilte in de vorm van een parkje en de behoefte aan actieve recreatie in de vorm van een motorcrossterrein. Beide te realiseren op een

gebied tussen twee woonwijken. De kennis van de elementen, de oppervlakte, het geluid en de situering van het terrein maakt duidelijk dat deze behoeften niet tegelijkertijd zijn te honoreren. Als de ontwerper pogingen doet om geluidwerende elementen tussen beide functies in te passen, blijkt het terrein te klein voor zowel park als crossterrein. Er komt niet één oplossing uit. De puzzel valt niet in elkaar te leggen. Hij houdt elementen over en er is sprake van een conflict. De ontwerper kan het conflict niet opvatten als een tekort aan kennis zoals in het voorgaande geval. Zelfs ruimtelijke varianten kan hij geen vorm geven zonder bepaalde elementen wel en andere niet op te nemen. Valt dit probleem technisch wetenschappelijk op te lossen?

Laten we vooronderstellen dat dit *niet* kan. De ontwerper heeft een ruimtelijk en daarmee maatschappelijk conflict op zijn tekentafel gekregen. Dat valt ontwerpend niet op te lossen. Alleen politieke besluitvorming kan deze contradictie in de werkelijkheid tot een goed einde brengen. Wat doet de ontwerper? Hij maakt enkele *elkaar uitsluitende alternatieven* en legt die voor aan het politieke forum in de inspraak. Die alternatieven zijn compromisloze vormgevingen van *één* van de conflicterende functies. Hij maakt een alternatief met alléén een park en een alternatief met alléén een crossterrein. Die alternatieven gaan de inspraak in. Gebruikers en bewoners formuleren hun wensen en behoeften. Men wordt voor de keuze van park *of*

crossterrein gesteld. In de terminologie van de moderne landschapsarchitectuur vertaald: dat element wil ik wel, dat andere element voldoet niet aan mijn behoefte terwijl die en die functie beter met een andere gecombineerd kan worden.

Alleen wanneer door het politieke forum op een duidelijke manier wordt ingesproken levert het iets op voor de ontwerper. Dat alternatief, dat voor de meerderheid het voordeligste is en dat het meest aan hun wensen en behoeften tegemoet komt, wordt gekozen.
Nu kan de ontwerper weer terug naar het team en naar zijn tekentafel.
Op de tekentafel puzzelt hij, geheel analoog aan het eenvoudige voorbeeld, de uiteindelijke vorm in elkaar. Terug in het team worden de modellen bijgesteld. Op basis van de informatie uit de inspraak krijgen de verschillende functies andere gewichten.
Maar deze terugkoppeling naar het team maakt tevens duidelijk dat de ingenieurskennis over de elementen niet volledig is geweest. Nu blijkt pas overduidelijk dat de reactie van bewoners en gebruikers op bepaalde functies onvoldoende in de kennis is opgenomen. Wanneer het team de volgende keer weer voor dit complexe probleem met conflicterende elementen komt te staan zal reeds in de modellen en in de kennis van de elementen (een crossterrein direct naast een park is onwenselijk) het conflict worden meegerekend. In de modellen zullen deze functies al uit elkaar worden getrokken.

In de voorgaande werkwijze van de moderne landschapsarchitect zit een merkwaardige contradictie. Hoewel we ervan uitgegaan zijn dat het bovenstaande probleem niet technisch-wetenschappelijk viel op te lossen, blijkt dit *geen principiële onmogelijkheid* maar het *gevolg van een gebrekkige kennis* van (de reactie op) elementen. De technische kennis die tijdens de inspraak met behulp van alternatieven is verworven, kan bij de reeds bestaande kennis van de elementen worden opgenomen. Dan is het probleem *wel* technisch wetenschappelijk op te lossen. Wensen en behoeften aan functies en elementen kunnen de volgende keer in een gedifferentieerder behoeftenonderzoek beter aan het licht worden gebracht. *Hiermee is het vormgevingsprobleem met elkaar uitsluitende ruimtelijke elementen teruggebracht tot een vormgevingsprobleem met meerdere onbekenden en dit weer tot een eenvoudig vormgevingsprobleem.* Zowel met behulp van inspraak als door middel van geavanceerd vooronderzoek naar wensen en behoeften kunnen team en ontwerper dit vormgevingsprobleem op een moderne wijze tot een oplossing brengen.

7. *Toelichting*

Het plan dat gekozen wordt is nog niet af wanneer er geen *toelichting* bij wordt gegeven. Hieruit moet blijken dat juist deze oplossing de enig mogelijke is binnen de gestelde randvoorwaarden. Een toelichting vervult daarom een belangrijke rol in de verwetenschappelijking. De toelichting is als produkt van de moderne

landschapsarchitectuur even belangrijk als het plan. We hebben reeds gezien dat de systematische ontwerpmethode zoveel mogelijk beslissingen inzichtelijk maakt. De toelichting is een verantwoording van al die beslissingen. Hierin wordt inzicht gegeven in de gehanteerde wetmatigheden in het landschap, de optimaliseringsstrategie maar ook het ideaal van de meest doelmatige vorm. Zelfs de kennis waarop het team anticipeert wordt aannemelijk gemaakt doordat men aannames, gevolgtrekkingen en beslissingen beargumenteert.

Naast dit soort argumenten bevat de toelichting ook *technische toelichting* waarin voorgeschreven wordt hoe het uiteindelijke plan *gemaakt* moet worden. Beschrijving van het toekomstige landschap, bestek, materiaallijsten, plantenlijsten en constructietechnieken horen hierbij. De hele toelichting is er op gericht om meerduidigheid en toeval, naast eigen interpretatie van de beslisser of uitvoerder, uit te sluiten. Materialen, maten, plaatsen en technieken worden eenduidig vastgelegd.

probleem
analyse
waardering
doelstellingen
modelvorming
planvorming
toelichting
uitvoering
landschap
beheer

8. *Uitvoering*

Bij de *uitvoering* is de moderne landschapsarchitect opzichter en controleur op het volgens plan uitvoeren van werken. Het ontwerpproces is in deze fase al lang achter de rug. Er is een scherpe arbeidsdeling tussen ontwerper en uitvoerder. Je geeft als moderne landschapsarchitect zeer duidelijke voorschriften aan de uitvoerders mee. Daarbij geldt als uit-

gangspunt: uitvoerders, die niet aan het ontwerpproces meegedaan hebben, kunnen niet begrijpen wat de achtergrond van het plan is. Juist daarom gaat er in de uitvoering vaak zo veel fout. Dat is de reden dat er een hard *contract* opgemaakt moet worden. Dat contract krijgt dan ook een juridische status (geestelijk eigendom van het ontwerp, fasering, oplevering, bezwarenprocedure etc.).
Bestek en bestektekeningen zijn voorbeelden van dergelijke contractdocumenten. Hieruit valt af te leiden hoe het object gemaakt moet worden, met welke materialen, wanneer e.d.

Richtbeeld

Echter, ondanks dit harde contract gaat er nog van alles mis volgens Van Asperen: "Het veelal achterwege blijven van de overdracht van ontwerpbedoelingen en het ontbreken van richtbeelden t.a.v. het beheer, verplicht uitvoeringsfunctionarissen om bij het vaststellen van onderhoudsmaatregelen te gissen naar de impliciet tijdens het ontwerpen genomen besluiten. Hierdoor zijn zij gedwongen te improviseren en verzorgen veelal (vaak door de ontwerper als ongewenst beschouwde) aanpassingen" (35).
De oplossing die Van Asperen voor dit probleem geeft laat echter veel te wensen over. Wel legt hij weliswaar een vinger op de zere plek. In de moderne landschaps-

(35) ASPEREN, H. van, Samenhang ontwerp-uitvoering bij het scheppen van groenvoorzieningen, Wageningen 1983, 87.

architectuur bestaat inderdaad een onvoldoende relatie tussen ontwerp, uitvoering en beheer. De *praktische* oplossing voor dit probleem is volgens Van Asperen: geef ontwerpers en uitvoerders een *gezamenlijk belang* bij de realisering van omgevingen. De arbeidsdeling tussen ontwerper en uitvoerder is in de moderne landschapsarchitectuur zeer ver doorgevoerd. Dit in tegenstelling tot de traditionele landschapsarchitectuur. Allebei verantwoordelijk maken voor functievervulling is een stap terug, omdat juist de moderne landschapsarchitectuur zich tot serieuze technische wetenschap heeft ontwikkeld *door* deze arbeidsdeling, *door* de strenge scheiding van ontwerper en uitvoerder. De *theoretische* oplossing om richtbeelden [v][w] door de ontwerper te laten maken is evenmin goed uitgewerkt. Hij komt niet tot een begripsdefinitie. Wanneer ik dat zou moeten doen, om zijn oplossing van dit probleem serieus te nemen, zou ik de volgende definitie voorstellen: een 'richtbeeld' heeft tot functie ontwerpbedoelingen van ontwerpers over te dragen aan uitvoerders. Het is een *gestold beeld*, eenduidig vastgelegd in maat en getal. Als zodanig te gebruiken om er de vorm van de eindtoestand van een landschappelijk object mee vast te leggen en om er technische maatregelen voor het beheer uit af te leiden.

Hoewel dergelijke richtbeelden soms gebruikt worden is daarmee het onbegrip tussen ontwerpers en uitvoerders nog lang niet uit de wereld. Richtbeelden horen in ieder geval niet thuis in de ontwerp-

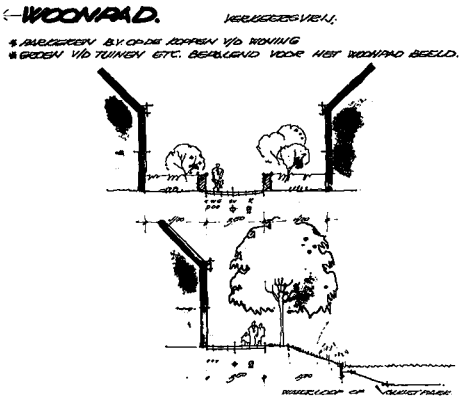

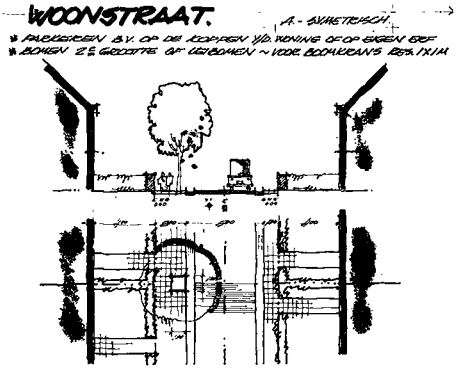

[v] *Profiel voor een woonpad uit: H. van Asperen, 1983, 160.*

[w] *Profiel en plattegrond voor een woonstraat uit: H. van Asperen, 1983, 159.*

fase van de moderne landschapsarchitectuur omdat er geen ruimtelijke problemen mee opgelost worden, zoals met varianten en alternatieven.
De richtbeelden van Van Asperen blijken aanlegtekeningen en technische tekeningen te zijn. Daarom zou ik ze ook bij de uitvoering geen bijzondere plaats toe willen kennen. De introductie van deze nieuwe term is niet gerechtvaardigd. Daarmee wordt het overdrachtsprobleem tussen ontwerp en uitvoering niet opgelost. Integendeel, er wordt nog meer verwarring gewekt.

probleem
analyse
waardering
doelstellingen
modelvorming
planvorming
toelichting
uitvoering
landschap
beheer

9. *Landschap*

Hoe zijn de landschappen, die de moderne landschapsarchitectuur oplevert, te karakteriseren?
Moderne landschappen zijn doelmatig, allerlei te onderscheiden functies worden optimaal vervuld.
Moderne landschappen laten de geoefende waarnemer iets zien van de landschapsvormende factoren en van het op elkaar inwerken van abiotische, biotische en antropogene processen [x].
Moderne landschappen hebben een hiërarchische ruimtelijke structuur. Je kan je oriënteren, functies worden niet weggemoffeld achter groen maar zichtbaar gemaakt. Beschutting alleen daar waar nodig, vrije uitzichten daar waar ze functioneel zijn voor de beleving.
De kenmerken hierboven lichten slechts een tipje van de sluier van het moderne landschap op. Ze hebben bovenal gemeen dat ze eenduidig, strak en functioneel

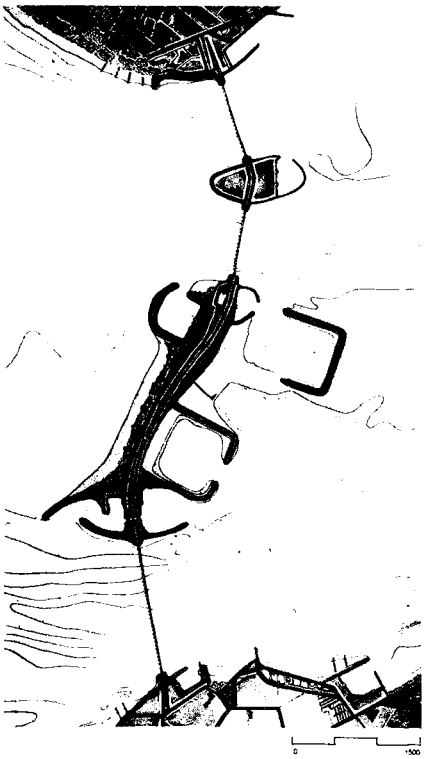

[x] *Ontwerp voor Oosterscheldekering, K. Kerkstra, c.s. 1979, uit: K. Kerkstra c.s. 1983, 38, afb. 39, Alternatief C2.*

zijn waarbij de innovatie in de techniek (zowel in de landbouw op het platteland als in woningbouw of wegenbouw in de stad) zo rationeel mogelijk wordt uitgedrukt [y].

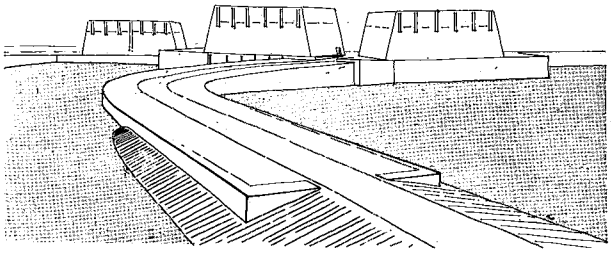

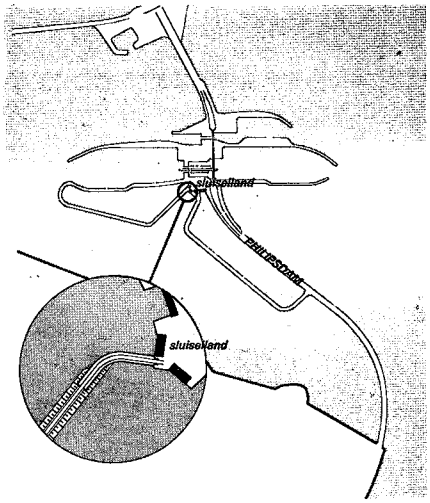

Maar de waarnemer moet er wel wat voor doen om al deze kenmerken in het moderne landschap op te sporen. Hij moet de landschapskundige termen beheersen of zich door een ter zake deskundige laten voorlichten. Juist op het punt van de ruimtewaarneming en -beleving is de theorie van de moderne landschapsarchitectuur nog het minst ver ontwikkeld. In de teams is inmiddels zeer veel technologische kennis verzameld over het zo functioneel mogelijk *maken* van landschappen.
Hetzelfde geldt voor uitvoering en beheer. Hoe 'de man in de straat' deze landschappen waarneemt en beleeft en hoe hij ze zou moeten waarnemen en beleven, dat is in de theorie nog niet zo goed uitgewerkt. Daarom moet men deskundige waarneming vooronderstellen.

10. *Beheer*

"Het *onderhoud* van groenvoorzieningen kan gedefinieerd worden als: alle activiteiten die ten doel hebben de groen-

probleem
analyse
waardering
doelstellingen
modelvorming
planvorming
toelichting
uitvoering
landschap
beheer

[y] *Ontwerp voor de overgangsconstructie tussen de dijk van het hoge bekken en het sluiseiland van de Phillipsdam, S.B.B., Afd. Landschapsarchitectuur 1978, uit: S.B.B. Jaarverslag 1979, Utrecht 1980, 29.*

voorzieningen in een toestand te houden of weer terug te brengen, die nodig wordt geacht voor de vervulling van de beoogde functies" (36).
"Het *beheer* van groenvoorzieningen dient er met name op gericht te zijn om door maatregelen in verband met de instandhouding en in verband met behoorlijk gebruik de groenvoorzieningen aan bepaalde doelstellingen en functies te doen beantwoorden" (37).
Er hoeft geen kunstwerk in stand gehouden te worden want een modern landschap is geen kunst, het is het produkt van toegepaste wetenschap. Dat hou je in stand en pas je aan afhankelijk van de zich wijzigende behoeften in de samenleving. Omdat landschapsvorming een steeds weer veranderend proces is en omdat de behoeften veranderen is de *looptijd* van een dergelijk landschap beperkt, zeg af te schrijven in zo'n 30 jaar. Dan begint de cyclus weer van voren af aan. Dan is de stand van de techniek verder ontwikkeld, zodat weer nieuwe plannen gemaakt moeten worden. In de tussentijd zorgen *flexibele beheersplannen* (eveneens volgens de regels en kennis van de landschapskunde ontwikkeld) ervoor dat het landschap naar behoefte functioneert.
Wat is een beheersplan?
"Het beheersplan is een bestuurlijk hulpmiddel om het initiëren, het richten en het beheersen van uitvoerende activi-

(36) van ASPEREN (1983), 172.
(37) van ASPEREN (1983), 209.

teiten zo goed mogelijk te doen plaatsvinden" (38).
De volgende elementen worden in een beheersplan onderscheiden:

"1. formulering van de doelstellingen waarop het beheer gericht moet worden;
2. visie op de lange termijn, afgeleid van de geformuleerde doelstellingen. Hierin wordt het beheersbeleid voor een lange periode uitgestippeld;
3. inventarisatie van invloedsfactoren, die voor de bepaling van de te nemen beheersmaatregelen van belang zijn;
4. plan voor middellange termijn, waarin het beheer voor een beheersperiode van 10 jaar nader wordt uitgewerkt, als afgeleide van de visie op lange termijn;
5. korte termijnplan (+ 4 jaar);
6. werkplan (1 jaar)" (39).

Beheersplannen komen net zo tot stand als ontwerpplannen in de moderne landschapsarchitectuur. Ze zijn het sluitstuk van de ontwerpprocedure.

4.e Wetenschappelijk-technisch instrumentarium

Nu het hele ontwerpproces doorgelopen is gaat het erom de *regels* waarmee men problemen oplost zo duidelijk mogelijk te formuleren. Veel van die regels zijn reeds vaag aangestipt, nu worden ze expliciet.

(38) van ASPEREN (1983), 225.
(39) van ASPEREN (1983), 211.

De regels zijn bij de moderne landschapsarchitectuur onder te verdelen in:

1 methodische regels;
2 ontwerptechnische regels;
3 vormgevingstechnische regels;
4 juridisch-administratieve regels;

Methodische regels

Een van de belangrijkste karakteristieken van modern ontwerpen is, dat er *vooraf* een uitgebreid stel methodische regels wordt geformuleerd. Daarmee moet het ontwerpproces inzichtelijk worden.
"Het integrale karakter van het landschapsstructuurplan heeft consequenties gehad voor de wijze waarop eraan gewerkt is. Zo is er een beleidsgroep en een werkgroep geformuleerd waarin een breed scala aan disciplines vertegenwoordigd was, zoals een bioloog, bosbouwkundige, cultuurtechnicus, landschapsarchitect en jurist. Gezamenlijk hebben zij zowel de werkmethode als het plan ontwikkeld. Vooraf lag hiervoor dus geen blauwdruk gereed. Er is een onderscheid gemaakt tussen de rol van projectleider en die van ontwerper; beiden nemen zij in het project een vrij centrale positie in. Zo had de projectleider vooral tot taak het werkproces in organisatorische zin te begeleiden terwijl de ontwerper de ruimtelijk relevante aanknopingspunten heeft opgespoord en vertaald in ruimtelijke concepten" (40).
Vanwege de complexiteit van de problemen treedt het team van deskundigen op als

(40) de REGT en STOFFEL (1982), 500.

plaatsbekleder voor de leek. Het team kent de behoeften van de leek-gebruiker. Het team kent de elementen en de functies van het landschap. Het team ontwikkelt een rationaliteit om het complexe probleem op te lossen. De ontwerper heeft hierbij een speciale taak. Hij moet, op basis van de wetenschappelijke rationaliteit die in het team wordt ontwikkeld, een vorm voor het toekomstige landschap in elkaar puzzelen en dit met redenen omkleed weer aan het team voorleggen. Lukt dat vanwege gebrekkige wetenschappelijke kennis niet, dan geeft hij vorm aan varianten en alternatieven, waaruit het team of de gebruikers (o.a. in inspraak) zo rationeel mogelijk kunnen kiezen.
Zodoende voegen zowel de deelnemers aan het team als de ingeschakelde gebruikers zich naar de rationaliteit van het team.
Kenmerken van moderne methodische regels zijn:

- de regels worden *vooraf* door het team vastgelegd;
- ze zijn toepasbaar bij complexe ontwerptechnische problemen;
- de moderne methode is volgens een eenvoudig cybernetisch schema opgebouwd uit analyse, synthese, simulatie, evaluatie en beslissing, aangevuld met de nodige terug- en vooruitkoppelingen.

Ontwerptechnische regels

Ontwerptechnische regels worden in het team ontwikkeld uit wetmatige kennis die aanwezig is bij de deelnemende disciplines. Net als in elke ingenieurswetenschap

gaat het om een creatieve ombouw van wetten naar regels die toepasbaar zijn bij het gestelde probleem. Logisch-deductieve stappen, creatieve momenten en anticipatie op nog ontbrekende kennis wisselen elkaar af. De toelichting is de 'afleiding' of rationalisering van de gevonden oplossing.
Het team maakt een betrouwbare *vertaling* van behoeften van gebruikers met betrekking tot het landschap in functies en deze weer in elementen. Deze behoeften worden geoperationaliseerd als objectieve eigenschappen van dingen en gebeurtenissen (elementen en landschapsvormende processen).
Alle stappen van probleem via model naar variant, ontwerp of beheersplan zijn vertaalstappen. Van Asperen stelt: "Het verdient aanbeveling om de beschikbare operationele uitvoeringservaring te vertalen in functionele en technische uitgangspunten t.b.v. de totstandkoming van een ontwerp. In omgekeerde richting dienen de ontwerpbedoelingen vertaald te worden in goede beeldvorming en beheersrichtlijnen" (41).
Vertalen komt in de moderne landschapsarchitectuur neer op *transporteren* van empirische wetten in het beeldende medium van een ontwerp, een tekening, plan of model. Maar dit is nog maar de helft van de ontwerphandelingen in het team. Een model, ontwerp of plan wordt wederom getransporteerd naar het medium taal in

(41) van ASPEREN (1983), 305.

de vorm van eigenschappen van de ontworpen objecten door middel van toelichtingen, beheersrichtlijnen en uitvoeringsgegevens.
Alle effecten van maatregelen die in het landschap genomen worden, moeten bekend zijn dan wel door middel van anticipatie op nieuwe vormen gesimuleerd kunnen worden. Dit is de basis voor het doorrekenen van varianten en alternatieven.
Kenmerken van ontwerptechnische regels zijn:

- ze hebben een 'Als ...., dan .....' structuur omdat het een vertaling van nomologische kennis is;
- de toepassing van deze regels betekent analytische uiteenlegging van een probleem, vervolgens wetenschappelijke analyse van onderdelen en tenslotte samenvoeging in een model;
- uit ontwerptechnische regels zijn betrouwbare voorspellingen af te leiden;
- deze voorspellingen worden gebruikt bij het doorrekenen van varianten en alternatieven op hun effecten;
- ontwerptechnische regels schrijven het handelen dwingend voor;
- de ontwerptechnische regels bevatten neutrale, niet waardegebonden kennis;
- ze zijn voor velerlei doelen bruikbaar, ongeacht de maatschappelijke randvoorwaarden, dat wil zeggen, ze zijn polyinzetbaar.

Vormgevingstechnische regels

De moderne landschapsarchitectuur kent de vormgever een aparte rol toe in het team. Hij moet modellen, waarin de sprei-

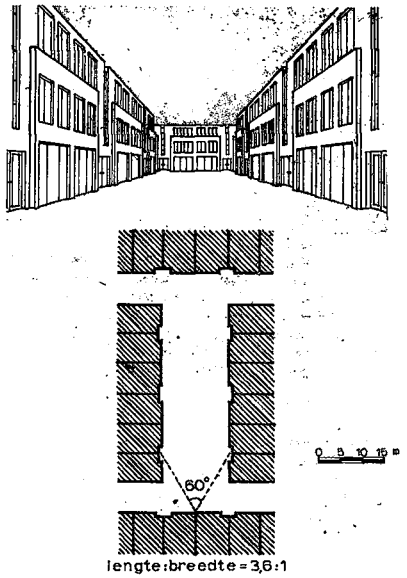

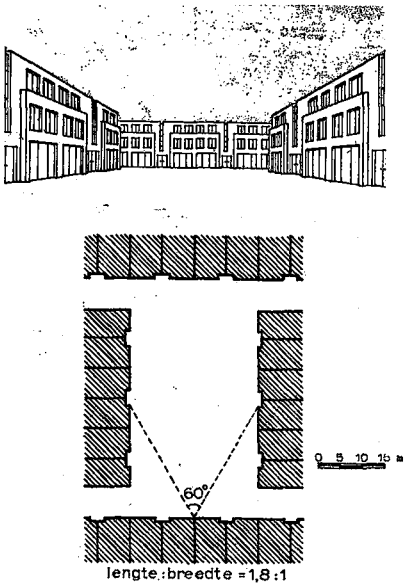

[z] *Berekening van optimale ruimteverhouding in een fictief voorbeeld, uit: C. van de Ven, 1980, 49, fig. 8a en 8b.*

ding van elementen is geregeld, in een ruimtelijk aanvaardbare vorm gieten. Daarom hanteert de vormgever aparte vormgevingstechnische regels. Van de Ven stelt: "Door uit te gaan van het natuurlijke, optische gezichtsveld kan het (....) mogelijk zijn iets over de schaal van de omgeving te zeggen, om vervolgens tot ontwerprichtlijnen te komen (...). De maat van de stedelijke ruimten kan men (...) afleiden van de natuurlijke, optimale verlangens van het menselijke oog. De ontwerpgegevens die uit zo'n optische schaaltheorie ontstaan kunnen dan worden toegevoegd aan de ontwerpgegevens, die uit de gangbare functionele gebruikseisen reeds bekend zijn. De ruimte- en vormkwaliteit van de gebouwde omgeving zal daar ongetwijfeld mee worden verhoogd".

Als voorbeeld van dergelijke regels kwantificeert Van de Ven enkele vuistregels uit de traditionele architectuur. De optimale waarnemingsafstand, waarnemingshoek, waarnemingshoogte, waarnemingsbreedte en waarnemingsafstand is door onderzoek vast te stellen. Bijvoorbeeld: "Deze voorlopige analyse geeft aan dat een *ruimteverhouding* van (.....) 1 : 3, vanuit de breedteooghoek gezien, de uiterste verhouding aangeeft waarbinnen de ruimte nog optisch aangenaam werkt. Wordt de ruimteverhouding meer uitgerekt, dan kan de samenhang tussen de *korte* en de *lange* zijde verloren gaan" (42) [z].

(42) van de VEN (1980), 43-47.

Het voorbeeld van de meest doelmatige vorm beantwoordt aan dit soort regels. Hoewel ze nog niet allemaal door onderzoek expliciet zijn gemaakt, zitten de vormgevingstechnische regels erin opgesloten. Men kan er zodoende op anticiperen. In principe is de vorm uit de functie af te leiden. Dat dit nog niet helemaal lukt komt door gebrekkige technische kennis. Doelmatige ordening van de elementen geeft eenheid in de moderne vormentaal. Slechts door die ordening komen de eigenschappen van elementen en processen in het landschap op een eerlijke manier tot uitdrukking. Dat is pas *uitgaan van de plek*.

Kenmerken van moderne vormgevingstechnische regels:

- het zijn vaste regels, die op een unieke wijze op een probleem, dat speelt op een bijzondere plek, worden toegepast;
- ze komen tot stand door verwetenschappelijking van ontwerpregels uit de traditionele landschapsarchitectuur;
- ze zijn veel minder expliciet dan de ontwerptechnische regels, waardoor er veel meer op geanticipeerd moet worden;
- de ruimte valt ermee te waarderen in landschapskundige termen (structuur, identiteit, betekenis).

Juridisch-administratieve regels

Bij het beheer en de uitvoering komen de juridisch-administratieve regels aan de orde. De opstelling van een contract met een juridische status over de uitvoering van een plan geschiedt aan de hand van

dit soort regels. Zaken als het *geestelijk eigendom* van het plan, de *wijze van veranderen* van het plan en beroepsmogelijkheden bij conflicten, worden hierin geregeld. Dit is ook de reden waarom juridische deskundigen veelal worden betrokken bij de planvorming. Kwesties als grondeigendom, gewoonterecht, competenties van verschillende administratieve lagen en vergunningen zijn dusdanig complex dat alleen iemand die terzake kundig is dergelijke regels nog kan interpreteren.

Verhouding tussen deze vier soorten regels

Ontwerptechnische regels maken de dienst uit bij het moderne ontwerpen. Alle andere regels worden van de wetenschappelijk-technische rationaliteit afgeleid. De grote nadruk op doelmatigheid in de functievervulling, doelmatigheid in de procedure, doelmatigheid in de vorm en doelmatigheid in de juridisch-administratieve afwikkeling van plannen is hiervan de oorzaak. Het enige niet opgeloste probleem is dat ook de leek deze doelmatigheid moet gaan herkennen en waarderen. Daarom legt men veel nadruk op voorlichting en popularisatie van de landschapskunde.
Boerwinkel c.s. beschrijven dit als volgt: "Een levende en directe deelname aan omgevingsvormgeving door belanghebbende inwoners kan niet worden vervangen door een onderzoek vanuit een neutrale instelling als de onze. Zij kan wel fungeren als discussiestuk in dat inspraakproces.

Overigens, deze tekst is niet geschreven als documentatie bij inspraakprocedures. Daarvoor is, afgezien misschien van de samenvattingen, de taal te technisch en zal wat vertaalwerk moeten worden verricht door voorlichtingsambtenaren" (43).
Wat precies de verklaring is voor de dominantie van doelmatigheid in de technisch-wetenschappelijke rationaliteit is niet duidelijk. De moderne landschapsarchitectuur levert deze verklaring niet. Men onderschrijft alleen een tendens die algemeen maatschappelijk valt te constateren (verwetenschappelijking).
Een verklaring zou kunnen zijn dat binnen het ontwerpteam de natuurwetenschappelijke methode superieur wordt geacht omdat daaruit betrouwbare uitspraken over het te maken object zijn af te leiden. Vanuit deze wens tot verwetenschappelijking binnen het team kan verklaard worden waarom de stelling doelmatige ordening roept schoonheidseffecten op in de moderne landschapsarchitectuur wordt aangehangen. Maar er is nog een andere verklaring mogelijk. Voor de modernen is een ontwerp, plan, tekening of model een *produkt* en veel minder een *cultuurprodukt* zoals bij de traditionelen. Het produkt moet in eerste instantie goed functioneren en pas als dat het geval is, als er behoeften mee bevredigd kunnen worden, kan het een uitdaging aan de cultuur zijn. Dat is het programma van de moderne landschapsarchitectuur wat alleen ooit in de

(43) BOERWINKEL c.s. (1982), V.

toekomst (bij voldoende kennis) valt te realiseren. Bevrijding van oude ideologieën en wereldbeelden wordt heel letterlijk genomen. Dat verklaart de nadruk op dienstbaarheid.

4.f Technisch uitvoerbare plannen

De modernen werken mee in teams waarin plannen worden ontworpen voor complete steden, landschappen, stadsdelen of polders, in de vorm van gefaseerde ruimtelijke plannen. Men neemt ook deel aan planningsteams waarin op provinciaal niveau (streekplannen, intergemeentelijke plannen) en op rijks- of europees niveau beleidsvisies worden ontvouwd. Hoe groter de schaal van de te maken plannen wordt hoe meer de nadruk komt te liggen op een serie *afspraken* tussen verschillende bestuurslagen over *bestemming* van de ruimte, des te minder aandacht is er voor ruimtelijke vormgeving.
Op de schaal van een wijk, ruilverkaveling, natuurgebied of recreatiegebied worden concrete technisch uitvoerbare plannen gemaakt. Deze plannen zijn duidelijk *meer gedetailleerd* dan de plannen voor parken van traditionelen. Dat komt door de arbeidsdeling tussen ontwerp en uitvoering en omdat er tijdens de uitvoering niet meer ontworpen wordt. Zodoende ontstaan ook werktekeningen en bestekken die zeer exact zijn. Alle tekeningen gaan vergezeld van *uitgebreide toelichtingen* over het hoe en waarom, met juridisch-administratieve regels, over de techniek van uitvoeren en over

de wijze van voorlichting, inspraak en medebeslissing. Soms is het rapport uitgebreider dan de tekening. Dit komt door de technisch-wetenschappelijke verantwoording van de juistheid van de gekozen oplossing.

4.g Horizontale organisatievorm

De moderne landschapsarchitect bestaat bij de gratie van de interdisciplinaire teams waaraan hij deelneemt. Als individu is hij een specialist in vormgevingstechnische vraagstukken die op zichzelf niet veel in te brengen heeft. Hij weet heel veel van een zeer klein gebied. Pas in een projectgroep die niet hiërarchisch maar *horizontaal* is samengesteld voor het oplossen van een bepaald probleem met betrekking tot de vormgeving van het landschap krijgt het specialisme betekenis.
Dan kan hij het landschap in al zijn facetten mee analyseren, de elementen en functies vertalen en een vorm aan dat landschap gaan geven.
Ook de broodheer van de moderne landschapsarchitect is een andere. Was de traditionele landschapsarchitect nog in dienst bij een ontwerpbureau of als adviseur bij een grote gemeente betrokken, de moderne landschapsarchitect werkt voor, of is in dienst bij de overheid. Het particuliere bedrijfsleven is niet meer de grote opdrachtgever van de landschapsarchitect. Het kleine particuliere ontwerpbureau is niet in staat om complexe vormgevingstechnische problemen aan te

pakken. Pas als men grote architectuur-, stedebouw-, cultuurtechniek- en landschapsarchitectuurbureaus bij elkaar voegt en daarbij juridische, psychologische en sociologische deskundigheid inhuurt, kan een groot ontwerpbureau zelfstandig complexe problemen oplossen. Dan pas kan men concurreren met overheidsdiensten of deze aanvullen.
Vrijwel alle opdrachten voor interdisciplinaire teams komen van de overheid of het grote bedrijfsleven.

Gevolgen
Deze institutionele inkadering heeft enkele belangwekkende gevolgen:
- oplossen van complexe problemen wordt handelswaar;
- vormgeven van landschappen wordt een verhandelbaar produkt;
- niet de landschapsarchitect is eigenaar van een plan, ontwerp of model maar een team die het doorverkoopt aan een opdrachtgever;
- wat nu precies de inbreng is van de moderne landschapsarchitect is niet duidelijk meer;
- diegene die het produkt gekocht heeft kan er vrijelijk over beschikken en wijzigingen doorvoeren voorzover de auteursrechten niet worden overtreden.

Wetenschappelijke theorievorming
Is de inbreng van de landschapsarchitect in een ontwerp niet meer helemaal duidelijk, hetzelfde zien we bij zijn wetenschappelijke inbreng. Hoewel de moderne landschapsarchitectuur verwetenschappe-

lijking in haar vaandel draagt is het maar de vraag of dit uit volle overtuiging geschiedt. Er bestaat een aanwijsbare dwang van de (natuur)wetenschappelijke disciplines in het team tot onderbouwing van ontwerpbeslissingen volgens de standaardwetenschappelijke rationaliteit. Het lijkt erop dat de handschoen is opgenomen. De moderne landschapsarchitectuur is in opbouw. Wetenschappelijke theorievorming over bijvoorbeeld structuur en betekenis van de ruimte voor het alledaagse gebruik blijft achter. Theorievorming over *hoe* landschappen ontworpen kunnen worden, om de rol van de moderne landschapsarchitect in het team te onderbouwen, komt niet goed van de grond. Theorieën worden niet in teams of projectgroepen geschreven. Problemen oplossen is nog geen theorie vormen.
Het gevolg hiervan is dat moderne landschapsarchitecten in de teams onder de voet gelopen dreigen te worden door die disciplines die wel degelijke theorieën achter zich hebben staan. Dat zijn dan vaak de natuurwetenschappelijke disciplines zoals de ecologie e.d. De sociaal wetenschappelijke disciplines hebben hetzelfde probleem als de landschapsarchitect : hoe kan het vak een identiteit houden in een team terwijl er weinig theorieën voorhanden of ontwikkeld zijn. Hoewel de teams horizontaal worden samengesteld, zonder dat de ene of de andere discipline overheerst, is er wel sprake van machtsvorming. Slechte theoretische of methodische bagage geeft minder macht in het team. Maar al te vaak wordt er

ad hoc gereageerd op de meest uiteenlopende problemen.

Bestuur

Een ideaal draaiend interdisciplinair team staat op gespannen voet met de alledaagse werkelijkheid van het bestuur. Er wordt maar zelden op een wetenschappelijk verantwoorde wijze aan besturing van organisaties gewerkt. Competentiekwesties vieren hoogtij in bureaucratieën van ambtelijke diensten. Conflicten zijn eerder regel dan uitzondering. Teams worden ingeschakeld bij dergelijke competentieconflicten door ze een landschappelijk probleem voor te leggen. Het team gaat aan de gang en vindt een oplossing. De organisatie koopt het produkt. Maar dan is het helemaal niet gezegd dat daar ook iets mee wordt gedaan. Dat gebeurt pas wanneer de oplossing ook aan het conflict een richting geeft die in de organisatie wordt beoogd. Dergelijke vormen van bestuur zijn desastreus voor het maken van doelmatige landschappen, zoals de modernen dat willen.

5.a Onderhandelen over de inrichting van de ruimte

De postmoderne landschapsarchitectuur wil, evenals de moderne, het landschap dusdanig vormgeven dat een *optimale behoeftenbevrediging* tot stand komt. Hierbij acht men de *procedure* van planvorming minstens zo belangrijk als het *resultaat* namelijk een *doelmatig geordend landschap*. Een postmoderne kritiek op de moderne landschapsarchitectuur is dat het landschap wordt gezien als een kwestie van optimale samenstelling van materiaal, elementen en functies. Deze visie vinden postmodernen kortzichtig en achterhaald: de ruimte vormgeven is een kwestie van materiaal èn van mensen. Het gaat erom dat er omgevingen ontstaan waarin mensen gemotiveerd raken tot *zinvol leven*. De moderne inspraak levert, ondanks alle moeite en goede bedoelingen, geen *betrokkenheid* bij de omgeving op. Postmodernen zoeken naar procedures waarin dit wel mogelijk wordt, waarin gebruikers en betrokkenen de verantwoordelijkheid voor hun omgeving gaan dragen.

Dankzij de aura van kunst was de *traditionele landschapsarchitectuur* in staat *gevoelens* en *betekenissen* van opdrachtgevers, gebruikers en betrokkenen met

beelden aan te spreken. De verbeeldende kant van het vak is in het slop geraakt bij de modernen. Gevoelens van betrokkenen en betekenissen van de ruimte lijken in de moderne visie onderbelicht. Postmoderne landschapsarchitecten willen door middel van planvorming (en dan niet omgeven door de aura van kunst maar met beide benen op de grond: realistisch en technisch) gevoelens van gebruikers voor *hun* landschap, *hun* omgeving, *hun* park en *hun* buurt aanspreken.
Door deze grote nadruk op de produktie van betrokkenheid en op verbeelding van gevoelens lijkt de postmoderne landschapsarchitectuur soms verdacht veel op de traditionele voorganger. Tenminste voor de oppervlakkige beschouwer. Aan de andere kant is er een grote gelijkenis met de moderne vakbeoefening. De postmoderne landschapsarchitectuur streeft eveneens naar een doelmatig geordend landschap. Maar in deze visie is een vorm pas doelmatig wanneer in de samenstelling van elementen materialen en functies ook de menselijke component, namelijk de behoefte aan betrokkenheid en betekenis, wordt opgenomen.

Onderhandelen over een natuurpark

De postmoderne procedure en het resultaat daarvan vallen het beste te illustreren aan een voorbeeld.
Laten we aannemen dat in een bepaalde wijk een grote behoefte aan een parkje bestaat. Onderzoek heeft uitgewezen dat die wijk onderbedeeld is in het aantal vierkante meters openbare groenvoorzie-

ning per inwoner. Bovendien is de afstand tot het dichtsbijzijnde parkje aanzienlijk boven de norm. Al jaren streeft een belangengroep onder de veelzeggende naam: 'Natuur, je buur' naar een natuur- of heempark. Door het onderzoek is men gesterkt in de vermoedens: er is een grote behoefte aan groenvoorzieningen.
De publicatie van het onderzoek heeft ook een jarenlang sluimerende Schooltuinvereniging weer nieuw leven ingeblazen. Deze belangengroep werd opgericht bij de bouw van de openbare lagere school maar leek terziele toen er geen terrein beschikbaar kwam.
Onafhankelijk van elkaar trekken zowel de Natuurparkgroep als de Schooltuinvereniging aan de bel bij de gemeentelijke overheid. Dat heeft men al jaren gedaan, maar bij het teruglopen van de bouwactiviteiten kan het gemeentebestuur niet meer verkopen dat er geen terreinen beschikbaar zijn. Bovendien dreigen de mensen van het natuurpark met een bezetting van het terrein aan de 'Haverlanden' om zelf hun eigen plan uit te voeren. De Schooltuinvereniging heeft, na herhaaldelijke afwijzing door de gemeente, zijn verzoek nu meteen ook doorgezonden naar het Ministerie van Welzijn, hetgeen lastige telefoontjes op de gemeentesecretarie oplevert. De Schooltuinvereniging hanteert het volgende argument: "In alle zichzelf respecterende wijken van de stad bestaan schooltuinen. Het onderzoek bewijst dat wij niet achter kunnen blijven".
De Natuurparkgroep gooit het over een andere boeg. Zijn argumentatie achter de

claim is de volgende: "Een natuur- of heempark kost veel minder aan uitvoering, onderhoud en beheer dan traditionele openbare parken en plantsoenen, omdat wij zelf als stichting daarvoor zorg dragen. Dat hoort bij de natuurparkgedachte. Er is een zelfwerkzaamheid- en educatiegedachte aan het project verbonden".
Na deze pogingen kan het gemeentebestuur niet meer om de belangengroepen heen. Jarenlang heeft men het probleem met succes weten te ontkennen met het argument dat, wanneer er behoefte aan groenvoorzieningen in deze wijk bestaat, er alle mogelijkheid is om enkele kilometers verder het nabijgelegen stadspark te bezoeken. Nu erkent men de claims tot op zekere hoogte en wil men met de belangengroepen in gesprek treden. De gemeente accepteert de belangengroepen op basis van gelijkwaardigheid. De autoritaire of deskundige-strategie waarin het gemeentebestuur zelf de behoeften vaststelt (op basis waarvan groenvoorzieningen worden uitgevoerd), maakt plaats voor een meer basisdemocratische gedachte. Beide belangengroepen worden op het gemeentehuis uitgenodigd. Daarmee starten de onderhandelingen.
De Schooltuinvereniging wordt terechtgewezen door een gemeenteambtenaar: "Wanneer jullie het onderzoek goed hadden gelezen en die cijfers hadden gecombineerd met het bestemmingsplan, blijkt dat die en die wijk eveneens geen schooltuinen hebben. Toch zijn dat wijken die hoog in aanzien staan".

De Natuurparkgroep blijkt in de roos te schieten met zijn argument voor mede-uitvoering en medebeheer van het toekomstige park maar er wordt gewezen op de gevaren: "Hooggespannen verwachtingen over mede-uitvoering hebben wij niet, want in een wijk aan de andere kant van de stad is het door een gebrekkige organisatie van het comité op een fiasco uitgelopen. Toen kostte de aanleg uiteindelijk nog meer dan zonder mede-uitvoering". Maar de Natuurparkgroep ontzenuwt de bezwaren door te wijzen op hun hechte organisatievorm en het feit dat een kleine groep uit hun belangengroep reeds met succes een speelterrein heeft uitgevoerd, dat nog steeds goed beheerd wordt.

Om een lang verhaal kort te maken, kunnen we het resultaat van meerdere onderhandelingensrondes tussen deze drie partijen als volgt samenvatten: De Natuurgroep zoekt in de Schooltuinvereniging een coalitiegenoot. Beide partijen weten de gemeente te overtuigen. Men schakelt een postmoderne landschapsarchitect in die ervaring heeft met ontwerpen van natuurparken voor een belangengroep. Het plan voor het natuurpark, is een *programma* van mogelijkheden op de langere termijn. De betrokkenen worden uitgedaagd om dit programma in te vullen op hun manier en gezamenlijk uit te voeren.
Uiteindelijk komt er een openbaar natuurpark waarin een door de Schooltuinvereniging beheerd gedeelte is afgeschermd. De gemeente heeft bedongen dat niet het hele terrein ingericht mag worden. Men wil ruimte voor toekomstige behoeften open-

laten. Tijdelijk mag dat wel natuurpark worden maar bijvoorbeeld bij uitbreiding van de school moet er een stukje van het park af.
Voor het beheer in het kader van de zelfwerkzaamheid heeft men een ingenieuze boekhoudkundige constructie bedacht. Het bedrag, dat door de mede-uitvoering wordt uitgespaard aan aanlegkosten, wordt op de bank gezet. De rente van dat bedrag levert een continue geldstroom waaruit alle beheersactiviteiten in fases bekostigd kunnen worden. Bij veranderende behoeften kan men deze geldstroom snel en doeltreffend ombuigen.
Het bovenstaande voorbeeld maakt enkele zaken uit de visie van de postmoderne landschapsarchitectuur duidelijk. Deze wil ik kort aanstippen.

Onderhandelen als motor van de samenleving

Over onderhandelen in de ruimtelijke ordening zegt Buit het volgende: "Er is geen twijfel mogelijk: onze moderne samenleving is in hoge mate onderhandelingsgericht; onderhandelen is als het ware de olie waarop de motor van het maatschappelijk functioneren loopt. Zonder onderhandelen loopt de ingewikkelde samenleving stuk en een groot deel van de maatschappelijke energie is gericht op het voeden en voortbestaan van bestaande geïnstitutionaliseerde onderhandelingsorganen en vooral het voortdurend scheppen van nieuwe, nog onzekere en aftastende onderhandelingskanalen en -partners, teneinde telkens nieuw ontstane

conflictsituaties in de baan van compromisgericht onderhandelen te brengen" (1). Hij noemt enkele factoren die tot een toename van het onderhandelen voeren:

"1 het wegvallen van aanvaarde dwang, autoriteit of gezag (.....)

2 groeiende mondigheid en democratisering op individueel en bovenindividueel niveau; besef van eigen waarde en eigen doelstellingen per individu en per belangencategorie, leidend tot het ontstaan van een gedifferentieerde, pluriforme en gecompliceerde samenleving (.....)

3 een snelle wijziging in waarden en normen leidend tot het ontstaan van telkens nieuwe daarop gerichte belangengroepen en uitholling van bestaande" (2).

Hoewel Buit deze factoren in de ruimtelijke ordening constateert, valt het hem moeilijk een eenduidige planologische vakbeoefening hierop te enten.

Volgens mij is de poging van de postmoderne landschapsarchitectuur, om op de democratische procedure van onderhandelen als *hulpverlener* in te spelen, een mogelijkheid. Op deze wijze valt een nieuwe vakbeoefening te ontwikkelen die recht doet aan de veranderende waarden en normen in de samenleving. Van den Berg for-

(1) BUIT, J., Achtergronden en gevolgen van onderhandelingsgedomineerde ruimtelijke ordening, in: Veldhuizen, K.E., Hacfoort en H. Timmermans (red.), Onderhandelen en ruimtelijke planning, Utrecht 1982, 53.

(2) BUIT (1982), 54.

muleert dit als volgt: "Van groot belang is (....) bij het beleid in te spelen op de opgang gekomen 'verwetenschappelijking' en democratisering van de ruimtelijke ordening. Tot dat doel verdienen de leerprocessen en leerdoelen die een rol spelen bij de ruimtelijke planning, ruimtelijke ordening en ruimtelijke (her)inrichting veel meer aandacht (...) (zowel van planners-deskundigen als van de leken-bestuurders en van de belanghebbenden).
Zulks onder het motto: van 'doeners naar helpers'. Als dit gebeurt, zal er op het terrein van de ruimtelijke ordening veel meer aandacht komen voor doe-het-zelf activiteiten. Bij de toenemende omvang van de beschikbare 'vrije tijd' kan men zich moeilijk een vulling daarvan indenken met een grotere waarde voor mens en samenleving en voor beider omgeving" (3).
Met Van den Berg zou ik een ontwerper die inspeelt op de 'onderhandelingsgedomineerde ruimtelijke ordening' willen omschrijven als iemand, die door middel van ontwerpen hulp verleent aan onderhandelende belangengroepen.

Wat is een belangengroep?

De moderne inspraak is te vrijblijvend. Meer en meer ontstaan sectorale en territoriale belangengroepen, elk met hun eigen, duidelijk gearticuleerde behoeften, doelen en voorkeuren voor bepaalde vormen met een speciale betekenis. Een Natuur-

(3) BERG, G. van den, Inleiding in de planologie, Alphen a.d. Rijn 1981, 159-160.

parkgroep bestaat bijvoorbeeld uit een groep potentiële gebruikers van zo'n park die met kennis van zaken hun doelen en vormvoorkeuren uiteen kunnen zetten. Bovendien zijn ze territoriaal georganiseerd: ze wonen allemaal in dezelfde wijk. Zo'n belangengroep bestaat uit *mondige mensen* die kennis over de betekenis van natuur in de stad hebben en voor een bepaalde invulling kiezen. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat iedereen slechts lid kan zijn van één belangengroep. Sommigen vormen met anderen, bijvoorbeeld potentiële gebruikers van een speelterrein in de buurt, een nieuwe buurtgroep.
Een voorwaarde voor het ontstaan van een belangengroep is dat men kennis van zaken heeft. Op basis van dromen of luchtkastelen valt geen belangengroep te organiseren. De deelnemers moeten hun behoeften, betekenissen en wilsuitingen in algemeen aanvaarde en verwetenschappelijkte termen formuleren. Wat de deskundige en het ontwerpteam bij het moderne ontwerp deden (vertalen van alledaagse zaken in wetenschappelijke terminologie) doen de belangengroepen in de postmoderne procedure *zelf*.

Het spel en de argumenten

Onderhandelen is een *spel* met een viertal elementen:
1 spelers met elk hun doelen;
2 controleerbare spelregels;
3 eindresultaten: winst, verlies of compromis;
4 strategie.
Het gaat erom dat de belangengroep een

strategie kiest die binnen de spelregels en met inschatting van de tegenspelers tot de gunstigste resultaten leidt. Men gaat er vanuit dat de belangengroepen, spelers en tegenspelers, over en weer een zekere onderling overeengekomen onderhandelingsruimte hebben. Hierbinnen valt een compromis te bereiken dat door alle partijen gedeeld wordt. Door een bondgenootschap tussen de Natuurgroep en de Schooltuinvereniging te sluiten weten de partijen dat zowel een natuurpark als een schooltuincomplex niet meer allebei zijn te realiseren. Wel een natuurpark met een stukje schooltuin. Door met die belangengroepen te gaan onderhandelen die zelfwerkzaamheid hoog in het vaandel hebben staan, kan de gemeente de beheers- en onderhoudskosten van het openbaar groen drukken. Maar een stuk van het park blijft wel beschikbaar voor andere bestemmingen. Dat is het compromis waar alle partijen achter staan. "Bij onderhandelen worden allerlei succesverhogende overredingstaktieken toegepast om de tegenstander over te halen, waarbij kennis van en inspelen op essentiële waarden van de tegenstander van grote betekenis zijn" (4). Blijven deze taktieken binnen de spelregels dan is er niets aan de hand want dan kan iedereen ze gebruiken. Onderzoek en contra-expertise onderzoek gaan gelijk op. Toch zal men steeds pogingen doen om op de grens van de spelregels een voordeeltje te behalen: "Voor-

(4) BUIT (1982), 52.

delen zijn er (....) voor belangencategorieën, welke, gezien eigen normen en waarden, geen bezwaar hebben tegen het hanteren van door partners niet te controleren overdrijvingstaktieken, terwijl de andere onderhandelingspartners op basis van objectieve en verifieerbare gegevens opereren. Het is duidelijk dat met een grote variatie in normen en daarop gebaseerde onderhandelingstaktieken binnen de samenleving er sprake is van ongelijke onderhandelingskansen. Onderhandelingsgerichte ruimtelijke ordening vergt daarom een gelijk niveau van kennis en van objectivering van gegevens bij het onderhandelen en gelijke kansen om de graad van objectiviteit van kennis en gegevens over en weer tussen onderhandelingspartners te toetsen en zo nodig aan de kaak te stellen" (5).

Bevrijdende omgevingen bestaan niet

Postmodernen geloven niet dat er omgevingen gemaakt kunnen worden, die de mensen bevrijden. Integendeel: alleen mensen kunnen elkaar bevrijden of onderdrukken. De ruimte is zelf helemaal niet in staat om te onderdrukken. "Het is voor een ontwerper die in een onderdrukkende maatschappij leeft, niet mogelijk nog langer de daadwerkelijke organisatie van een niet-verdrukkende omgeving te *vatten* en *uit te beelden*. De niet-verdrukkende omgeving is een door mensen geschapen omgeving waarin de mensen elkaar niet onderdrukken

(5) BUIT (1982), 60.

en de mens vrij is in gemeenschap met zijnsgelijke te verkeren. Dat is zijn bevrijding, en de omgeving waarin een dergelijke bevrijding wordt verwerkelijkt, is het systeem van communicatie waardoor de maatschappelijke organisatie in stand wordt gehouden (...). Het post-rationele ontwerp (moet) de actie die de maatschappelijke verhoudingen beïnvloedt, in zijn methodologie opnemen om zijn nieuwe doelstellingen te bereiken" (6).
Op deze manier wordt de verworvenheid van de modernen (met behulp van wetenschap de meest dienstbare, doelmatig geordende omgeving ontwerpen) betrokken op een breder veld. De negatieve ervaringen die werden opgedaan met 'dienstbare omgevingen maken' en hopen op bevrijding, zijn de aanleiding voor deze stelling. Maar al te vaak leidde een dienstbare omgeving niet tot het gebruik dat de modernen zich erbij voorstelden. Of andersom: vrij willekeurige, niet ontworpen terreinen blijken ineens zeer dienstbaar. Kortom bevrijding is een zaak van relaties tussen mensen onderling. Door een combinatie van actie en onderzoek, bij het tot stand brengen van omgevingen, kunnen mensen pas bevrijd worden. Daar komt bovendien ook nog een omgeving uit die betekenis heeft voor de gebruikers.

Moderne deskundigen oefenen macht uit over de gebruiker

Landschapskundigen die als plaatsbekleder

(6) TZONIS (1982), 172.

voor de leek-gebruiker optreden, menen te weten wat goed is voor die leek. Ze bepalen hoe de gebruiker moet lopen en hoe hij zich moet vermaken door beslissingen *voor* hem te nemen. Daarmee oefenen ze tegelijkertijd *macht* uit over de gebruiker. Dit is de reden waarom postmoderne landschapsarchitecten meer 'helpers dan doeners' (in de termen van Van den Berg) (7) willen zijn. Wanneer de gebruikers een gelijkwaardige plaats in een team in zouden kunnen nemen, naast allerlei andere deskundigen en met een beslissende stem, dan is dit probleem de wereld uit. Dan bestaat er echter ook geen modern team meer. In een postmoderne belangengroep bepalen gebruikers zelf welke keuzes voor bepaalde vormen ze nemen. De belangengroep is de opvolger van het team. De postmoderne landschapsarchitect reikt als hulpverlener beslissingen over de keuze van vormen aan. Daarmee is de macht van de deskundige afgebroken, de belangengroep is zelf mondig geworden.

Democratische procedure

De ingrediënten van een democratische procedure kunnen kortweg als volgt worden samengevat: *meedenken, meepraten, meebeslissen, meedoen.*
Pas als de belangengroep op alle vier de fronten van de planvorming zijn stem laat horen, de handen uit de mouwen steekt en het hoofd gebruikt, komt er een goede omgeving uit. Maar men doet, praat, be-

(7) BERG, van den(1981) 159-160.

slist en denkt niet zomaar in het wilde weg. Men doet *mee* en handelt op basis van wetenschappelijk technisch probleemoplossen. Dat is de enige rationaliteit in het postmodernisme. Het verschil is dat onderhandelen niet beperkt blijft tot de inspraak ten tijde van de planvoorbereiding. Onderhandelen geschiedt zowel bij de planvoorbereiding, -vaststelling, en -vorming als bij de planuitvoering, terwijl ook daarna nog volop over de invulling van de ruimte onderhandeld wordt.
In "Hoe het ook anders kan" wordt een methode voor gestructureerde besluitvorming inclusief beeldvorming bij een globaal bestemmingsplan uiteengezet.
Landschapsarchitecten, kunstenaars, stedebouwers en sociale wetenschappers doen op basis van hun ervaringen in een team verslag van het openleggen van de besluitvorming en komen tot de volgende stellingname: "Het planvormingsproces dat het team voorstaat is mede gericht op deelname van de burger aan de planvoorbereiding. De besluitvorming dient daartoe meer te worden gestructureerd dan nu het geval is en 'opengelegd', d.w.z. toegankelijk gemaakt voor de bewoner die er niet beroepsmatig bij betrokken is (....).
Deze procedure zou er op gericht moeten worden een kader te scheppen waarbinnen meer gedetailleerde beslissingen mogelijk worden (....). Het openleggen van de besluitvorming houdt bovendien in dat een andere methodiek moet worden gebruikt dan de veelal te vroeg gebruikte 'verga-

dertechniek met stemming' (.....).
Het belangrijkste deel van de planvoorbereiding (...) is beeldvorming m.b.t. het plan als geheel (....).
Een synthese van ideeën kan alleen plaatsvinden in een creatief afwegingsproces, waarbij wetenschappelijke gezichtspunten en vormoverwegingen geïntegreerd worden en waarbij het 'ruimtelijk potentieel' wordt onderzocht. Zowel inventarisaties als ontwerpen moeten op kaart gebracht worden, gevisualiseerd. Tekeningen zijn nodig om uit te drukken wat niet in woorden kan worden gezegd, om 'zachte' verhalen hard te maken. Het blijkt telkens dat men bij inspraak, die alleen verbaal verloopt, geneigd is te kiezen voor eigenbelang-op-het-eerste-gezicht, b.v. voor een grotere tuin (.....). Het team vindt dat het globale bestemmingsplan een vertaling moet zijn van het beeld dat de ontwerpers, de bestuurders en bewoners samen hebben ontwikkeld" (8).

De ruimte verwijst niet

In tegenstelling tot modern onderzoek naar belevingswaarden, waarbij deze als eigenschappen van structuren en elementen van de ruimte worden opgevat, gaat de postmoderne landschapsarchitectuur van een andere visie uit: *De ruimte kan niet verwijzen naar iets anders of iets hogers dan zichzelf. Mensen kennen zelf hun*

(8) REH, W., (red.), Hoe het ook anders kan, Den Haag 1980, 21 e.v.

betekenissen en symbolen toe, dat zijn geen eigenschappen van de ruimte.
Deze visie veronderstelt een ander soort onderzoek naar de behoeften van gebruikers op het gebied van beleving van hun landschap. Bijvoorbeeld: "Het gaat in de door het team ontwikkelde methode om het zichtbaar maken van de beeldstructuur, het verband tussen beeldvorming en gebruik (...). De landschapsstructuur [a] biedt een goed uitgangspunt voor alle ontwerpbeslissingen die met de situering te maken hebben (...). De wordingsgeschiedenis van het wilde landschap -dus van vóór het menselijk ingrijpen - wordt hier gedramatiseerd (...) daarmee wordt verband gelegd met het ontwerpen en de ruimtelijke beleving van de te bouwen omgeving" (9).

Samenvatting

De visie van de postmoderne landschapsarchitectuur kan in één zin worden samengevat: een democratische procedure van ruimtelijke inrichting waarin mondige gebruikers, afhankelijk van hun gevoelens, wensen en behoeften, op basis van kennis van het terrein, onderhandelen met tegenspelers tot er een gedeeld compromis uitkomt.

5.b Postmoderne uitgangspunten

Evenals de modernen gebruiken de postmodernen het ideaal van de meest doel-

[a] *De zogenaamde 'verborgen landschapsstructuur' Hellevoetsluis e.o., waarop staat aangegeven de invloed van de zee, het deltakarakter, aan- en opslibbing. Vermoedelijke toestand van vóór de bedijking, ± 1400, uit: W. Reh c.s., 1980, 44, fig. 4a.*

(9) REH (1980), 27, 36-37.

matige vorm. Die vorm zit in de gereedschapskist van de postmoderne ontwerper en is als zodanig klaar. Staat de ontwerper voor een bepaald ontwerpprobleem, doordat een belangengroep hem inhuurt, dan kan hij de meest doelmatige vorm als voorbeeld gebruiken bij het puzzelen aan een unieke situatie. Het uitgangspunt is: wanneer alle kennis van de landschapsvormende factoren aanwezig is en alle effecten van handelingen of maatregelen in het landschap bekend zijn, dan vloeit de vorm uit de functie voort. Omdat echter het functiebegrip in postmoderne zin breder is geworden (het omvat ook de betekenistoekenning door de betrokkenen) ligt dit ideaal nog veel verder weg. Wanneer we daarbij bedenken dat het postmodernisme uitgaat van sterk wisselende waarden en normen (zowel in de tijd als per belangengroep) dan volgt hieruit een minder vastomlijnd functiebegrip. Dit is de reden waarom postmoderne ontwerpers een grote nadruk leggen op het scheppen van *condities, kaders* en *raamwerken* die de tijd kunnen weerstaan, die nieuwe functies in zich op kunnen nemen en die bovendien op de lange termijn naar de meest doelmatige vorm toe kunnen groeien.

Rationele aktoren voeren een doelmatig gesprek

Analoog aan het voorbeeld van de meest doelmatige vorm veronderstelt het postmodernisme een *doelmatig gesprek*.
In zo'n gesprek nemen *rationele aktoren* een *rationele beslissing*.

Beslissingen hoeven niet altijd in een gesprek tot stand te komen. Wanneer iemand in z'n eentje, op basis van zijn kennis van de werkelijkheid, een beslissing neemt, is er sprake van een eenzame aktor. Die situatie schijnt Faludi te bedoelen in zijn 'beslissingsgerichte planningbenadering'. Hij geeft daarbij de volgende omschrijving van *rationaliteit*: "*Een beslissing heet rationeel te zijn, wanneer deze voortkomt uit een evaluatie van al de alternatieve handelingsmogelijkheden, in het licht van al hun gevolgen*" (10).

De situatie van eenzame aktoren is eerder uitzondering dan regel. Het maatschappelijke veld wordt opgespannen door talloze rationele aktoren die op basis van belangen met elkaar *onderhandelen*. Hoe kom je dan tot een beslissing? Neem een eenvoudig geval dat twee rationele aktoren om de tafel zitten. Voor het gemak mag je denken aan vertegenwoordigers van belangengroepen.

Er zijn tegengestelde belangen in het spel, er is een zekere onderhandelingsruimte en er zijn spelregels. Beide rationele aktoren bepalen een strategie om minstens een compromis te bereiken en liefst te winnen. Dat doet men door de doelstellingen van de tegenstander in te schatten.

De aktoren leven zich in in de situatie van de ander en schatten in hoe de be-

(10) FALUDI, A.; Drie planningbenaderingen, Platform, 1 (1982), 45.

slissingen uit zouden vallen als men de ander was. Om achter het waardesysteem van de tegenstander te komen tracht de aktor voorgaande beslissingen, zetten, waarden en beelden te ordenen naar doelmatigheid. Zodoende ontdekt de aktor regelmaat in het gedragspatroon, rolpatroon en waardesysteem van de tegenstander. Daar kan hij met zijn eigen zetten rekening mee houden, zodat uiteindelijk de partijen tevreden zijn met een compromis waar beider bedoelingen het beste uitkomen.
Dit is een doelmatig gesprek. De regelmaat in het handelen van de tegenstander wordt de basis voor de volgende zet. Wanneer ik een omschrijving van de *rationaliteit* in een doelmatig gesprek tussen twee onderhandelende aktoren zou moeten geven zou die er als volgt uitzien: een beslissing is rationeel wanneer deze voortkomt uit een evaluatie van al de alternatieve handelingsmogelijkheden in het licht van al hun gevolgen, *gelet op de inschatting van bedoelingen, handelingen, wensen en behoeften van andere tegenspelers.*

Democratische procedure en doelmatig gesprek

De postmoderne visie steunt op een democratische procedure. Wanneer de procedure van inrichten democratisch en rationeel verloopt dan ontstaat er ook betrokkenheid bij de ruimte. Anticipatie op een doelmatig gesprek is het uitgangspunt bij de democratische procedure. Hoewel men weet dat het doelmatige gesprek een

ideaal is dat zeer ver weg ligt (mensen zijn zo grillig, de regelmaat in het handelen is moeilijk op te sporen) zit dit ideaal in het instrumentarium van elke belangengroep en hun postmoderne hulpverleners.
Het uitgangspunt hierbij is dat een gesprek tussen belangengroepen tot resultaten leidt wanneer men elkaar juist niet refleksief tegemoet treedt maar elkaar effectief inschat.
Beslissingen worden niet meer genomen op basis van macht, dwang of niet te rationaliseren uitgangspunten. Twee bronnen voeden het postmodernisme:

- technologische kennis van het landschap, gebaseerd op wetmatigheden van de ruimte;
- procedurele kennis van sprekende mensen in onderhandelingen, gebaseerd op inschatten van regelmatigheden in de handelingen van tegenspelers.

Een raamwerk voor het park van de toekomst.

In de recente geschiedenis van de landschapsarchitectuur zijn enkele voorbeelden te vinden waarin postmoderne uitgangspunten verwerkt zijn.
Ik wil de prijsvraag voor een 'park van de 21e eeuw', in dit kader aanhalen. Die prijsvraag voor La Villette in Parijs wordt in 1982 uitgeschreven. Allerlei belangengroepen vanuit bewoners, culturele belangengroepen en de Franse overheid stellen een programma op. De belangengroepen worden reeds vroegtijdig bij de organisatie betrokken. Omdat er nooit een goede ruim-

te uit kan komen wanneer de potentiële gebruikers er niet bij betrokken zijn, worden ze uitgenodigd om aan het gesprek over het toekomstige park deel te nemen. Niet alleen in de fase van planvoorbereiding (opstellen van het programma voor de prijsvraag) maar ook bij de vaststelling van het plan (jurering), de uitvoering, het gebruik en het beheer, worden belangengroepen betrokken. In het programma(11) komen de volgende zaken naar voren: "Men wil het park weer een aanwijsbare rol in het stedelijke leefpatroon laten spelen, zoals dat vroeger ook het geval was, maar nu in de vorm van een plaats van actie voor iedereen, een permanent te gebruiken, experimentele en vernieuwende, culturele openluchtvoorziening. Om dit te bewerkstelligen moeten pretparkvoorzieningen en educatieve functies in een samenhangend geheel worden ondergebracht. Om het toekomstige park als culturele voorziening te laten voldoen werd de opdracht op een drietal aspecten toegespitst: de betekenis en functie van het park, het toekomstig gebruik en beheer en de esthetische eisen die aan het ontwerp gesteld mogen worden (..). Pluralisme werd genoemd als begrip waarmee men de betekenis van het park als integratiekader van zowel symbool als functie wilde benadrukken (....). Het programma, met zijn nadruk op actieve, educatieve,

(11) BOER, H. de en H. van DIJK, Het park van de 21ste eeuw: de prijsvraaginzendingen voor La Villette, Wonen/TABK, 12 (1983), 11.

culturele en natuurlijke aspecten doet onwillekeurig denken aan wereldtentoonstellingen, kermisterreinen, dierentuinen en pretparken" [b].
Bij de bespreking van het postmoderne ontwerpen kom ik nog terug op inzendingen voor deze prijsvraag. Zo'n programma lokt juist postmoderne ontwerpers uit de tent. De ruimte moet zo *flexibel* zijn dat alle menselijke activiteiten mogelijk worden. Vandaar ook *pluralisme* in de ruimtevorming. 'Ontmoeting' is het begrip waarin dit allemaal samenkomt. Het programma eist geen uitgewerkte compositie van de ruimte omdat de behoeften in de toekomst nog sterk zullen wijzigen. Ook een eindtoestand van de ruimte wordt niet mogelijk geacht. Daarom wordt er een *raamwerk* voor het park van de toekomst gevraagd, dat door wisselend gebruik van uiteenlopende betrokkenen nader ingevuld kan worden. Het raamwerk is als het ware een kapstok waaraan de betekenissen en behoeften van uiteenlopende belangengroepen opgehangen kunnen worden.

Meer samenhang in ontwerp- en besluitvormingsproces

Ook bij het maken van een globaal bestemmingsplan zien we enkele postmoderne uitgangspunten terug: "Bij het ontwerpproces kiest het team voor een existentiële benadering. Niet de gedeelde (...) maar de 'hele' mens wordt uitgangspunt van zijn beschouwing. Dit houdt in dat het zoeken naar de grondvorm van het plan voor het team in eerste instantie meer een zoeken is van uit wat mensen gemeen hebben, dan

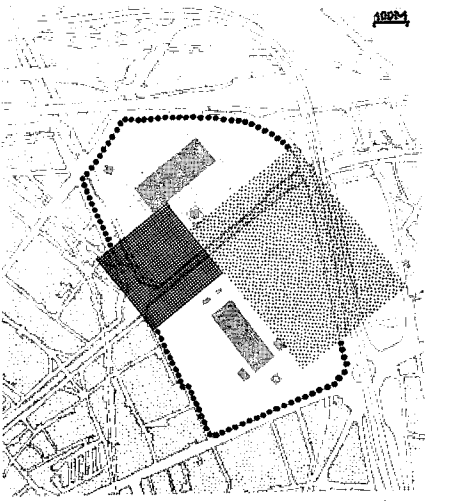

[b] Vereenvoudigde weergave van de ruimte-eisen van het prijsvraagprogramma 'Parc de la Villette'. Gearceerd is de oppervlakte vereist voor bebouwde en overdekte ruimten. Gestippeld is de oppervlakte parkfuncties. Uit: Wonen/TABK 12 (1983), 11.

van wat hen van elkaar onderscheidt. Het levenspatroon van elk individu is tot op zekere hoogte aan dezelfde wetmatigheden onderhevig. Per slot van rekening heeft iedereen slechts 24 uur per etmaal en maar 2 benen tot zijn beschikking (.....). Overwegingen die verband houden met de beeldkwaliteit en met het bevorderen van gemeenschapszin zijn absoluut gelijkwaardig aan anderssoortige overwegingen. Wil het plan maatschappelijk kans van slagen hebben dan hebben ze onder de gegeven omstandigheden zelfs prioriteit. Er mag echter niet worden verwacht dat deze prioriteiten in het planproces tot resultaat leiden, als ze niet heel sterk en concreet, 'instrumenteel' gemaakt worden (....). Naar het oordeel van het team kan dit slechts gebeuren door ontwerpproces en besluitvormingsproces sterker te doen samenhangen. Omdat het om emotionele bindingen gaat zal men moeten zoeken naar de wijze waarop in een dynamisch ontwerpproces de belevingswereld van mensen opnieuw kan worden geanimeerd en vormgegeven. Emoties die daarbij loskomen moeten bewust gemaakt worden en tot beeld komen (.....) [c]. Het gaat (..) om een gemeenschappelijke bewustwording van ontwerpvraagstukken die een algemene strekking hebben en waarvan de oplossing niet 'persoonlijk' of 'exclusief' mag zijn" (12).
Dit ontwerpteam stelt zich de vraag hoe de bedoelingen en betekenissen van ge-

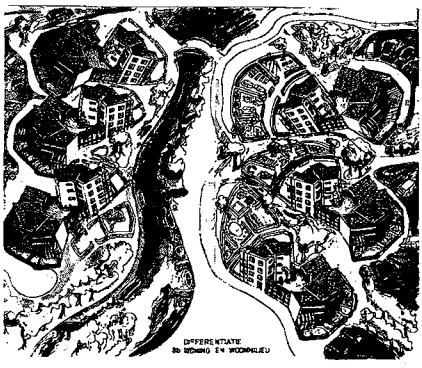

[c] *Naïve tekening als voorbeeld voor een mogelijk beeld van wonen in de 'landelijke sfeer', gebruikt tijdens de inspraak in Hellevoetsluis, 1974-1977, uit: W. Reh c.s., 1980, 56, fig. 8b.*

(12) REH (1980), 24-25.

bruikers in de planvorming kunnen worden opgenomen. Dit is een aanzet tot een democratische procedure.

5.c Van vormprobleem naar vormkeuzeprobleem

Niet zozeer de inrichting zelf, veeleer de procedure van inrichten, beheren en gebruiken van omgevingen is het postmoderne probleem. Men constateert dat gebruikers en bewoners te weinig betrokken zijn bij hun directe omgeving.
Apathie, gebrek aan liefde voor de ruimte en interesse zijn de problemen.
Het doel is kweken van betrokkenheid bij de directe omgeving. Het meest geëigende middel is om in samenwerking tussen belangengroep en postmoderne ontwerper plannen te maken voor de inrichting van de ruimte. Inrichten, uitvoeren en zorg dragen voor beheer horen daar bij.
Wervende plannen met een aan een belang verbonden interpretatie van de ruimtelijke ontwikkelingen nodigen nog niet gemotiveerde betrokkenen uit om aan het gesprek over de omgeving deel te nemen.
Dergelijke plannen hebben de functie om iets los te maken, een beeld op te roepen, bedoelingen expliciet te maken en aan te geven wat de belangengroep zich allemaal zou kunnen wensen.
De probleemstelling in postmoderne zin kan aldus worden geformuleerd "Hoe kunnen er landschappen gemaakt worden waarin betrokkenen *meedenken* in de totstandkoming, *meepraten* bij het opstellen van de alternatieven gebaseerd op uiteen-

lopende behoeften, *meebeslissen* in de keuze uit de alternatieven voor de uiteindelijke vorm en *meedoen* bij de uitvoering, zodat met behulp van *expressie van betekenissen* een 'eigen' landschap ontstaat?"
De postmoderne landschapsarchitect wordt als *hulpverlener* bij het gesprek tussen verschillende potentiële gebruikers van dat landschap gevraagd. Omdat er iets *gemaakt* moet worden zitten er ook *vormproblemen* aan vast, die hun oplossing vergen. Bovendien eisen de betrokkenen dat het vormprobleem onder hun eigen *zeggenschap* wordt opgelost. Pas dan kan het landschap 'hun eigen landschap' worden.

Wat doet de postmoderne landschapsarchitect met dit complex van problemen?
Zijn stelling is: door te anticiperen op het meest doelmatige gesprek kan de meest doelmatige vorm worden gecreëerd. Daarom neemt hij deel aan het gesprek tussen de betrokkenen op basis van zijn eigen engagement met de belangengroep. Om dat gesprek zo effectief mogelijk te laten verlopen moeten alle individuele wensen, gevoelens, strevingen, doeleinden en ervaringen adequaat worden geherformuleerd in termen van *meetbare behoeften*. Daarbij horen de *nog* niet meetbare beelden die de betrokkenen zich van het toekomstig landschap vormen. Dat zijn ook behoeften. De hulpverlener draagt er zorg voor dat door middel van simulatiespelen, schetsen op papier en rollenspelen het hele scala van behoeften boven tafel komt. Alleen daarmee kan verder gewerkt worden. Alleen met

deze behoeften kunnen de individuele dromen overstegen worden.

Vormencatalogus

Een belangrijk middel in de articulatie van behoeften is de *vormencatalogus*. De betrokkenen willen hun betekenissen in de ruimte uitdrukken maar hebben onvoldoende kennis van de effecten van vormen. Daarom heeft de postmoderne landschapsarchitect een catalogus van vormen in zijn gereedschapskist. Die catalogus laat voorbeelden van ruimtetypen zien inclusief de effecten die ze in onderling verband oproepen.
Wanneer er *monumentale effecten* [d] gevraagd worden kunnen bepaalde vormen gecombineerd worden. Gaat het om *vervreemdingseffecten* [e] (een vorm met een oorspronkelijke betekenis zo arrangeren dat die betekenis los komt van de vorm) dan kunnen vormen uit verschillende stijlhistorische perioden op en naast elkaar gestapeld worden. Heeft de belangengroep behoefte aan *natuursymbolen* of *schilderachtige effecten* [f] dan kan er uit de rijke geschiedenis van de landschapsstijl geput worden.
Met deze vormencatalogus wordt expressie van behoeften een keuzeprobleem. De *vormkeuze* wordt door de belangengroep bewust gemaakt. Er zijn beproefde middelen en technieken voorhanden om de omgeving te maken zoals de belangengroep dit wil.

Omslag van behoefte naar plan via betekenis

In het meest doelmatige gesprek bestaat er geen probleem meer bij de vertaling

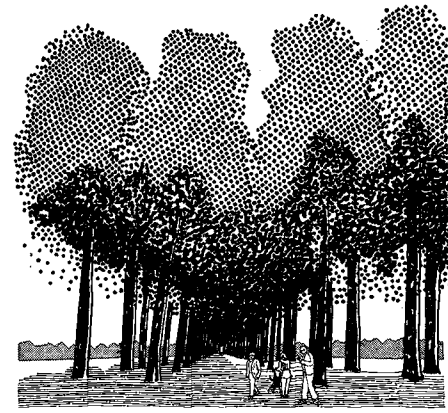

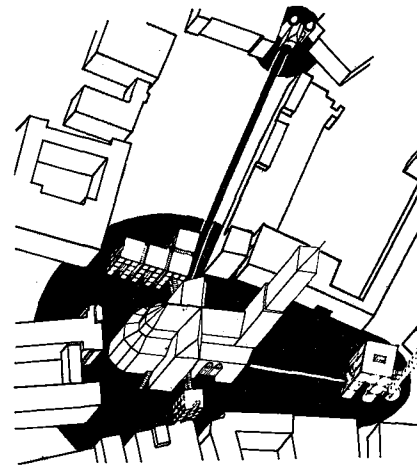

[d] *Voorbeeld van een monumentale laan met meerdere rijen populieren, j.m.*

[e] *Prijsvraagontwerp Kerkplein Arnhem, onder motto 'Over de schreef', P. v.d. Brouw en W. v. Putten, 1983. Hier worden modern aandoende gebouwen om de historische kerk en poort geplaatst, elk met hun eigen ontwerpprincipes. De verbindingen zouden de verschillende principes en betekenissen moeten duiden.*

van behoeften naar plannen. De gebruikers weten wat ze *willen*, ook op het gebied van de beelden voor het toekomstige landschap, plein of park. Ze zijn ook op dit gebied mondig. "Dit wilselement berust op het sterk toegenomen (en nog steeds groeiende) vermogen van (steeds meer) mensen zélf hun toekomst mee te bepalen, en wel dankzij hun wassende kennis voor keuzemogelijkheden bij hun omgang met hun milieu (.....). Het is dit wilselement, gekoppeld aan rationeel-wetenschappelijk inzicht, organisatorisch vermogen en democratisch samenspel dat een type van ruimtelijke planning, ordening en (her)inrichting heeft doen ontstaan die 'prospectief' wordt genoemd" (13).

Zonder in te gaan op de term die Van den Berg introduceert mag uit dit citaat geconcludeerd worden dat mensen weten wat ze willen. Wanneer dit het geval is doen de gebruikers als volwaardige gesprekspartners mee aan het gesprek waar de behoeften bepaald worden. De postmoderne landschapsarchitect brengt zelf geen doelen, criteria, functies of beelden in. Hij maakt aan de gespreksdeelnemers duidelijk welke keuzes er gemaakt moeten worden, waar, wanneer en hoe de beslissingen vallen. Pas in een veel latere fase van het ontwerpen krijgt de postmoderne landschapsarchitect, op basis van zijn vaardigheden, instrumentarium en engagement, nog enkele speciale taken.

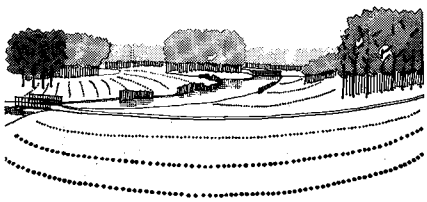

[f] 'A view after improvement', Attingham, Shrophire, Humphry Repton 1797, uit: H. Repton, Red Book, 1797, afgedrukt in G. Garter c.s. 1982, 46, fig. 31. j.m. Vergelijk dit met een van de ontwerpschetsen gemaakt voor het Amsterdamse Bos door J. Smit in 1937 uit: Balk, 1979, 48. en een schets van de bestaande toestand uit Spaarnwoude-Houtrak, 1981, j.m.

(13) van den BERG, (1981), 162.

In het gesprek komen pas beelden tevoorschijn wanneer de betrokkenen volledige duidelijkheid hebben gekregen over de betekenissen die in de ruimte uitgedrukt moeten worden. Omdat de betrokkenen zo duidelijk hun behoeften kunnen formuleren is het bij het ontwerpen mogelijk om de toekomstige beelden af te leiden uit de behoeften aan bepaalde betekenissen.

De hulpverlener beslist niet

De postmoderne landschapsarchitect laat aan de betrokkenen keuzemogelijkheden zien. Hij leert hen het probleem zo rationeel mogelijk te stellen. Daarbij heeft hij geen overmacht ten opzichte van de betrokkenen op basis van zijn deskundigheid, zoals bij de modernen. Dan zou het probleem weer onteigend worden. De postmoderne landschapsarchitect ziet erop toe dat alle gespreksdeelnemers hun verschillende vormvoorkeuren, keuzemomenten, beslissingen en uitspraken rationeel beargumenteren. Hij moet duidelijk maken dat in de uiteindelijk gekozen probleemstelling iedereen zo redelijk mogelijk aan zijn trekken komt. Er moet uiteindelijk, ook *binnen* een belangengroep, een gedeeld compromis over de te maken keuzes ontstaan. De betrokkenen wegen uiteindelijk zelf belangen af in een plan.
Postmoderne planvorming is *voorbereiden van beslissingen* die *door de betrokkenen zelf* genomen worden. De ontwerper kan, mag en wil die beslissingen niet nemen. Een logische voorwaarde van deze stellingname is dat de belangengroep niet

vrijblijvend beslissingen neemt. De belangengroep neemt de politieke verantwoordelijkheid op zich voor de inrichting en het beheer van hun eigen groenvoorzieningen. Pas dan heeft een dergelijke procedure ook zin.

Samenvatting

De rol van de postmoderne landschapsarchitectuur bij de procedure van inrichting van de ruimte komt in het kort neer op:

- Samen met de betrokkenen het probleem formuleren.
- Gevoelens en betekenissen van betrokkenen vertalen naar behoeften van belangengroepen.
- De vormkeuzes van een belangengroep in overeenstemming brengen met de behoeften aan betekenissen.
- Voorbereiden van beslissingen die door de belangengroep genomen worden.
- Alternatieven in samenhang met de behoeften van een belangengroep opstellen.
- Alternatieven doorrekenen op hun effecten om zo tot een rationele doelkeuze te komen.
- Bij verschillende technische mogelijkheden voor alternatieven een keuze maken uit de meest doelmatige middelen.
- Dusdanige planvoorstellen doen dat in de ruimte een gedeeld compromis tussen belangengroepen mogelijk wordt.
- De belangengroep zelf laten onderhandelen over zijn plan, waardoor hij politieke verantwoordelijkheid op zich neemt.

- Door middel van inschatten van bedoelingen van tegenspelers, onderzoek naar de effecten van plannen van de tegenpartij en contra-expertise-onderzoek, de belangengroep ondersteunen in de onderhandelingen.

5.d Postmodern ontwerpen

Postmodern ontwerpen is onderhandelen waarbij de inrichting van de ruimte het *middel* is en kweken van betrokkenheid het *doel*. Of, zoals in moderne managerskringen een soortgelijke intentie op gevleugelde wijze wordt uitgedrukt: "Doel van het bedrijfsgebeuren is niet één fiets(maken), ook niet 100.000 fietsen, maar 100.000 fietsen bij 100.000 tevreden klanten" (14).
Onderhandelen wordt dus niet alleen *tussen* verschillende belangengroepen gebruikt. Ook in de planvorming *binnen* een en dezelfde belangengroep is het dé methode om tot resultaten te komen. "Het zetten van substantiële stappen in de richting van een gezamenlijk gedragen plan vereist onderhandelen" aldus Van der Cammen (15). Buit lijkt planvorming bij zijn beschouwing over 'onderhandelingsgedomineerde ruimtelijke ordening' een beetje te onderbelichten Wel legt hij de nadruk op onderhandelen bij voorbereiding, vaststelling en uitvoering van plannen: "Naar mijn smaak nu is het

(14) EEKELS (1982), 39.
(15) van der CAMMEN, (1982), 450.

duidelijk dat onderhandelingsgebeurtenissen zich in alle fasen van het planproces voordoen, dat wil zeggen in de fase van de planvoorbereiding, van planvaststelling en van planuitvoering. In alle fasen is er een formeel en informeel onderhandelen tussen overheid en belanghebbenden over voorgenomen of uitgevoerde ruimtelijke ingrepen. Wel kan men stellen dat het accent in de uitvoeringsfase gewoonlijk meer valt op het onderhandelen met individuele belanghebbenden en binnen een beperkte speelruimte, in de voorbereidingsfase op onderhandelen met belangencategorieën binnen een grotere speelruimte (....) (16).

Meestal pleit Van den Berg voor samengaan van inrichting en procedure in het beroep van de planoloog. Soms legt hij de nadruk eenzijdig op de procedure, hetgeen blijkt uit het volgende citaat: "Ruimtelijke ordening c.a. gericht op innovatie berust op de mogelijkheid tegenparticipatie en revolutie op te roepen en binnen daarvoor ontworpen spelregels te nopen de geldende spelregels te helpen vernieuwen" (17).
In de vakwereld van planologen en landschapsarchitecten wordt nog zeer verschillend gedacht over het samengaan van inrichting en procedure. Buit acht het samengaan van beide aspecten *in een persoon* onmogelijk: "Persoonlijk sta ik op het standpunt, dat de toenemende betekenis van het onderhandelen in ruimtelijke

(16) BUIT (1982), 57.
(17) van den BERG, (1981), 412.

ordening en planproces niet moet leiden tot de creatie van het beroep planoloog-onderhandelaar als combinatie van inhoudelijke en procedurele kennis. Enerzijds de uitgestrektheid van het veld van kennis en anderzijds de hevige rolconflicten tussen beide typen bekwaamheden vergen (....) veeleer een duomodel van een of meer samenwerkende substantiële en procedurele planologen, elk met eigen specifieke deskundigheid en verantwoordelijkheid" (18).
Ondanks deze tegenwerping zie ik in de postmoderne landschapsarchitectuur (dus in het vak en niet in één persoon) de intentie om zowel de *inrichting* als de *procedure* van inrichting van het landschap te verweven. De democratische procedure kan niet bestaan los van de wil om iets te maken of te vermaken in het landschap.

Schematisch kan postmodern ontwerper aldus worden weergegeven:

SCHEMA:
Postmodern ontwerpen

(18) BUIT (1982), 58-59.

POSTMODERN ONTWERPEN

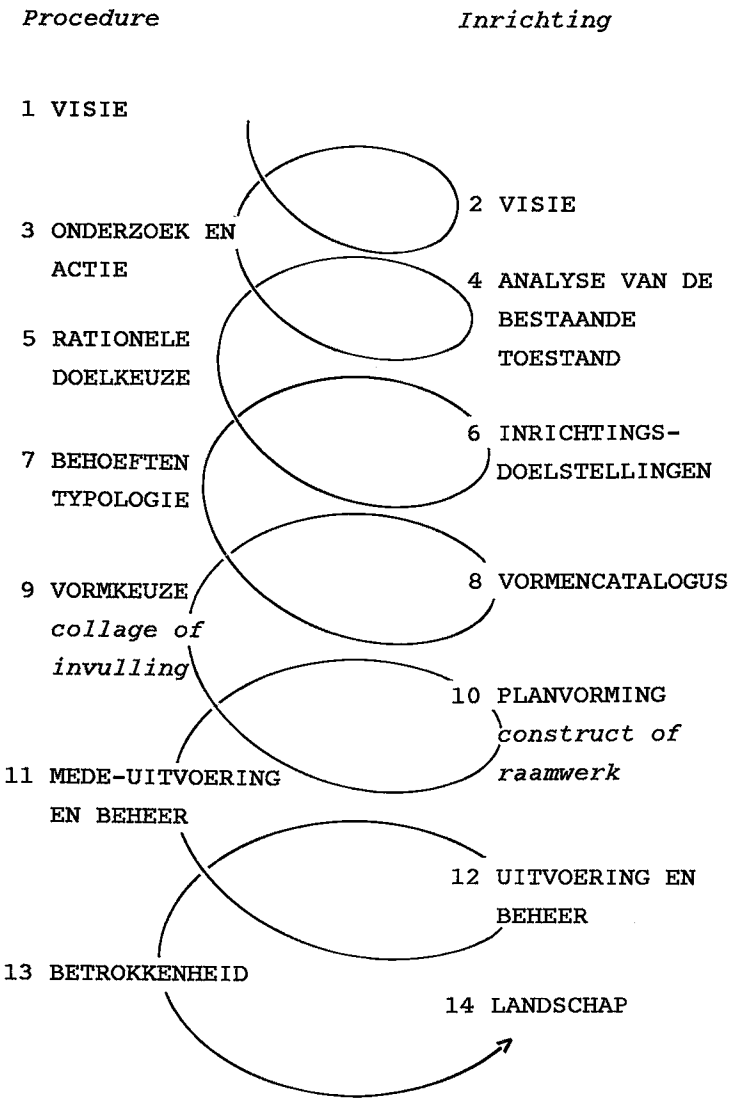

POSTMODERN 1 VISIE

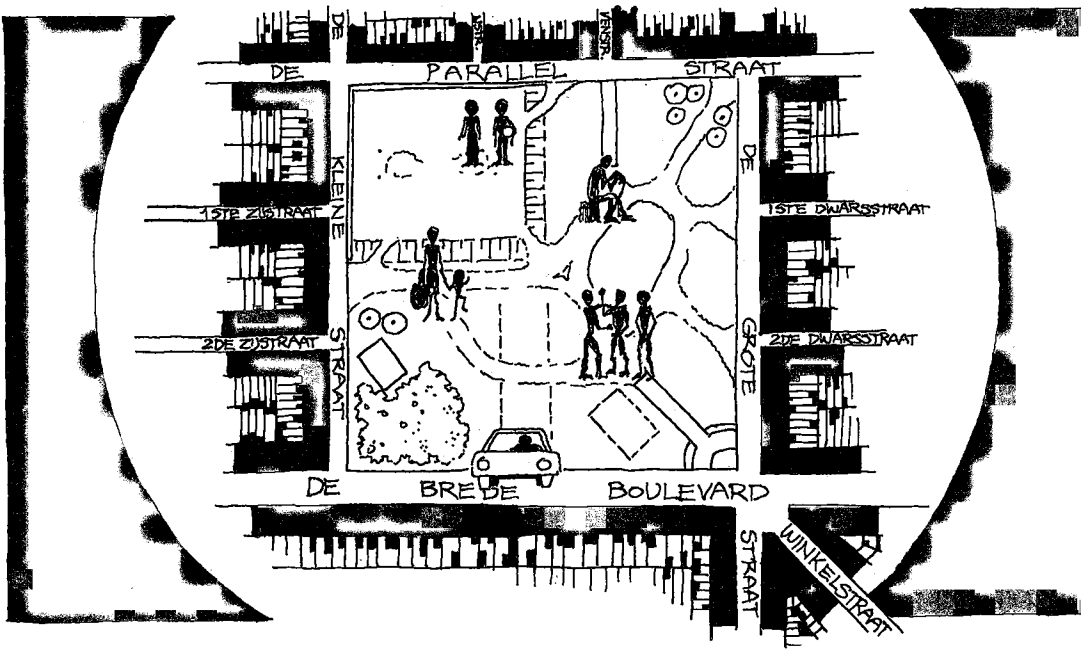

POSTMODERN 2 VISIE

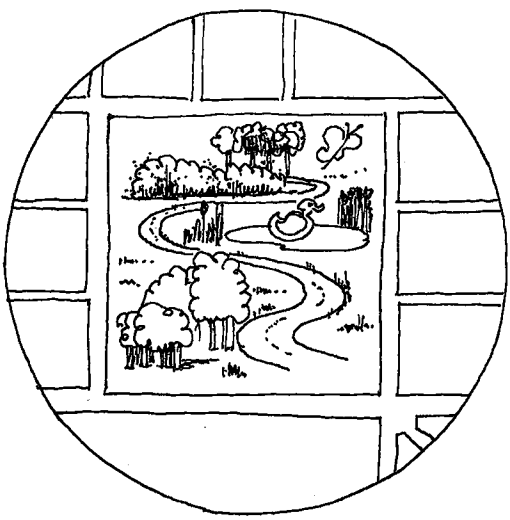

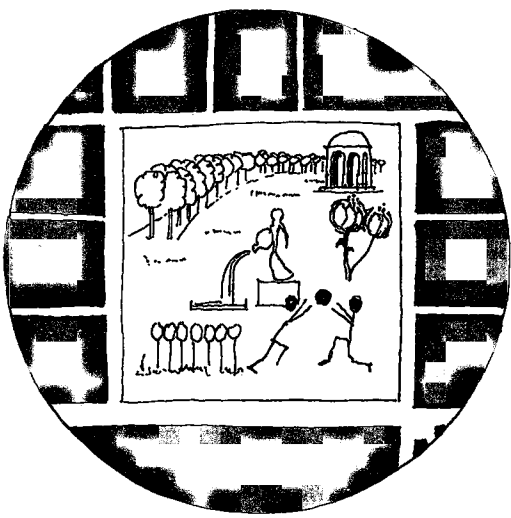

POSTMODERN 3 ONDERZOEK EN ACTIE

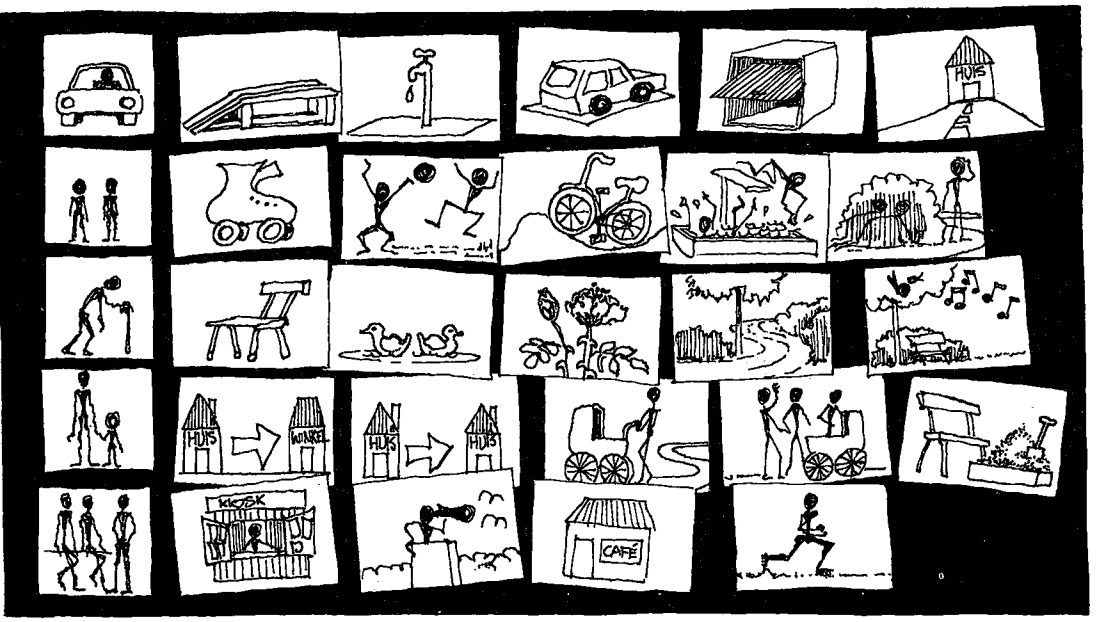

POSTMODERN 4 ANALYSE BESTAANDE TOESTAND

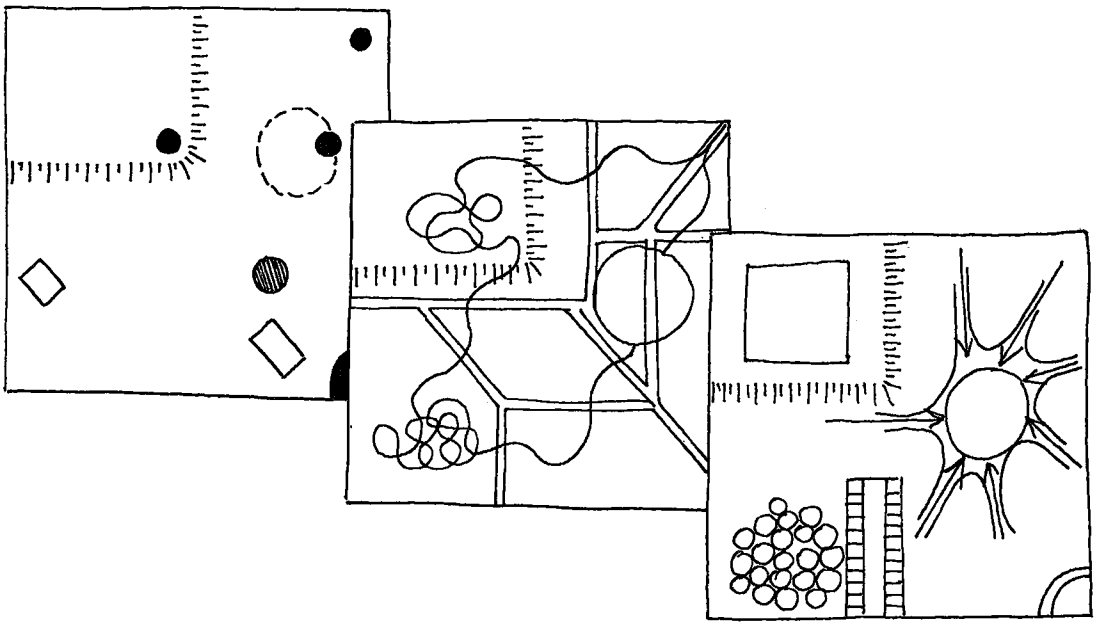

POSTMODERN 5 RATIONELE DOELKEUZE

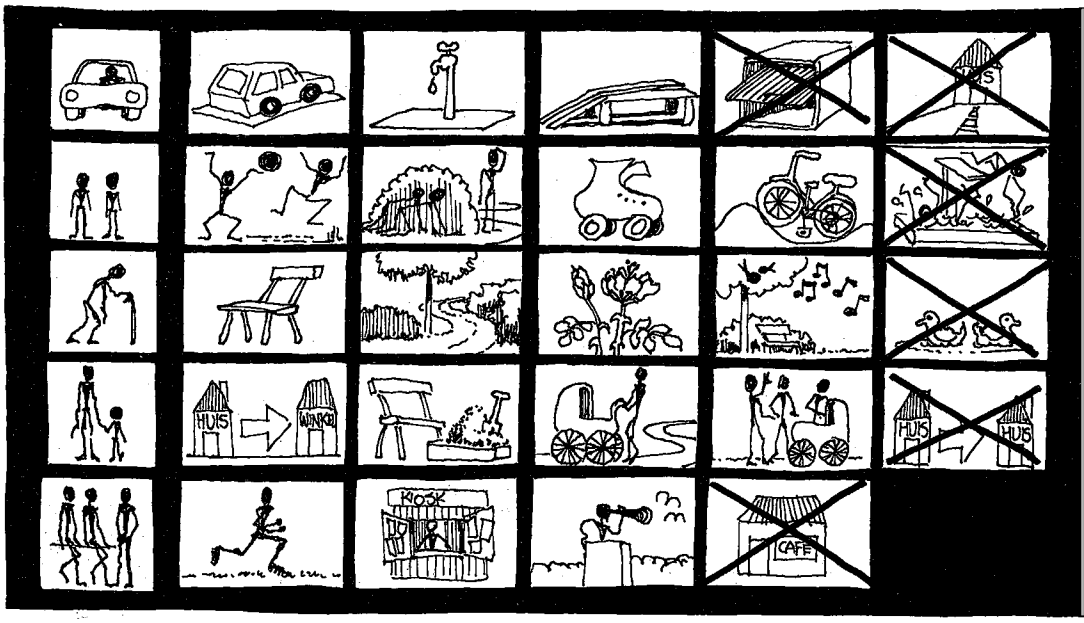

POSTMODERN 6 INRICHTINGSDOELSTELLINGEN

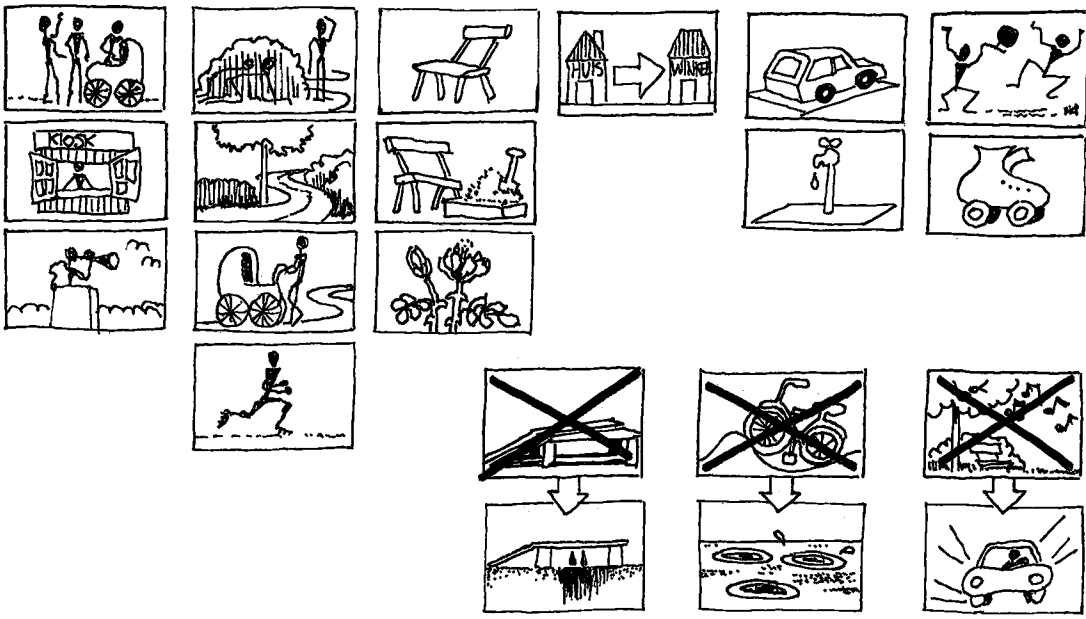

POSTMODERN 7 BEHOEFTENTYPOLOGIE

	1	2	3	4	5	6
		80				
			200M²	200M'	400M'	
	5			200M'	100M'	
	10			500M'	100M'	
	5		400M²		400M²	1
	....ST	....ST.	....M²	....M'	....M'	....ST.
RUIMTE						

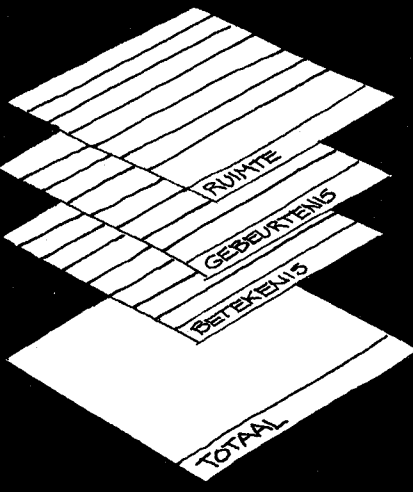

POSTMODERN 8 VORMENCATALOGUS

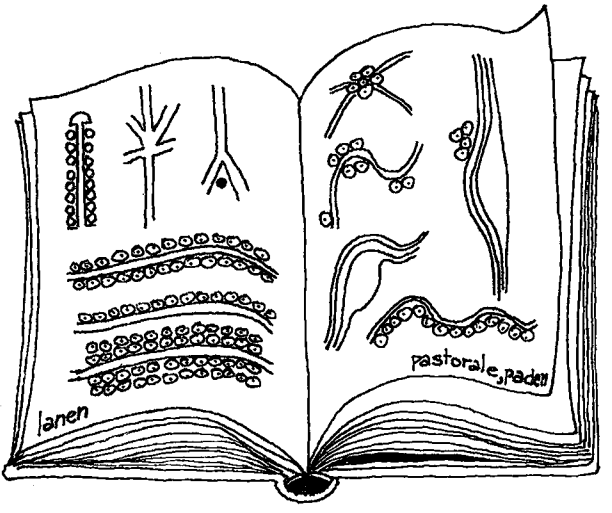

POSTMODERN 9 VORMKEUZE

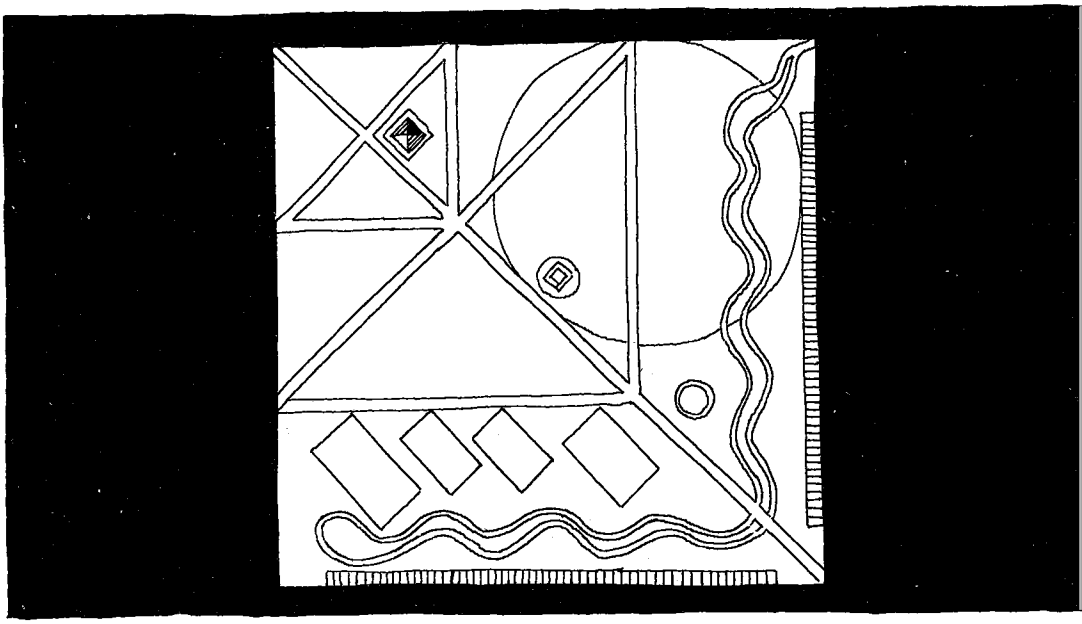

POSTMODERN 10 PLANVORMING

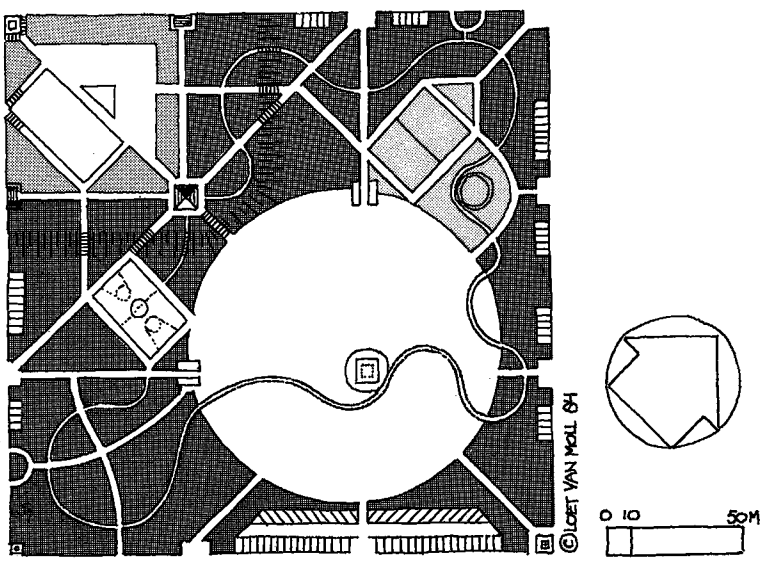

POSTMODERN | 11 | MEDE-UITVOERING EN BEHEER

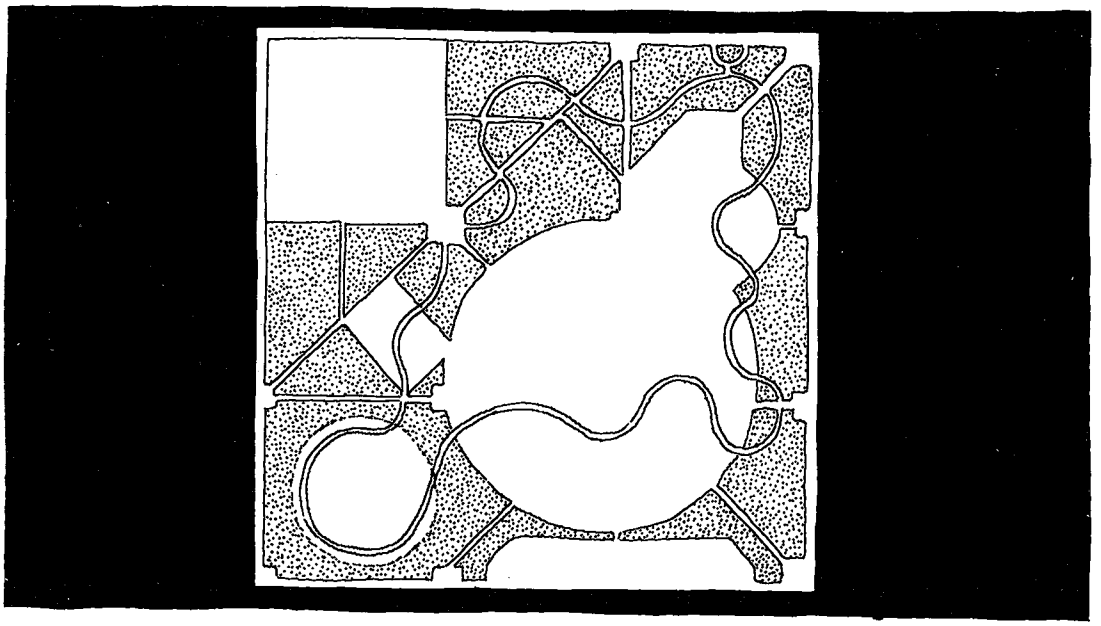

POSTMODERN | 12 | UITVOERING EN BEHEER

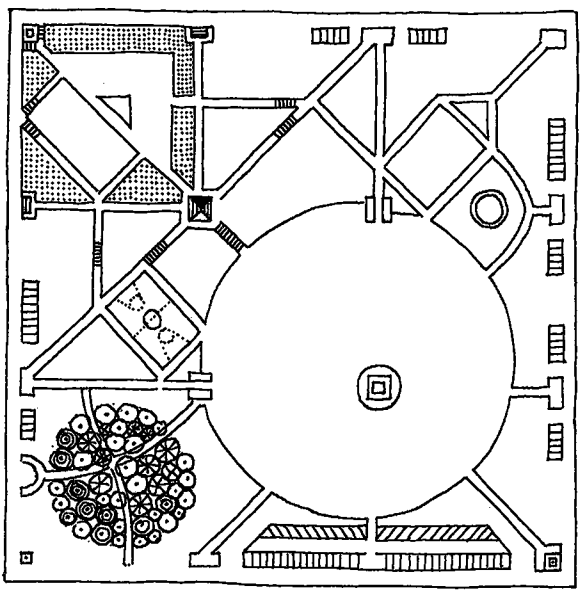

POSTMODERN 13 BETROKKENHEID

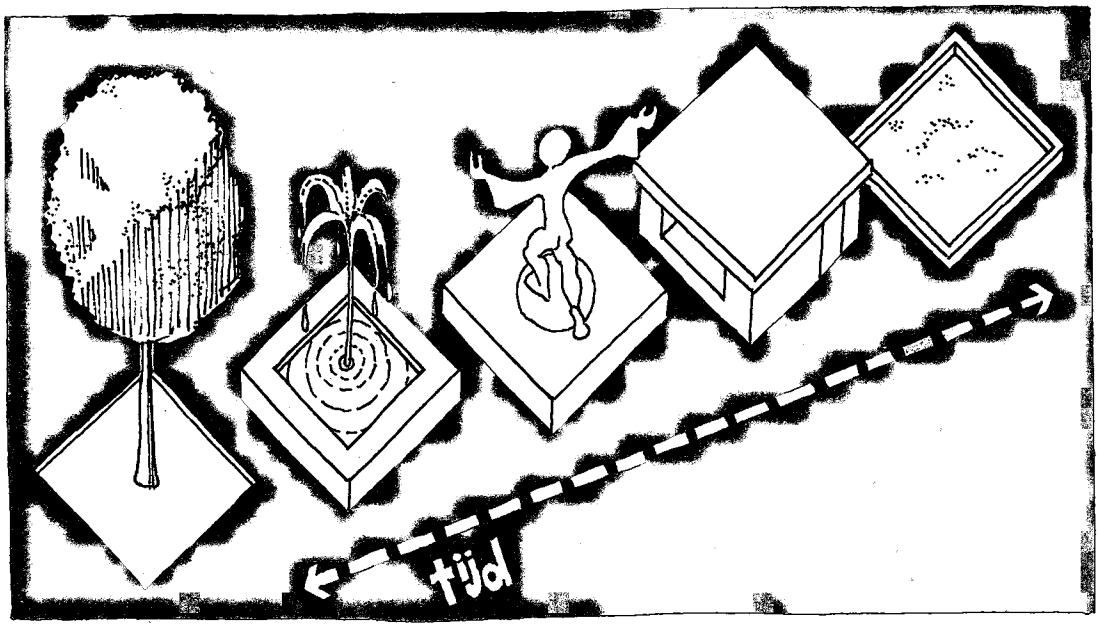

POSTMODERN 14 LANDSCHAP (C.Q. PARK)

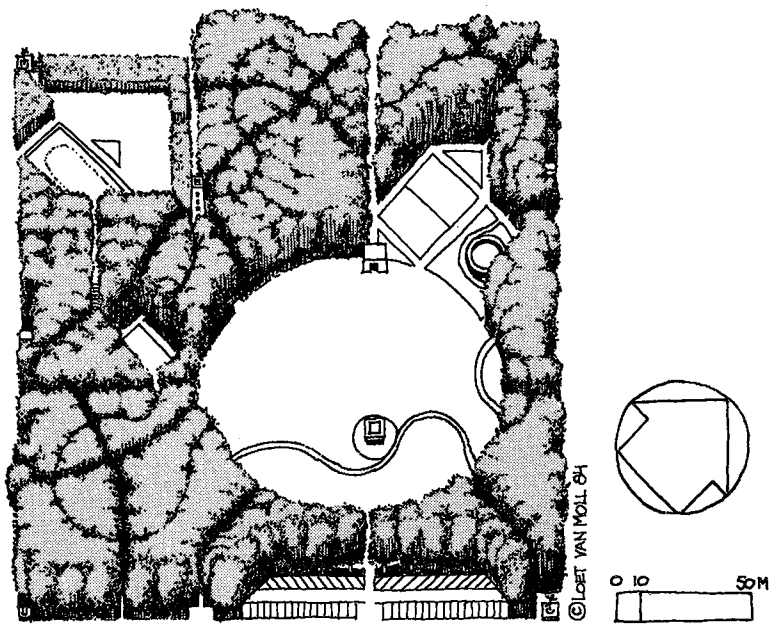

In het schema heb ik de procedure volledig naast de inrichting gezet. Elke fase in de procedure heeft een analogon bij de inrichting. Door middel van de symbolische spiraal wordt duidelijk dat bij het ontwerpen steeds van de procedure naar de inrichting en andersom wordt gesprongen. Het resultaat, een landschap inclusief betrokkenheid op dat landschap, komt uit de onderhandeling tevoorschijn. Het mag intussen duidelijk zijn, dat het schema van boven naar beneden gelezen moet worden. Echter doordat dezelfde fase steeds twee kanten heeft moet het schema *ook* van links naar rechts gelezen worden.

Om de bespreking van het postmodern ontwerpen niet onnodig abstract te maken hang ik die op aan een *geconstrueerd* voorbeeld. Er moet een stedelijk park gemaakt worden. Potentiële gebruikers nemen het initiatief. Ze huren een postmoderne ontwerper in.
De belangengroep neemt verantwoordelijkheid voor zowel ontwerp, uitvoering als beheer. Men onderhandelt met het stadsbestuur en zorgt voor zelfwerkzaamheid bij de uitvoering.

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

1. *Democratische procedure als visie*

Postmodernen hebben een eenduidige visie op de procedure: alleen die procedure van inrichting van de omgeving die rationeel verloopt en waarbij de betrokkenen zelf de beslissingen nemen is democratisch. De postmoderne ontwerper draagt de keuzemomenten aan. De belangengroep kiest zijn eigen omgeving. Deze visie is het beste te omschrijven met het begrip

democratisering. Wat ik daarmee bedoel wordt treffend geschetst in een citaat van een hoofdstedelijke stadsbestuurder wanneer deze zijn mening geeft over de procedure bij het ontwerpen van een wijk aan het IJ: "Het IJplein heeft een eigen geschiedenis, het heeft een sterke binding met de rest van Noord. Op die scheepswerf (waar gebouwd wordt, j.m.) hebben indertijd bewoners gewerkt, of hun vader heeft daar gewerkt. Dat gaat heel diep. Dat moet je niet onderschatten (.....). Koolhaas (de ontwerper, j.m.) heeft het moeilijk gehad! De bewoners daar in Noord willen zijn hoogbouwideeën niet accepteren. Hij heeft zich erbij neergelegd [g] (.....). Maar de discussie is op een eerlijke manier gevoerd. Ik vond ook dat zijn idee overeind moest blijven" (19).

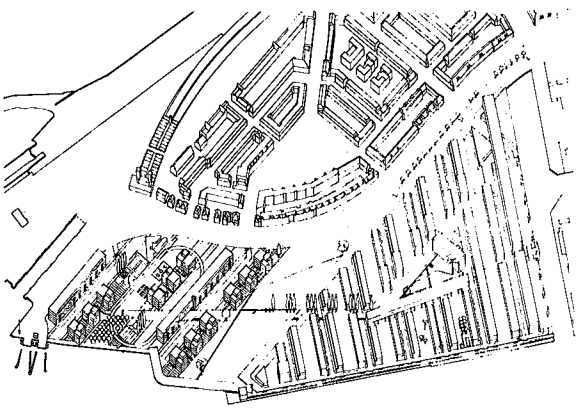

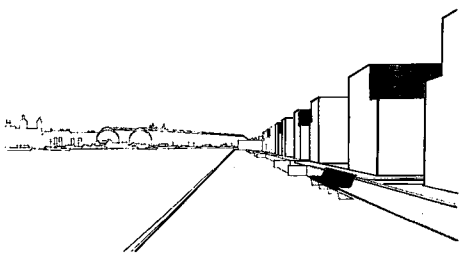

[*g*] *Axonometrie en perspectief van het stedebouwkundig plan voor het IJplein, Amsterdam, R. Koolhaas c.s. 1980-'81, uit: Wonen/TABK, 13 en 14 (1982) 20, fig. 1 en 23.*

(19) BAKKER, H., Geïnspireerd door de jaren dertig; interview met wethouder J. Schaefer van Amsterdam, Plan, 14-5 (1983), 6-11.

Postmodernen maken werk van inspraak, participatie, medebeslissing en leggen veel nadruk op de eigenheid van door de betrokkenen genomen beslissingen. Daarbij respecteert men de betekenis van de ruimte, mits goed gearticuleerd. In vergelijking met de modernen heeft hier een *omslag* van visie plaatsgevonden. Men is veelal sterk gekant *tegen* moderne geïnstitutionaliseerde inspraak, omdat die lang niet *ver* en niet *diep* genoeg gaat. De kritiek spitst zich toe op enkele punten:

- Juist dankzij inspraak blijft er bij de moderne landschapsarchitectuur weinig te beslissen over voor de betrokkenen zelf.
- Het plaatsbeklederschap van de landschapskundige is een 'wassen neus'. De diepere leefwereld, de betekenis die mensen aan hun omgeving toekennen, het verhaal en het beeld van de ruimte kan de moderne landschapsarchitectuur niet vaststellen. De landschapskundige blijft aan de oppervlakte en graaft niet diep genoeg.
- Zodoende blijven de modernen 'van bovenaf' plannen maken. Administratieve, bureaucratische en machtsmotieven voeren de boventoon bij moderne planvorming.
- De modernen hebben een verkeerd begrip van behoeften. Gevoelens voor een plek, voor de eigen geschiedenis van een plek en voor bepaalde beelden zijn behoeften die met recht zijn na te streven. Ieder heeft zijn eigen verhaal en zijn eigen wil ten opzichte van de omgeving, zowel

in beelden als in dromen. Wanneer er regelmatigheden in dit soort behoeften worden opgespoord is de functie van de ruimte beter vast te stellen.

Wanneer op een postmoderne wijze een parkje ingericht moet worden betekent dit planvorming van onderop en van binnenuit. De alledaagse leefwereld van de betrokkenen staat centraal. Willen de gebruikers een natuurlijk beeld van een park? Dan wordt dat de ingang. Maar dan moeten de betrokkenen wel zelf met hun behoeften naar voren komen. Men moet zelf de beelden gaan interpreteren, het verhaal erbij bedenken. Pas dan kan er rationeel gekozen worden. De postmoderne landschapsarchitect zal de gebruikers trachten uit te lokken om hun eigen behoeften zo duidelijk mogelijk te formuleren. Uiteindelijk kiest de belangengroep voor een parkje met een bepaald beeld, gebruik, ontsluiting e.d. Maar dat niet alleen, men kiest ook voor een bepaalde wijze van inrichten: gefaseerd of niet, veel of weinig hulp van de betrokkenen, onderhandelen met het stadsbestuur en een compromis sluiten met de aangrenzende wijkvereniging.

2. *Natuur- of cultuurvriendelijk*

Wanneer de visie op de *procedure* overgaat in een visie op de *inrichting* van het landschap moet de postmoderne ontwerper en de gebruiker *kiezen* uit elkaar uitsluitende visies.
Welke postmoderne visies bestaan er? Zonder naar volledigheid te streven wil ik twee voorbeelden van postmoderne vi-

Procedure	***Inrichting***
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

sies op het landschap geven:
- de *natuurvriendelijke*;
- de *cultuurvriendelijke*.

Wat verstaat men hieronder?

Natuurvriendelijkheid

Er bestaat een ordening van het landschap onafhankelijk van de mens. Dat is de *natuurlijke* ordening gebaseerd op ecologische evenwichten. De natuur speelt, precies als de mens, het spel om de ordening van de ruimte. De natuur is als het ware ook een rationele aktor. In tegenstelling tot de cultuurvriendelijke visie, waarin het landschap alleen een instrumentele waarde voor de mens heeft, bestaan er in de natuurvriendelijke visie objectieve waarden in de natuur zelf. Daarom veel nadruk op het schilderachtige beeld van de wilde natuur, groei van zowel natuur als stad, natuurlijke evenwichten, evenwichtsstadia, gradiënten, biotopen, wildernis en laten ontstaan van spontane vegetatie [h].

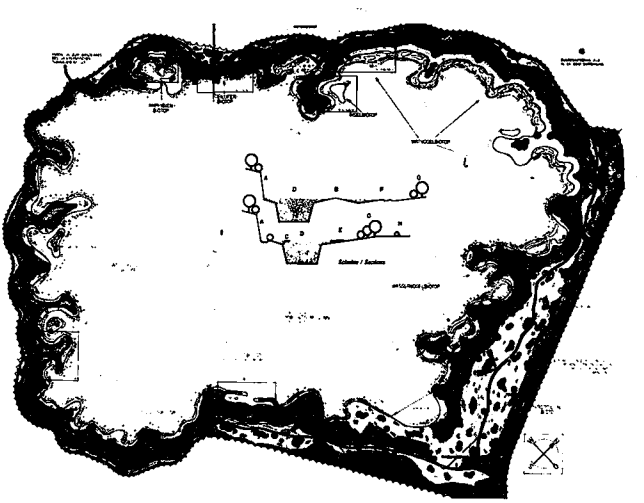

[*h*] *Gestaltungsplan Sandgrube Hausdülmen, F. Neuhaus, 1980, uit: Garten und Landschaft, 92-11 (1982), 844-845.*

In ons voorbeeld zou de gebruikersgroep met de postmoderne ontwerper nagaan in hoeverre de plek geschikt is om, via minimale menselijke ingrepen tot een park te maken. Het park zou een enklave van rust en natuurlijke orde moeten worden binnen een drukke en onnatuurlijke stad. Een typisch voorbeeld hiervan geeft S.I. Andersson met zijn inzending voor de prijsvraag van een stedelijk park in Parijs (La Villette) [i]. Ook het glo-

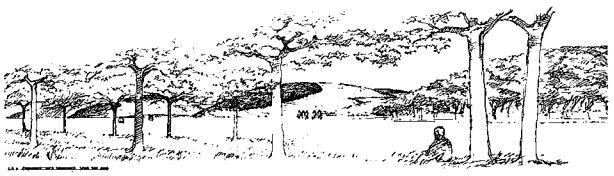

baal landschapsplan van Reh c.s. valt hiermee te vergelijken [j], terwijl natuurterreinen in Oostelijk Flevoland, geheel buiten de stad, een soortgelijke visie lijken te verbeelden [k].

Cultuurvriendelijkheid

Een *cultuurvriendelijke* visie is wars van schilderachtigheid en natuurlijke orde zoals deze in de voorgaande visie worden verbeeld. De stad is de bron van cultuur en heeft als zodanig eigen ordeningsprincipes en eigen wetmatigheden. Een park in de stad is geen (natuurlijk) eiland maar is eveneens onderworpen aan de culturele wetten van de stad. Een landschap in een verstedelijkt gebied idem dito. Volgens deze visie moet het landschap niet alleen dienend of doelmatig zijn voor de mens(modern) maar ook

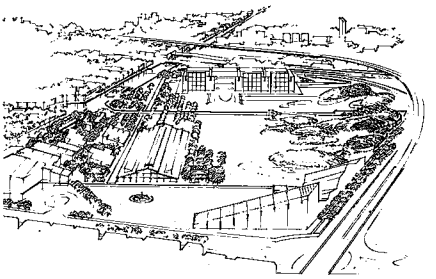

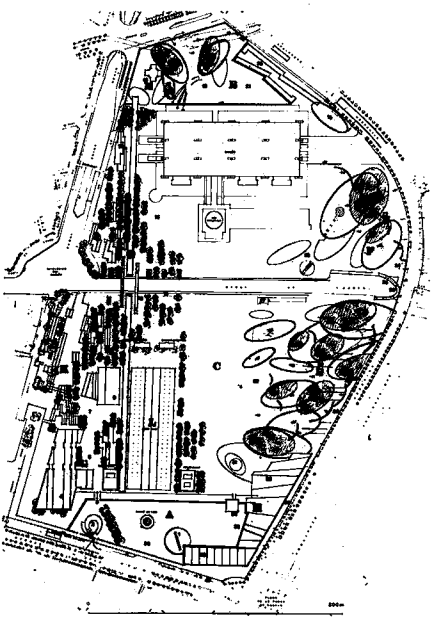

[i] Plattegrond, vogelvlucht en perspectief van het prijsvraagontwerp voor La Villette in Parijs, S. Andersson, 1982, uit: Landskab, 64-3 (1983), 53-55.

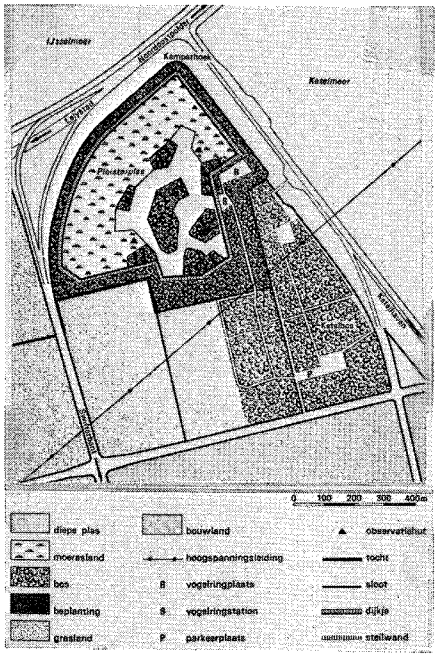

diens wil, droom, beeld en betekenistoekenning mogelijk maken. En omdat elke generalisatie tot behoeften van de mens abstracties insluit op het gebied van betekenissen en beelden betekent cultuurvriendelijkheid al snel vriendelijk voor een aparte belangengroep: kindvriendelijk, vrouwvriendelijk of buurtvriendelijk. Onderling ontstaan er zodoende variaties met sterke verschillen. Wat ze gemeen hebben is het uitgangspunt van een bepaalde belangengroep. Daarom veel nadruk op ruimtevormen die specifiek zijn voor die belangengroep: recreatieruimten, ontmoetingsruimten, ontspanningsruimten of produktieruimten. De uiterste consequentie van een cultuurvriendelijke visie is de inrichting van het landschap als een *kermis* of *pretpark* met 'voor elk wat wils' en flexibel in te richten.

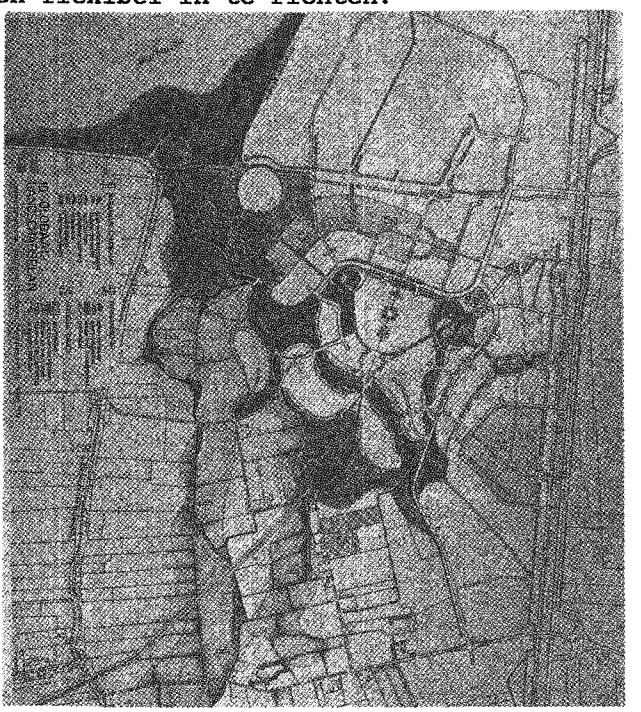

[j] *Globaal landschapsplan Hellevoetsluis, uit: W. Reh c.s., 1980, 65, fig. 10. De cijfers 1, 2 en 3 stellen resp. het natuurlijk landschap, het parklandschap en het stedelijk groen voor, ecologisch en expressief geordend.*

[k] *Natuurgebied Ketelbos met Pleisterplas, Oostelijk Flevoland, 1982, uit: R.IJ.P. 1982, 243, fig. 2.*

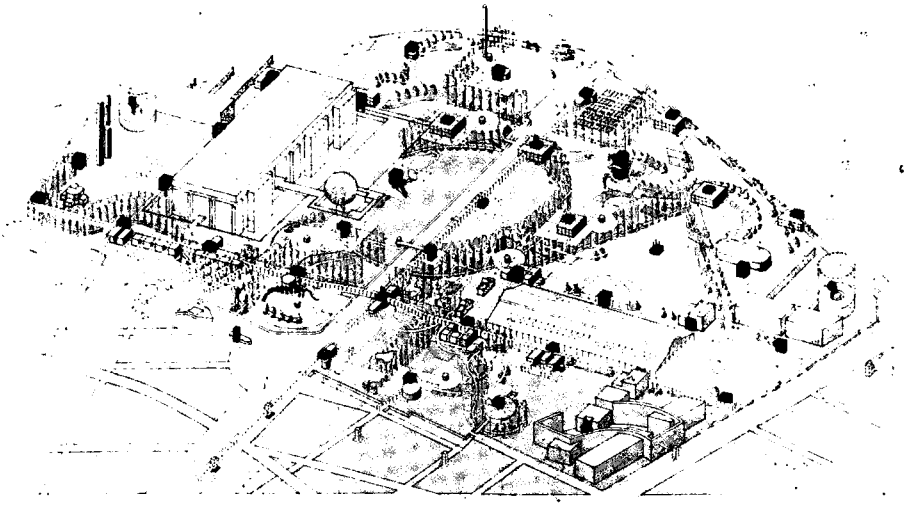

Bij het voorbeeld van de inrichting van een stedelijk park zou de nadruk komen te liggen op voorzieningen voor verschillende belangengroepen (sport en spel, educatie, ontmoeting, produktie, consumptie e.d.). Dit zou een collage van ruimtelijke vormen zoals bij een kermis met zich mee kunnen brengen. Een voorbeeld is de inzending van Tschumi voor het park La Villette in Parijs [1]. "In

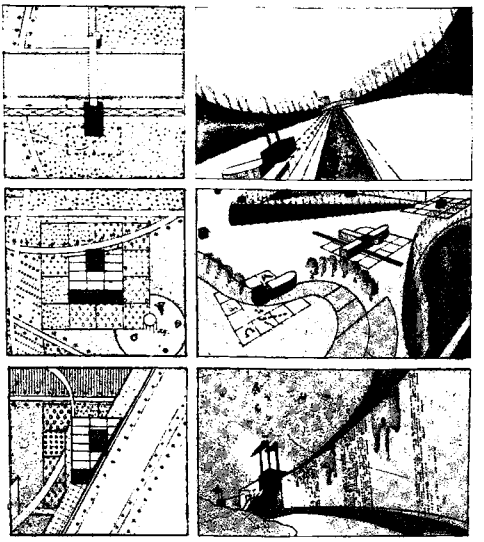

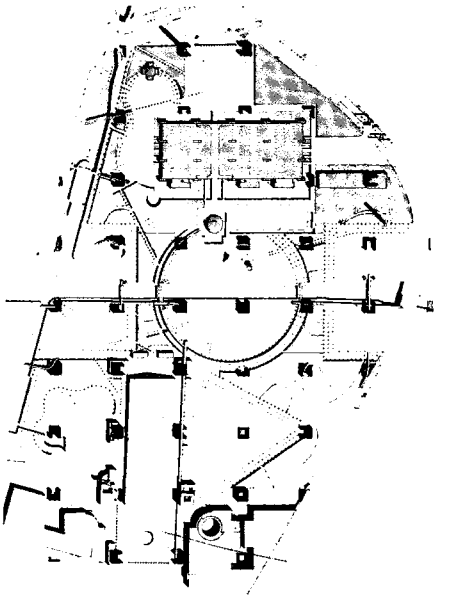

[1] Prijsvraagontwerp voor La Villette in Parijs, B. Tschumi, 1982, uit: Landskab, 64-3 (1983), 59. In de begeleidende perspectieven past Tschumi vervreemdingstechnieken toe, door de horizon te laten verschuiven.

de ontwikkeling van de open stedelijke ruimte is het park een model waarbinnen programma, vorm en context elkaar aanvullen. Het park is onderdeel van het grotere stedelijke geheel; de stad wordt ook niet ontkend binnen het park. Het gebied moet worden ontwikkeld volgens een structuur die ongeplande activiteiten mogelijk maakt" (20).

Op het gebied van de stedebouw formuleert Weeber een cultuurvriendelijke visie: "De kwaliteit van het stadsbeeld wordt primair bepaald door de beeldkwaliteiten van de openbare ruimte (....). Dit stedebouwkundig plan zal (...) aan een aantal eisen moeten voldoen, waarvan ik er hier een aantal voorlopig wil formuleren:

- Het plan is primair een formele objectieve tweedimensionale compositie, gericht op het ordenen van openbare stedelijke ruimte, waarvan de vormen associëren met in de cultuur van de stedebouw en architectuur verankerde beeldtypen (.....).
- Het plan is onverschillig ten aanzien van de toekomstige functiepatronen. Zo zal ondermeer de maatvoering in de eerste plaats gericht zijn op een tot stand te brengen formele beeldkwaliteit en niet zozeer op functies als verkeersfuncties. Wel moeten dergelijke functies later adequaat in het plan tot stand kunnen komen" (21).

(20) de BOER en van DIJK (1983), 24.
(21) WEEBER, C., Geen architectuur zonder stedebouw, Intermediair, 15-42 (1979), 65.

Monumentale effecten en allure tonen dat ruimten door mensenhanden zijn gemaakt. Mensen die reageren op de stedelijke cultuur. Hierdoor beeld je aan de stad [m]. Een van de mogelijkheden daartoe is gebruikmaken van stedelijke ruimtetypen die uit de geschiedenis zijn overgeleverd: lanen, boulevards, arcades e.d.

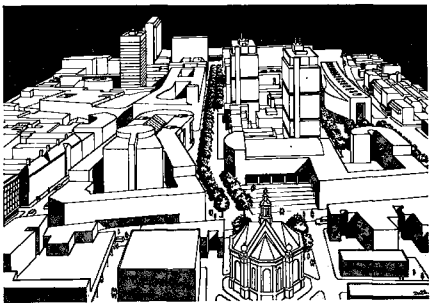

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

3. *Onderzoek en actie*

Hoe wordt de bestaande toestand van wensen en behoeften onderzocht?
Omdat het begrip 'behoefte' in vergelijking tot de modernen een sterke wijziging heeft ondergaan, er horen nu immers ook betekenissen als de behoefte aan een verhaal en betrokkenheid bij, moet ook het onderzoek van methode veranderen. Bovendien hebben we te maken met een geëngageerde populatie en een betrokken landschapsarchitect, die gezamenlijk tot overeenstemming willen komen over *hun* definitie van de toestand.
Daarom wordt er *uitgegaan van de alledaagse ervaringen*, heeft het onderzoek ook een *actie*component, wordt er niet louter geobserveerd maar met bijvoorbeeld diepte-interviews gewerkt. De onderzochten interpreteren zelf de resultaten van het onderzoek. Dergelijk onderzoek naar 'verborgen behoeften' staat te boek onder de termen: actie-onderzoek, kwalitatief onderzoek en fenomenologische benadering. Het gaat hierbij niet primair om het verzamelen van informatie (zoals bij de modernen) maar om de *actie* waarbij een als problematisch ervaren toestand

[*m*] *Rangschikking en vorm van de bouwblokken in het ontwerp-bestemmingsplan voor het Spui-kwartier in Den Haag, C. Weeber, 1982, uit: Wonen/TABK, 13 (1983), 11.*

wordt veranderd. De benadering heeft een minder atomistisch en meer systeem-theoretisch karakter. Er moeten samenhangende uitspraken worden gedaan die de verandering van de bestaande toestand mogelijk maken. Hier is *niet één methode* voor. Meerdere methoden van behoeftenonderzoek worden ingezet, afhankelijk van de situatie. Wat ze allemaal gemeen hebben is, dat er wordt geanticipeerd op een wenselijk geachte, toekomstige toestand (betrokkenheid bij het landschap). Er zit een vorm van *projectie* in: onderzoek naar de mate waarin mensen met het oog op de toekomst betekenis verlenen aan ruimten zelf en aan gebeurtenissen in de ruimte.
Schematisch kan de moderne tegenover de postmoderne landschapsarchitectuur geplaatst worden door middel van onderstaande begrippen. Hierbij moet wel bedacht worden dat deze typeringen vanuit het postmodernisme worden gegeven:

modern	*postmodern*
één methode	meerdere methoden
kwantitatief	kwalitatief naast kwantitatief
nomologisch	fenomenologisch naast nomologisch
atomistisch	systeem-theoretisch
geabstraheerde ervaringen	alledaagse ervaringen
observatie van uiterlijk gedrag	interpretatie van betekenissen
distantie	betrokkenheid
geschreven woord	woord en beeld
beschrijven en verklaren	projectie en actie

taal van de deskundigen	taal van de betrokkenen
behoeften vertaalbaar in ruimtelijke elementen	behoeften aan ruimten, gebeurtenissen en betekenissen
ontwerpmiddelen:	ontwerpmiddelen:
- montage - puzzelen - berekening - constructie	- collage techniek - flexibiliteit - *de*compositie - *de*constructie - vervreemdingstechniek

Schema:

Tegenstellingen bij de moderne en postmoderne landschapsarchitectuur.

Behoeften aan ruimten, gebeurtenissen en betekenissen

Omdat postmodernen zich zo sterk afzetten tegen het behoeftenbegrip en -onderzoek van de modernen lijkt het erop alsof men van een fundamenteel ander soort onderzoek uitgaat. Dit is echter niet het geval.

Postmodernen houden er in hun methode van onderzoek rekening mee dat de belangengroep activiteiten in de ruimte realiseert met anderen als tegenspeler. Om de bedoelingen van die anderen in te schatten is het onmogelijk om deze atomistisch op te vatten en er een objectieve gedragswetenschappelijke analyse op los te laten. Daarom neemt de postmoderne landschapsarchitectuur zijn toevlucht tot die methode van onderzoek waarbij men zich inleeft in de bedoelingen van zichzelf en van de ander. Niet omdat dat zo'n goede methode is maar omdat bedoelingen, betekenissen, beelden en dromen alleen

zó gekend kunnen worden. Inschatten van bedoelingen heeft tot doel het technologisch ingrijpen in de ruimte te vergemakkelijken. Het is geen doel op zich. Je moet er uiteindelijk oriëntatie op en instrumenten voor het handelen aan kunnen ontlenen. Vandaar geen totaal ander idee van onderzoek maar *pluralisme* in de methode. Het gaat er om de werkelijkheid in onderdelen uit elkaar te halen (deconstructie) om deze vervolgens afzonderlijk te bestuderen en daarna weer in elkaar te zetten. Voor sommige onderdelen is de kwalitatieve en voor andere de kwantitatieve methode het meest geschikt. Vandaar dit pluralisme.

Wat is de uitkomst van dit behoeftenonderzoek?
Postmodern behoeftenonderzoek levert uitspraken over de behoefte aan:

- *ruimten*, niet zozeer voor bepaalde activiteiten als wel ruimte in het algemeen, waar verschillende activiteiten na en naast elkaar, kunnen plaatsvinden: ruimte voor de toekomst.
- *gebeurtenissen*, uitgesplitst naar belangencategorie. Bijvoorbeeld de behoefte aan *ontmoeting* bij jachtige, drukke stadsbewoners van middelbare leeftijd.
- *betekenissen*, eveneens verschillend per belangengroep. Zo kun je je voorstellen dat er bij sommige groepen jongeren een behoefte bestaat aan een *dynamisch decor* voor hun subculturele uitingen in de stad (bijvoorbeeld 'grafitti'). Anderen zoeken *neutrale plekken* waar ze met rust gelaten worden.

Hoewel deze behoeften 'zacht' lijken is dat toch maar schijn. Ze lijken *subjectief* maar ze zijn *intersubjectief*. In het gesprek tussen de verschillende potentiële gebruikers van een toekomstig park *leren* mensen (o.a. met hulp van de postmoderne landschapsarchitect) hun vage en individuele politieke, ethische en esthetische wensen en verhalen formuleren in intersubjectief controleerbare bewoordingen. Pas bij overeenstemming over de legitimiteit van een bepaalde nauwomschreven behoefte van een met name te noemen belangengroep, worden deze wensen verder in de procedure opgenomen. In het gesprek leert men dan ook alle problemen, betekenissen, wensen en verhalen te formuleren in termen van behoeften die *intersubjectief* worden ervaren.

Het behoeftenonderzoek levert een *programma* op. En aangezien er 'voor elk wat wils' moet komen, ligt het voor de hand dat het programma, uiteengelegd over de ruimte, groter is dan het terrein dat beschikbaar is. In de prijsvraag voor 'Parc de la Villette' (Parijs) is dit het geval.

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

4. *Analyse van de bestaande toestand*

De analyse van de bestaande toestand van het landschap hangt zeer sterk samen met de visie op de inrichting. Vanuit een natuurvriendelijke visie komt men middels andere begrippen tot een andere analyse, dan bijvoorbeeld vanuit een cultuurvriendelijke visie. Al die verschillen hoeven hier niet breed uitgemeten te worden. Het gaat om dat wat deze visies

gemeen hebben. Dat is een *objectieve beschrijving* van de ruimte (in patronen), formuleren van *wetmatige tendensen* (in processen) om daaruit *technologisch inzicht* af te leiden.

Theorie

Natuurwetenschappelijke theorieën zijn relevant voor de patroonbeschrijving. Die leveren inzicht in bodemopbouw, reliëf, waterhuishouding en vegetatiepatronen, maar ook in de *formele* opbouw van het terrein. Deze laatste is verantwoordelijk voor het *patroon van betekenissen* dat bij de aanschouwer wordt opgeroepen. Postmoderne landschapsarchitectuur gaat er vanuit dat er een nomologische theorie bestaat over het effect van vormen op het gedrag van mensen, via de betekenis*indruk*. Ook al is die theorie nog niet helemaal ontwikkeld, in de analyse moet men daarop wel anticiperen. Hierin gaat men *verder* dan de moderne landschapsarchitectuur, die dit gebied nog met 'witte plekken' bezaaid ziet. Hoogstad noemt zo'n theorie 'spatiologie': "De vorm van de ruimte maakt bepaalde bewegingen mogelijk en andere onmogelijk; de vorm manipuleert mijn bewegingsvrijheid en maakt derhalve dat ik een bepaalde ruimte slechts kan kennen aan de wijze waarop zij bepaald is, resp. waarop zij beperkingen aan mijn bewegingen oplegt. Dus: vorm van de ruimte geeft kenmogelijkheden van de dingen, door de veranderingsmogelijkheden van mijn beweging leer ik de ruimtelijke condities kennen. Wanneer dat waar is kan ik met deze wetenschap in de hand een spatiologie

ontwikkelen, een ruimtewetenschap, een typologie van de ruimte naar bewegingsvrijheid" (22) [o].

Tschumi stelt in een theoretisch onderzoek dat de architectonische ervaring bestaat uit het in elkaar grijpen van 'gebeurtenissen', 'ruimte' en 'beweging'. De moderne architectuurtheorie wil deze tot een *synthese* brengen. Hiertegenover poneert Tschumi een andere stelling: deconstrueer de architectuur en laat, door toepassing van vervreemdingseffecten, de contradictie tussen vorm en betekenis, tussen gebeurtenis en beweging, tussen ruimte en functie zichtbaar worden. Hetzelfde moet met de algemeen aanvaarde tekenwijze in de architectuur gebeuren. Door *de*compositie, vervreemding en *de*constructie wordt de vorm van de betekenis

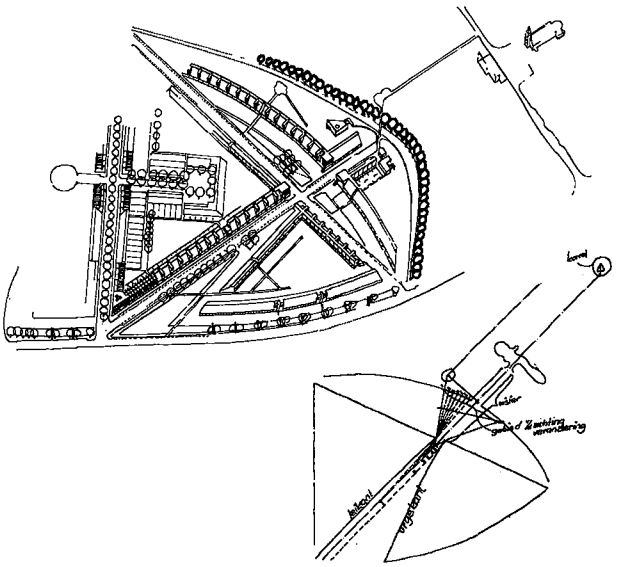

[o] *Verkavelingsplan voor Rhoon-Noord, J. Hoogstad , z.j. "Het kerkje en het kasteel hebben (...) een karakteristieke, centrale plaats, zodat het wezenlijk leek een zichtlijn op de toren vrij te houden (...). Het gaat daarbij niet om de kerk en zijn specifieke betekenis als zodanig, maar om het visuele aspect van de verticaliteit; een watertoren zou op dezelfde manier 'gespaard' zijn. De zichtlijn is tevens aanleiding (...) om een 'voor' door het wijkje te trekken. De beweging in die vore wordt in de boogvormige ruimte afgeleid van de toren en omgezet in een breedtemaat dwars op de zichtlijn. Deze twee 'bewegingen' bepalen de maat van het wijkje." J. Hoogstad, uit: Plan, 11-12 (1980), 31.*

(22) HOOGSTAD, J., De noodzaak van 'n architectuurtheorie, Plan, 11-12 (1980), 25.

losgehaald, om daarmee nieuwe betekenissen te laten ontstaan (23) [p].

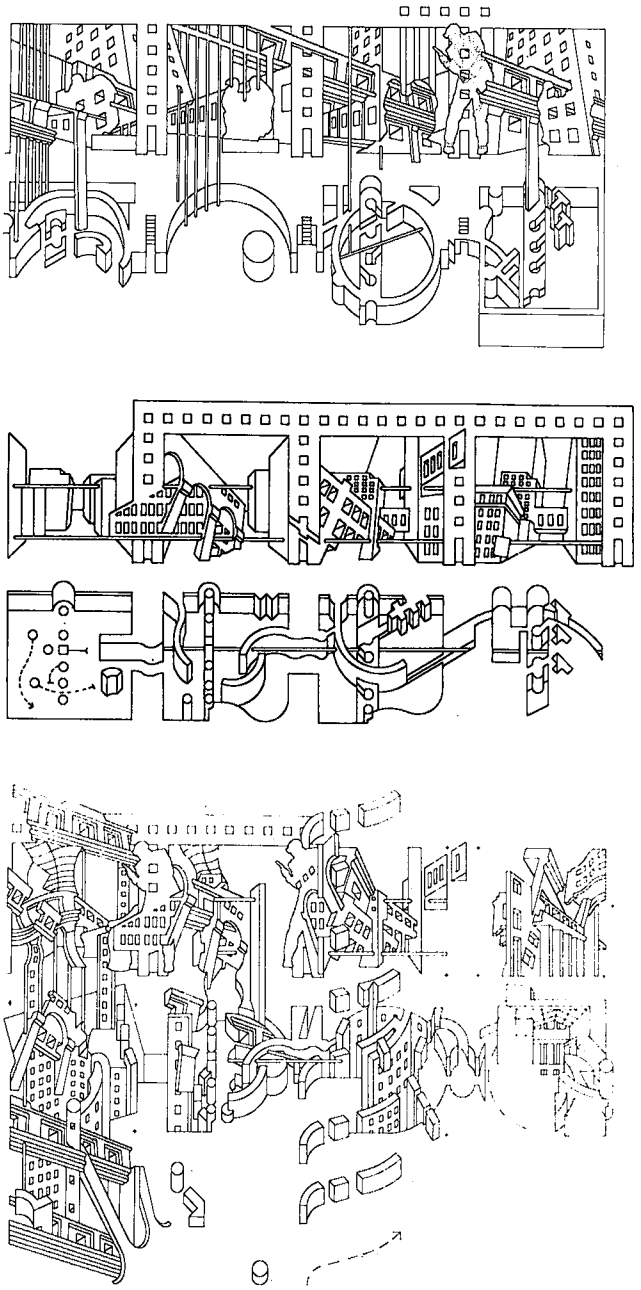

(23) TSCHUMI, B., Manhattan Transcripts, Londen 1981, 7-12.

[p] *Drie beelden met vervreemdingseffecten, toegepast op de axonometrische tekentechniek, uit: B. Tschumi, 1981, 48-55-56.*

In de prijsvraag 'Parc de la Villette' past Tschumi deze werkwijze toe. Eerst haalt hij het overvolle programma van de prijsvraag analytisch uit elkaar. Hij reconstrueert het programma tot een aantal gebeurtenissen die hard met elkaar contrasteren en ieder een eigen ontwerpsystematiek volgen.
Door ruimtelijke ingrepen wordt het conflict versterkt in de veronderstelling dat de lijn-, punt-, en vlakelementen nieuwe gebeurtenissen zullen oproepen, nieuwe betekenissen laten ontstaan en nieuwe bewegingen mogelijk maken [q].

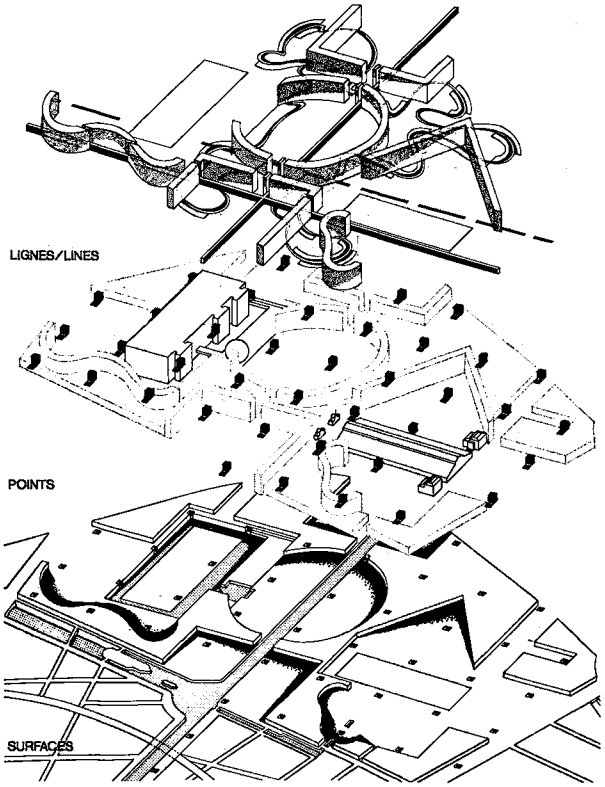

[q] *Decompositietekening van lijnen, punten en vlakken in het prijsvraagontwerp voor La Villette te Parijs, B. Tschumi, 1982, uit: Architectural Review, CLXXIV-1040 (1983), 73.*

Toepassing

Theorie is pas zinnig wanneer deze aanknopingspunten biedt voor het ontwerpen.

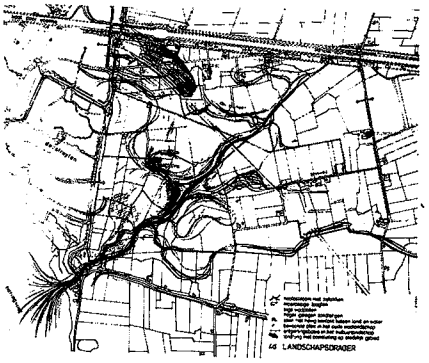

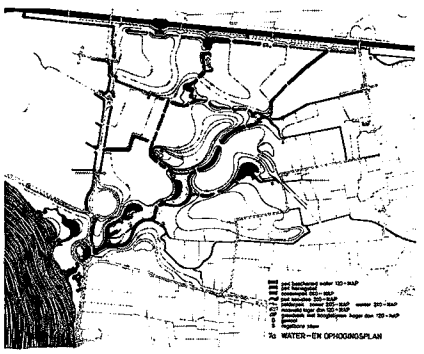

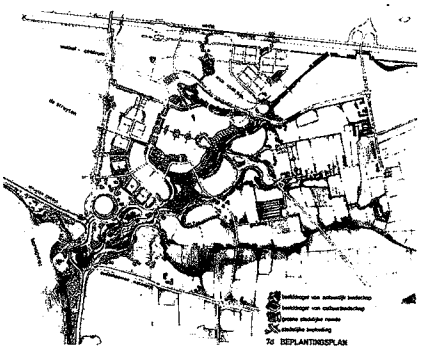

Je moet de processen kennen om daarin succesvol te kunnen ingrijpen en maatregelen te kunnen nemen. Daarom worden de "Als ..... dan ...." uitspraken uit de theorieën omgeformuleerd tot: "Als ik dat wil dan moet ik zus of zo handelen". Op dat moment zijn het technologische uitspraken geworden, waarmee een omgeving valt te veranderen. "Met 'recepten voor stedebouw' doel ik op methodieken die hanteerbaar zijn op het gebied van de kwaliteitsbeheersing in het produktieproces van de ruimtelijke ordening, en die met name gericht zijn op de visuele kwaliteit van het tot stand te brengen milieu" aldus Weeber (24).
Ik denk dat met 'recepten' en 'technische maatregelen' hetzelfde wordt bedoeld. Voor de formulering van maatregelen is een descriptieve analyse van de bestaande toestand van het grootste belang. Juist de nuchtere, geverifiëerde feiten uit de analyse kunnen technologische uitspraken of recepten rechtvaardigen.
In het door mij geschetste, fictieve parkvoorbeeld analyseren groepen gebruikers, bijgestaan door de postmoderne ontwerper die verschillende theorieën inbrengt, de plek als *een serie elkaar overlappende patronen en structuren*, elk met hun eigen processen. In de natuurvriendelijke visie van Reh c.s. (25) wordt de landschapsstructuur, de bewoningsstructuur naast de ontsluitings-

(24) WEEBER (1979), 63.
(25) REH (1980), 33 e.v.

structuur geanalyseerd. Die worden weer onderverdeeld in o.a. landschapspatroon, landschapsdynamiek, belevingswaarde, landschapsdragers en sfeerbepalingen. Uit deze nevenschikking van totaal verschillende zaken blijkt dat Reh c.s. het patroon, proces en structuurbegrip niet consequent toepassen. Ook belevingswaarde en sfeerbepalingen hebben weinig met structuur te maken [r].

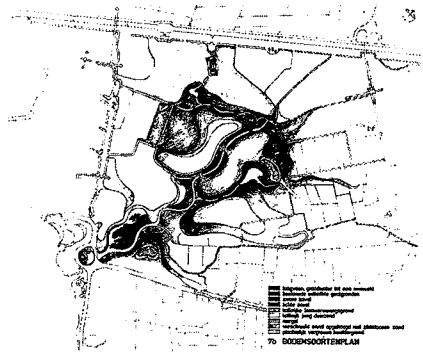

Middels de analyse van de plek wordt de visie intersubjectief. Men probeert een compromis te bereiken over hetgeen gewenst kan worden op die plek door deze grondig te beschrijven en te analyseren. Het *verhaal* dat de plek te bieden heeft wordt expliciet. De *betekenis* van de vorm wordt een functie. Ook wanneer de relatie tussen functie en vorm niet erkend wordt (Tschumi) kun je door te manipuleren met de vorm betekenissen laten ontstaan.

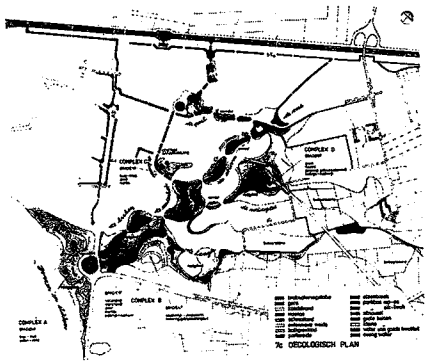

5. *Rationele doelkeuze*

Een rationele keuze van doelen komt tot stand door te onderhandelen *binnen* een bepaalde belangengroep.
Wat de verschillende aktoren zich zoal wensen is duidelijk geworden uit het behoeftenonderzoek. Maar bij de formulering van wensen stoort niemand zich al te veel aan de realisatiemogelijkheden. Dat zou onvoldoende duidelijkheid geven in de *diepere* achtergrond van gevoelens, wensen en behoeften. Daarom is de kans groot dat iedere potentiële gebruiker een beetje *overvraagt*. Nu moet er een *ordening* in al die behoeften worden aangebracht.

Procedure	***Inrichting***
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

[r] *Enkele plannen van totaal verschillende aard voor Hellevoetsluis laten zien hoe verschillende zaken door elkaar worden gehaald, uit: W. Reh c.s., 1980, 44, 52,56.*

Het zou *irrationeel* en *niet democratisch* zijn wanneer sommige wensen uit het programma gegooid zouden worden om zodoende genoeg ruimte over te houden voor de realisatie van resterende behoeften. Dit past niet in de democratische procedure omdat hierdoor sommige aktoren niet aan hun trekken komen, zonder dat er een gemeenschappelijke afweging van doelen heeft plaatsgevonden.
Een *rationele doelkeuze* levert *prioriteiten* tussen gemeenschappelijke doelen per belangengroepen op.
Iedere aktor voorspelt de effecten van de te nemen maatregelen, bij realisatie van al zijn behoeften. Het inzicht dat daar uitkomt gebruikt hij bij de samenstelling van zijn individuele prioriteitenlijst. Een belangengroep krijgt inzicht in het *gemeenschappelijke belang* wanneer alle aktoren met de prioriteitenlijst van de ander eveneens de effecten van realisatie van andermans wensen gaan inschatten. Op die manier wordt duidelijk welke doelen door iedereen in de groep als het meest belangrijk worden geacht, welke iets minder en welke als toegift beschouwd kunnen worden.
Zodoende ontstaat een *doelstellingenhiërarchie* waarin een prioriteitsvolgorde wordt aangegeven. Hierover hebben de leden van de belangengroep overeenstemming bereikt.

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

6. *Inrichtingsdoelstellingen*

Haast ongemerkt gaat de doelkeuze over in een formulering van inrichtingsdoelstellingen. In deze fase worden de doelen

ruimtelijk concreet en wordt er objectief aangetoond dat niet alle behoeften *op deze plek* zijn te realiseren. Inrichtingsdoelstellingen zijn per visie verschillend. Het gaat om een definitie van de gewenste situatie van het landschap. Bijvoorbeeld een park met zus of zo'n sfeer, met die en die karakteristieken en zoveel mogelijk verschillende betekenissen zodat uiteenlopende groepen aan hun trekken kunnen komen. Wanneer men echter al de wensen en behoeften in dat ene kleine parkje wil realiseren is dat veel te veel. Op die manier zouden alle gebruikers over elkaar struikelen en zou er geen park meer overblijven. Er blijken bij nader inzien enkele wensen, gezien de aard van de plek, op onmogelijkheden te berusten. Je kunt nu eenmaal geen rustige plek *direct* naast een speelvijver met joelende kinderen leggen. Bovendien geeft een polderlandschap weinig aanleiding om er de sfeer van bergachtige taferelen in op te roepen.

Om te voorkomen dat er dingen gepland worden die technisch onmogelijk blijken te zijn, moet de groep van potentiële gebruikers de maatregelen om tot de gewenste toestand te komen eerst toetsen op technische haalbaarheid. Dat wil zeggen *doorrekenen* op mogelijkheden van de grondsoort, het reliëf, de waterhuishouding en de ligging van kabels en leidingen. Daarbij is het helemaal niet zeker dat al die *technische kennis* ook in de groep aanwezig is. De postmoderne landschapsarchitect heeft ook niet alle technische deskundigheid in huis. Daarom

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

huurt men technische deskundigheid in voor de uitvoering van de toets aan de technische randvoorwaarden. De deskundige overlegt enkele mogelijkheden en onmogelijkheden met de belangengroep. De groep beslist uiteindelijk en *maakt een keuze* voor *ofwel* laten vallen van enkele wensen, *danwel* tegen hoge kosten, vasthouden aan technisch moeilijk uitvoerbare wensen.

7. *Behoeftentypologie*

Democratisering van de ontwerpprocedure komt neer op meedenken, meepraten, meebeslissen en meedoen door de gebruikers zelf. Om een bepaalde gewenste toestand van behoeftenbevrediging te bereiken moeten potentiële gebruikers zelf mee interpreteren wat hun wensen zijn. Met behulp van de postmoderne landschapsarchitect wordt een *behoeftentypologie* opgesteld. In de eigen woorden van gebruikers opgetekende wensen en behoeften worden *gecategoriseerd* en *geïnterpreteerd* naar *ruimten, gebeurtenissen* en *betekenissen* bij verschillende groepen.
De verschillende belangengroepen onderhandelen elk met hun eigen doelstellingenhiërarchie achter de hand, over een gemeenschappelijke behoeftentypologie. De eigen doelstellingen bezitten, realistisch bekeken, een beetje *overvraging*. Andere belangengroepen doen dat ook.
In de situatie van *vragen* en *bieden* tracht iedere belangengroep met de doelstellingen van de ander in te schatten wat de tegenspeler wil en wat de onderhandelingsruimte is. Zo worden de verschillende doelstellingenhiërarchien *af-*

gewogen en *geordend* in een behoeftentypologie waar iedereen het mee eens kan zijn. Schematisch ziet een behoeftentypologie er als volgt uit:

	gebeurtenis				
	1	2	3	4	5
belangengroep a					
belangengroep b					
belangengroep c					
belangengroep d					

Schema
Behoeftentypologie

Reh c.s. formuleren deze fase in het postmoderne ontwerpen met de volgende woorden:
"Vervolgens wordt naar aanleidingen gezocht om dit woonlandschap verder te differentiëren (....).
Het 'wonen' wordt hier beschouwd als een activiteit, die op basis van voorkeuren tot stand komt. Deze differentiatie biedt de mogelijkheid om het inspraakproces te structureren (...). Daartoe is een *typologie* ontwikkeld: een typering van mogelijke toekomstige bewoners (A) in samenhang met het gebruik of de inrichting (B) en de vormuitdrukking (C) (...).
Woninggericht worden bewoners genoemd die de privésfeer en de openbare sfeer willen ordenen op basis van de dynamiek van een 'groter' stedelijk leven, waaraan zij buiten de grenzen van hun buurt deel hebben.
Als *buurtgericht* worden bewoners beschouwd indien ze geneigd zijn de ordening van de buitenwereld te betrekken op

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

het eigen woonmilieu (.....).
Zo kan een koppeling tot stand worden gebracht tussen woonvoorkeuren aan de ene kant en de situering (...) aan de andere kant" (26) (cursivering j.m.).

8. *Vormencatalogus*

In de postmoderne landschapsarchitectuur is geen sprake meer van een 'stijl' of een 'vormentaal'. Traditionelen hebben nog uiteenlopende stijlen, waarmee een visie in beeld wordt uitgedrukt. Modernen getuigen van hun visie door een consequent gebruik van die vormentaal, waarmee functionaliteit, dienstbaarheid en doelmatigheid wordt verbeeld.
De vormen, die in de postmoderne landschapsarchitectuur worden gebruikt, zijn gezuiverd van al die uitdrukkingen en verbeeldingen. Vormen kunnen geen mededelingen doen, ze hoeven geen boodschappen over te brengen. Vormen kunnen niet naar iets verwijzen, alleen naar zichzelf. Alleen mensen hebben iets mee te delen, vormen niet. Er is een *oneindige catalogus van vormen* die mensen gebruiken en verbruiken. Daarnaast is er een *ontwerp- of architectuurtheorie* waarin uitspraken worden gedaan over de wijze waarop bepaalde categorieën van vormen structuren en verbanden aangaan en, met een bepaalde kans, betekenisindrukken bij aanschouwers opwekken. Een stelsel van vormen die soortgelijke betekenisindrukken achterlaten, wordt een *vormencatalogus* genoemd.

(26) REH (1980), 49.

Een postmoderne architectuurtheorie levert *meerdere* vormencatalogi, op basis van empirische wetmatigheden van de vorm. Daarmee kun je uitspraken doen over de mogelijkheden en onmogelijkheden van combinaties van vormelementen inclusief de betekenisvolle, betekenisloze dan wel bewust vervreemdende effecten die ermee te bereiken zijn. Met een postmoderne ontwerptheorie is een ontwerp als het ware door te rekenen op te verwachten effecten.

Vormentaal

Pohl gebruikt het woord *vormentaal* in een betekenis die lijkt op vormencatalogus: "Viele Einsender versuchten (....) die vorgefundene Illusionslandschaft mit harten Kontrasten zu Überfremden, etwa mit linear entworfen Erlebnisachsen, mit Quadraten und anderen geometrischen Figuren, die oft antagonistisch zum Bestehenden wie ein Dia über dem anderen lagen. Andere Entwerfer fügten allerlei formale Kontrastelemente ein, wieder andere schlugen unter verwendung einer strengen *Formensprache* radikale Änderungen der bestehenden Anlage vor. Manch einer erinnerte dabei an Stilepochen formaler Gartenarchitektur" (27) (cursivering j.m.). Uit dit citaat valt op te maken dat er meerdere vormentalen zijn, dat een vormentaal kan herinneren aan

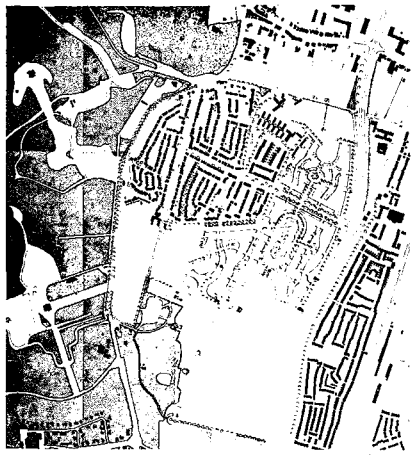

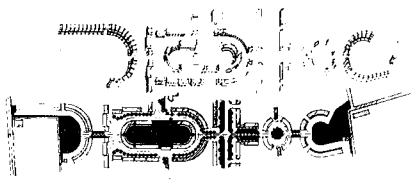

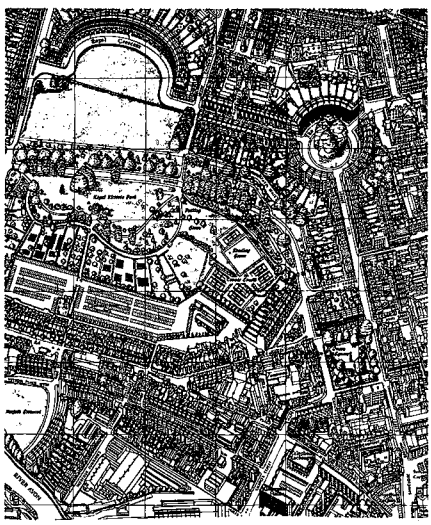

[s] *Studieontwerp Ramplaankwartier in Haarlem, P. Kalkhoven, 1980, uit: Wonen/TABK, 13 (1980), 15. Vergelijk dit met: Royal Cresent e.o., Bath, J. Wood, 1723, uit: K. Dallimore c.s., The city of Bath, 1971, detail.*

(27) POHL, N., Niederlande: In der Landschaftsarchitektur Klarheit wiederentdeckt (1, 2 en 3), Garten und Landschaft, 93-5, 6 en 7 (1983), 398 e.v.

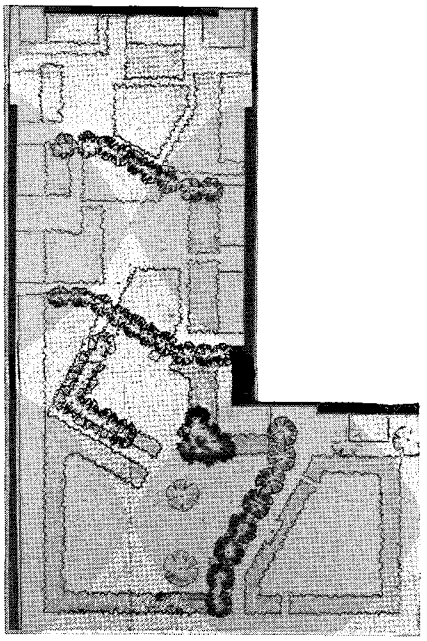

[t] *Model binnenterrein, gebaseerd op functies, Indische Buurt Amsterdam, G. Kingma, D. Louwerse en J. v. Veelen, 1979. uit: G. Kingma c.s., Amsterdam, Indische Buurt, Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen, 1979, 41, 2.*

een bepaalde stijl en dat combinaties van vormen iets te vertellen hebben. De vraag is echter of er bij *verschillende* vormentalen nog wel sprake is van verstaanbaarheid van de (herinnerings)boodschappen. Volgens mij is dit begrip vormentaal een *restauratie* van het begrip stijl uit de traditionele landschapsarchitectuur. Immers bij een stijl zijn de boodschappen van de vorm voor schoolgenoten te interpreteren. In postmoderne zin is dit echter een stap terug. Vormen hebben niets te vertellen, ze kunnen alleen betekeniseffecten oproepen.
Een ontwerptheorie brengt orde in de eindeloze catalogus van vormen. Mensen zijn niet gelijk en hebben niet dezelfde vormbehoeften. Bovendien veranderen die behoeften steeds.

Binnen de vormencatalogus is een zekere groepsgebonden voorkeur te ontdekken, toegesneden op de smaak van gebruikers, bijvoorbeeld in een bepaalde belangengroep.
Zonder hier al te diep op in te gaan geef ik een illustratie van een viertal elkaar uitsluitende vormencatalogi. Ik noem daarbij de begrippen van vormen en ruimten met vergelijkbare betekeniseffecten en soortgelijke combinatiemogelijkheden. Dat zijn zogenaamde vorm- of ruimtetypen:
Vormencatalogus A:
Laan, as, vista, plein, carré, loggia, corridor, gaanderij, agora, arkade, boulevard [s].
Vormencatalogus B:
Tafereel, zichtlijn [t].

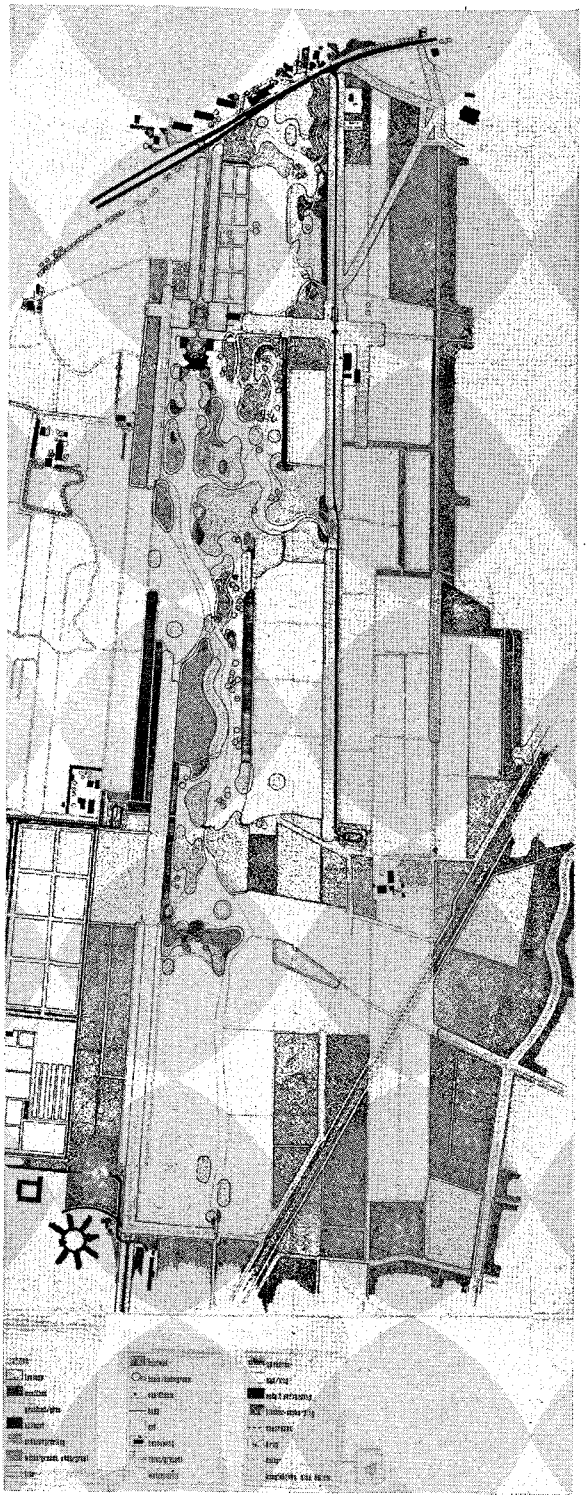

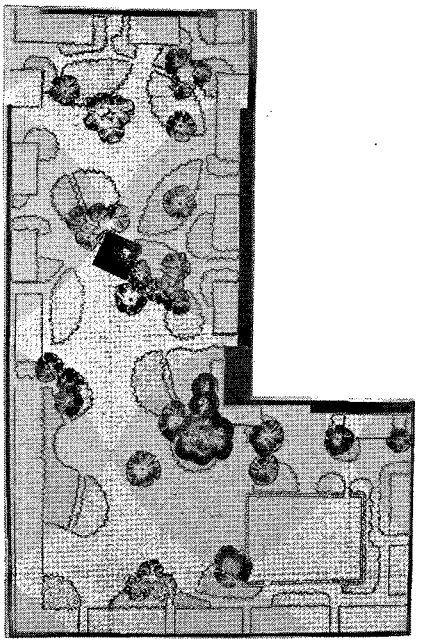

[t] Herstelplan park 'Groeneveld', schaal 1:2000, M. v. Gessel, 1978, uit: M. v. Gessel c.s., 1978, plankaart 1:2500. Vergelijk ook twee modellen voor hetzelfde binnenterrein, Indische Buurt Amsterdam, G. Kingma, D. Louwerse en J. v. Veelen, 1979. Zowel het op taferelen als het op functies gebaseerde ontwerp worden bij de inspraak in het kader van de stadsvernieuwing gebruikt, uit: G. Kingma c.s., Amsterdam, Indische Buurt, Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen, 1979, 41, Model 1.

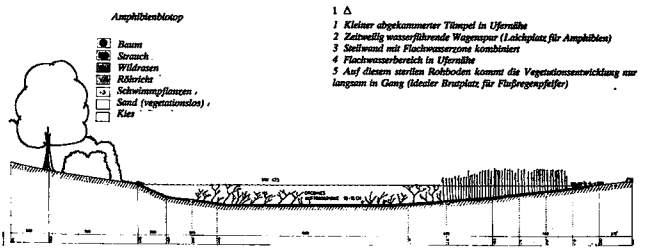

Vormencatalogus C:
Gradiënt, vegetatietype, ecotoop, ecochoor, climaxvegetatietype, ruderaal ecotype, wildernis [u].
Vormencatalogus D:
Punt, lijn, vlak, cirkel, driehoek, schaakbord [v].

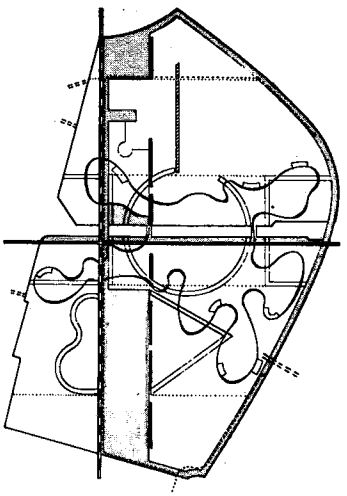

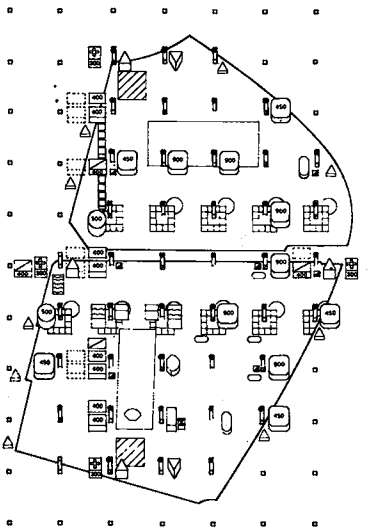

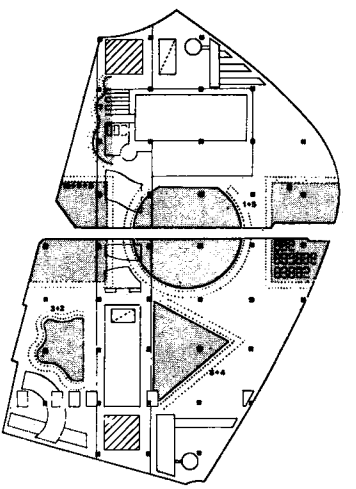

[u] *Amphibiënbiotoop Sandgrube Hausdülmen uit: Garten und Landschaft 92-11 (1982), 846.*

[v] *Lijnen, punten en vlakken in het plan van B. Tschumi voor La Villette, Parijs, 1982, uit: Architectural Review, CLXXIV-1040, 73.*

De vorm- en ruimtetypen zijn natuurlijk niet uitputtend. Afhankelijk van de relatie met een bepaalde visie (bijvoorbeeld cultuurvriendelijkheid) krijgen sommige ruimtetypen meer nadruk. Bovendien zien we in de praktijk veelal *mengvormen* van

verschillende typen [w].

Zo te zien zijn de keuzemogelijkheden voor bepaalde vormen in het postmoderne ontwerpen welhaast onuitputtelijk. Er is een heel vormenarsenaal beschikbaar. Hoe worden de keuzes voor de ontwerpbeslissingen genomen? Wie neemt die beslissingen?

We gaan terug naar het voorbeeld: De postmoderne ontwerper legt aan de belangengroep schetsen van verschillende vormencatalogi voor. Dit levert uitspraken op in de trant van: "Als je die en die effecten wilt bereiken in het park moet je die vormtypen zus en zo met elkaar combineren". Maar het kan natuurlijk ook anders. Hij hoeft alleen op de consequenties van de ene keuze voor de andere te wijzen. Uiteindelijk zal de betekenistoekenning en het gebruik door de groep de keuze waar moeten maken. De postmoderne ontwerptheorie gaat, in tegenstelling tot een moderne, niet meer over welke vorm gekozen moet worden voor een bepaald stuk landschap. In een postmoderne ontwerptheorie worden alleen uitspraken gedaan over de mogelijke effecten van verschillende vormcatalogi en hun vormentypen. Een ontwerptheorie in postmoderne zin houdt zich dan ook alleen bezig met redenen die een ontwerpbeslissing verklaren, voorschrijven of toetsen. Zij heeft meer te maken met beslissings*procedures* dan met de formulering van die beslissingen zelf.

De belangengroep neemt een beslissing over de effecten die men wil oproepen en de ruimtetypen die daarvoor nodig zijn,

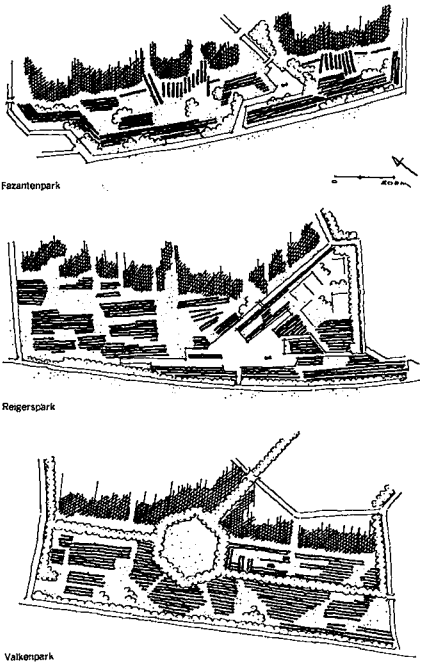

[w] Fazantenpark, Reigerspark en Valkenpark in Maarssenbroek, L. Wiegersma, 1982, uit: Groen, 38-7 (1982), 347.

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

op basis van de keuzemogelijkheden die door de ontwerper worden voorgehouden.

9. *Vormkeuze: collage*

Wanneer de doelen bekend zijn en de beslissingen over het oproepen van bepaalde effecten genomen zijn, belanden we in de procedurele fase van planvorming namelijk de vormkeuze. Omdat het begrip *plan* een nieuwe inhoud krijgt, is het nodig hier nader op in te gaan. Een postmodern plan is een *optelsom* van vormen en activiteiten, of een *collage*, zonder dat hieraan de eis van ruimtelijke of functionele eenheid wordt gesteld. Het plan van Koolhaas c.s. voor het park in Parijs (La Villette) is een ideaaltypisch voorbeeld van een postmoderne collage.

"In plaats van een afgerond ontwerp stelt Koolhaas een methode voor, een strategie voor de behandeling van het gebied aan de hand waarvan de veranderingsprocessen zijn te begeleiden (....).

De methode in La Villette bestaat uit een opbouw van vijf lagen. Allereerst een verdeling in stroken van vijftig meter breedte, waarbinnen de verschillende functies en thematische tuinen kunnen worden gelokaliseerd [x]. Vervolgens worden volgens een mathematische formule de gebouwde voorzieningen voor algemeen gebruik gelocaliseerd [y]. Ten derde loopt door het terrein een infrastructuur met een brede noord-zuid as en een grilliger verlopende secundaire wandelverbinding [z]. De vierde laag omvat de grote bestaande en toe te voegen

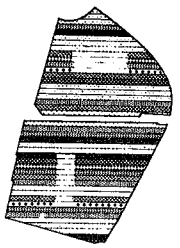

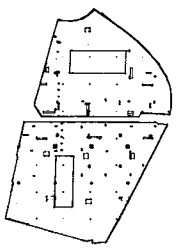

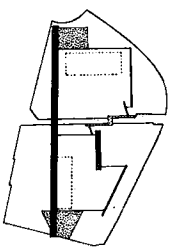

[x] *Strokenverdeling voor alle functies, La Villette, R. Koolhaas c.s., 1982.*

[y] *Puntpasters met algemene voorzieningen zoals toiletten, eetgelegenheden e.d., La Villette, R. Koolhaas c.s., 1982.*

[z] *Infrastructuur La Villette, R. Koolhaas c.s., 1982.*

elementen, het museum, de grote hal, het ingangsgebouw, het muziekcentrum en het cirkelvormige bos [a]. Tenslotte een laag verbindingen naar buiten, verschillend van aard en met bijvoorbeeld een kabelbaan dwars over de astronomische tuin die daardoor als een maquette van het heelal kan worden waargenomen" [b] (28) [c].

Waarom is dit een postmoderne collage? Ten eerste omdat alle activiteiten, elementen, voorzieningen en (infra)structuren op en naast elkaar gestapeld worden. Ten tweede omdat de vorm berekend wordt uit de behoeften, rationeel bepaald op basis van kennis van effecten van aktiviteiten en vormen. Ten derde omdat het beeld van de gewenste toestand van het landschap niet vooraf is gegeven maar er als het ware uit komt rollen, nadat er overeenstemming is over de te honoreren behoeften in woorden en cijfers. Ten vierde omdat flexibiliteit en invulling zo'n grote nadruk krijgen: "Koolhaas pretendeert met zijn inzending een methode te hebben aangegeven die architectonische specificiteit combineert met programmatische onbepaaldheid, met andere woorden, een formeel en ruimtelijk concept dat voortdurend revisie, vervanging en substitutie toestaat" (29).

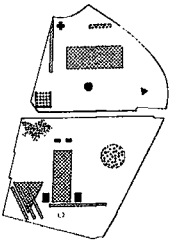

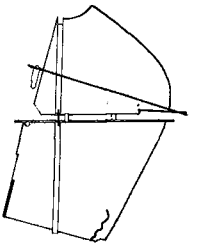

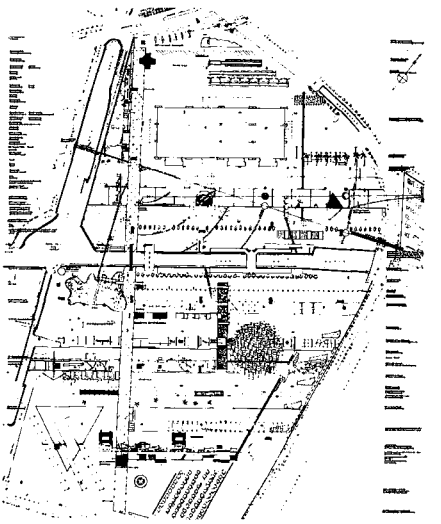

[a] *Grote elementen uit het plan van R. Koolhaas c.s., La Villette, 1982.*

[b] *Aansluiting met de omgeving van La Villette, R. Koolhaas c.s., 1982, (Bron van de decompositietekeningen, Wonen/TABK, 12 (1983), 20).*

[c] *Prijsvraagontwerp voor La Villette in Parijs, R. Koolhaas c.s., 1982, uit: Wonen/TABK, 12 (1983), 20.*

(28) de BOER, en van DIJK (1983), 20.
(29) de BOER, en van DIJK (1983), 26.
"Blokken of schermen van bomen langs de grenzen en de verschillende tuinen zullen als verschillende coulissen van een decor werken: zij zullen de illusie van verschillende landschappen, van diepte suggereren," KOOLHAAS, R., c.s., Toelichting O.M.A. ontwerp, in: Kegel, c.s. (1983), 48.

Doelmatig gesprek over vormkeuze.
Naast de vraag waarom het bovenstaande plan een postmoderne collage is, komt de vraag op wat er zo speciaal is aan postmoderne planvorming. Het antwoord hangt met het bovenstaande samen. Een doelmatig gesprek binnen een groep over een vorm te geven park moet aan strenge eisen voldoen om tot resultaat te leiden.
Praten over een ruimtelijk probleem, met het doel er een oplossing op basis van overeenstemming over te bereiken door middel van een plan, moet wel aansluiten bij het alledaagse taalgebruik over mooi en lelijk, vies of lekker, hard of zacht. Het alledaagse taalgebruik is echter te meerduidig over deze zaken. Door in alledaagse termen te blijven praten over de ruimte komt geen probleemstelling tot stand waarover een beslissing valt te nemen. Dit leidt veelal tot een patstelling: "Jij vindt dat mooi en ik dit."
Daarom moet in een doelmatig gesprek ieder zijn behoeften en vormvoorkeuren rationeel en intersubjectief formuleren. Behoeftentypologieën en ruimtecatalogi zijn een middel om moeilijk bespreekbare zaken boven tafel te krijgen. Zodoende leert de belangengroep een vertaling van de eigen individuele behoeften in rationele termen te maken. De stroken [x] en het mathematisch berekende puntraster met sanitaire en restauratieve voorzieningen van Koolhaas zijn zeer geschikt voor het structureren van een doelmatig gesprek over het plan. Ook het puntraster van Tschumi met op de knooppunten zogenaamde folies (flexibel invulbare ge-

bouwtjes) voldoet aan deze eisen [d]. Alle activiteiten moeten door de betrokkenen zelf in rationaliseerbare termen omgezet worden: dan pas valt er met redenen over te twisten.

In een collage kunnen zeer veel activiteiten, wensen, eisen, behoeften en zelfs nu nog ondenkbare zaken in de toekomst, opgenomen worden. Zelfs wanneer er verdeeldheid binnen een belangengroep ontstaat over het realiseren van verschillende, tegenstrijdig geachte behoeften, kunnen de vormen die deze tegenstrijdige activiteiten oproepen toch naast en over elkaar worden gelegd. Voor Koolhaas is het uit elkaar trekken en naast elkaar leggen van stroken met verschillende activiteiten en ruimtelijke eenheden ook een *doel*: "om onverwachte complexiteiten op te roepen, die niet alleen ruimtelijk, maar ook wat betreft activiteiten van belang zijn" (30).
Dit maakt planvorming door middel van een doelmatig gesprek inzichtelijk voor de betrokkenen.
Een collage als plan voor een park, dat later verder invulbaar is door de betrokkenen zelf, kun je je voorstellen als

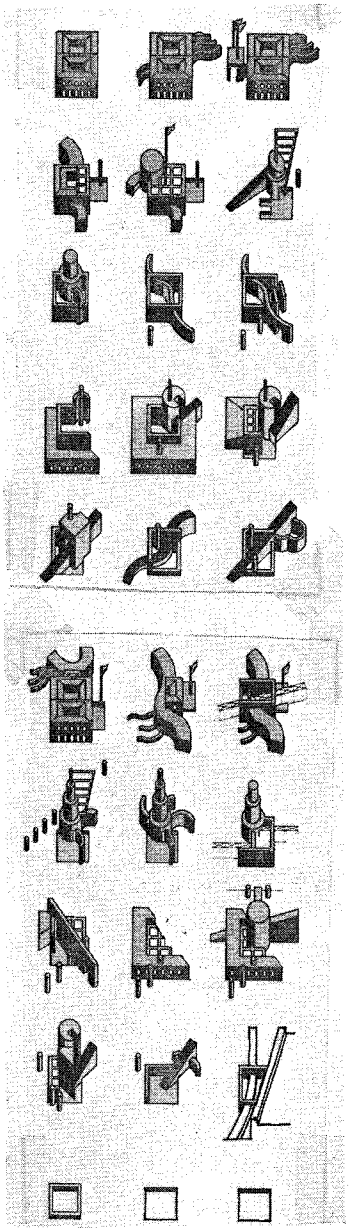

[d] Gebouwtjes als puntelementen op een rasterpatroon, met daarbij aangegeven hoe deze gebouwtjes ingevuld zouden kunnen worden. Prijsvraagontwerp La Villette, B. Tschumi 1982, uit: Architectural Review, CLXXIV -1040 (1983), 72.

(30) de BOER, en van DIJK (1983), 26.
"Hoe orkestreren we op een metropolitaine locatie de meest dynamische coëxistentie van activiteiten x, y en z en genereren we door hun wederzijdse beïnvloeding een kettingreactie van nieuwe onverwachte gebeurtenissen; of: hoe ontwerpen we een sociale condensor gebaseerd op horizontale verdichting".
KOOLHAAS, R., c.s., Toelichting O.M.A. ontwerp, in: Kegel, c.s. (1983), 48.

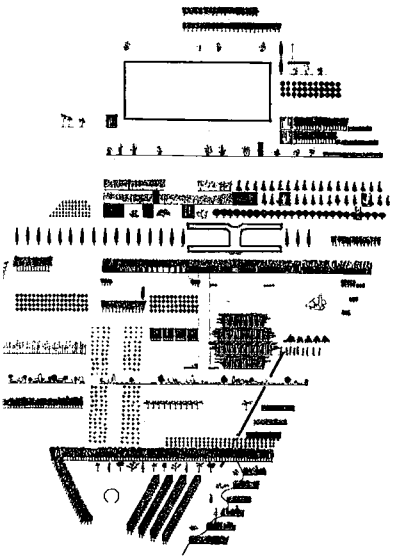

ocedure	Inrichting
sie	visie
derzoek en actie	analyse
elkeuze	doelstellingen
hoeftentypologie	vormencatalogus
rmkeuze	planvorming
ede-uitvoering	uitvoering
trokkenheid	landschap

e] *Boomsoortenkeuze in een atgeslagen projectie voor t park La Villette te rijs, R. Koolhaas c.s., 83, uit: Wonen/TABK, 12 1983), 20.*

een tot een minimum beperkt stramien van lanen, weiden, paden en bossen. Dit kan zelfs uitlokken tot verdere doelvorming. De potentiële conflicten en patstellingen in de planvormingsfase worden hierdoor omzeild. Zo wordt vormkeuze voorwerp van onderhandelen. De bedoelingen van tegen- en voorstanders worden in het spel van afweging zo goed mogelijk ingeschat. "Het project van Koolhaas is een adequaat en flexibel organisatieprincipe, en biedt een antwoord op de gestelde opgave. Ruimtelijk laat het echter geen sterk concept zien. De plattegrond wordt in zijn geheel gevuld door de activiteiten. De ruimtelijke kenmerken (....) zijn nauwelijks vernieuwend" (31). De vormkeuze blijft in dit plan beperkt tot overbekende ruimtetypen (een coupe uit het park van Versailles en een beplantingsplan dat nog het meest lijkt op een catalogus van een boomkwekerij) terwijl het dusdanig is gemonteerd dat er een chaotisch coulissenlandschap uitkomt [e].

10. *Planvorming: raamwerk of construct*

De opmerking hierboven zou ik nog scherper willen formuleren: het plan van Koolhaas c.s. voor het park La Villette is nog *geen ontwerp* omdat het geen raamwerk of construct is.
Dit eist enige uitleg. Een construct is het resultaat van een rationele middelenkeuze, het is een variatie op het ideaal van de meest doelmatige vorm.

(31) de BOER, en van DIJK (1983), 26.

In de fase van de constructvorming gaat het erom de verschillende ter beschikking staande technieken, middelen, maatregelen en ruimtetypen bij het gegeven doel te kiezen. Rationele middelenkeuze wil zeggen: verschillende alternatieve handelingsmogelijkheden zo kiezen dat de meest efficiënte of doelmatige combinatie van middelen overblijft. Dit berust op de *anticipatie op de meest doelmatige vorm* en een inschatting van *neven*effecten.
De meest doelmatige vorm staat als het ware model bij de invulling van het raamwerk en maakt van een raamwerk iets meer dan een collage. Dat 'iets meer' noem ik een 'construct'.
Een 'construct' is een hypothetisch beeld van een ideale ruimte waarin alle vormen doelmatig zijn. Een construct kan zowel in woorden beredeneerd als in tekening gevisualiseerd worden.
Het wordt geconstrueerd uit ruimtetypen, op basis van de nomologische kennis die daarover beschikbaar is. Ook constructvorming is voorwerp van onderhandeling.

Concept

Veelal wordt in ontwerpersdiscussies in een vergelijkbare context in plaats van het begrip construct, dat verwijst naar een doelmatige vorm, het begrip *concept* gebruikt. Om een voorbeeld te noemen eerst een citaat: "Omdat de ruimtelijke ordening zo complex is, de procedures zo langdurig zijn en het aantal belangengroeperingen zo groot is, is het gewenst dat in een vroeg stadium overeenstemming wordt bereikt over een beeld van de ruimte waarin veranderingen kunnen

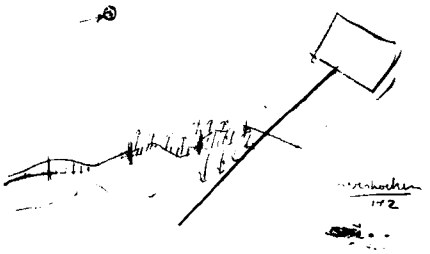

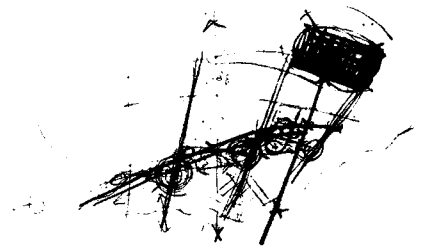

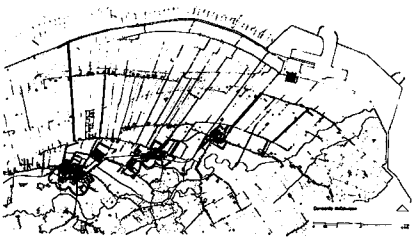

[f] *Schetsen voor het concept voor Hefhuizen (Gron.), uit: Heeling c.s., Wonen/TABK, 20 (1983), 15-16.*

plaatsvinden. Dit beeld noemen we een concept. Het concept geeft de 'ruimtelijke samenhang' aan, het geeft aan in welke ruimtelijke context er plaats gemaakt wordt voor veranderingen. Uitgaande van een bepaalde manier van beschouwen, gaat aan dit beeld een idee vooraf dat associatief of zelfs 'willekeurig' kan zijn. Dat idee (.....) kan een creatieve analyse van het landschap zijn, die gebruik maakt van het aanwezige materiaal (.....). Het wordt verteld in de tekentaal en is daardoor voorstelbaar (32) [f]. We zien wel enkele overeenkomsten tussen concepten en constructen maar het grote verschil is dat over concepten alleen door een kleine school van ingewijden in 'de tekentaal' valt te praten.
Een groep van niet deskundigen, van niet ontwerpers of van niet stijlgenoten kan een concept niet beredeneren. Bovendien hoeft een concept van de ruimte helemaal niet doelmatig te zijn. Ik denk daarom dat we met het gebruik van het begrip 'concept' opnieuw te maken hebben met een *restauratie* van de traditionele landschapsarchitectuur. Dit begrip is dan ook niet bruikbaar voor een postmoderne vormgevingsdiscussie tussen ontwerpers en betrokkenen.

Onderhandelen over een construct
Wanneer deze omschrijving van een construct wordt toegepast op het maken van

(32) HEELING, J. en R. ACKERSTAFF, Beelden voor het landschap; drager voor het denken, Wonen/TABK, 20 (1982), 8.

een park kunnen we ons het volgende voorstellen. De postmoderne ontwerper trekt zich terug aan de tekentafel en het bureau om mogelijke constructen te bedenken die van de collage ook een ruimtelijke eenheid maken. Tekst en schets gaan gelijk op want hij moet aan de groep kunnen verantwoorden (met woorden en niet alleen met schetsen) op basis van welke kennis die eenheid wordt gevormd. Schetsmatig kan hij enkele constructen voor het park uiteenzetten [g].
Deze schetsen en constructen worden aan de belangengroep ter onderhandeling voorgelegd. Beantwoorden deze schetsen aan de vormvoorkeuren? Benaderen ze de verschillende dromen? Kunnen ze door de zeef van de logische consistentie? Dat zijn vragen die op tafel komen.

Conflict
Het is mogelijk dat er over bepaalde onderdelen van het park *geen overeenstemming* binnen de belangengroep tot stand kan komen. Dan ligt het *conflict* over de vormgeving open en bloot op tafel. De oorzaak kan zijn dat er *te weinig kennis* bestaat over de plek en de behoeften. Bij nader inzien blijkt dat bij sommigen de behoeften tegenstrijdig zijn met het ruimtelijk realiseerbare. Een van beide is verkeerd ingeschat. De behoeften zijn inmiddels weer veranderd. Op dat moment moet men een stapje terug zetten in de planvorming. Dit kan ertoe leiden dat het plan slechts een collage wordt en geen construct of raamwerk.
Een andere oorzaak van conflicten kan zijn dat middels de discussie over het

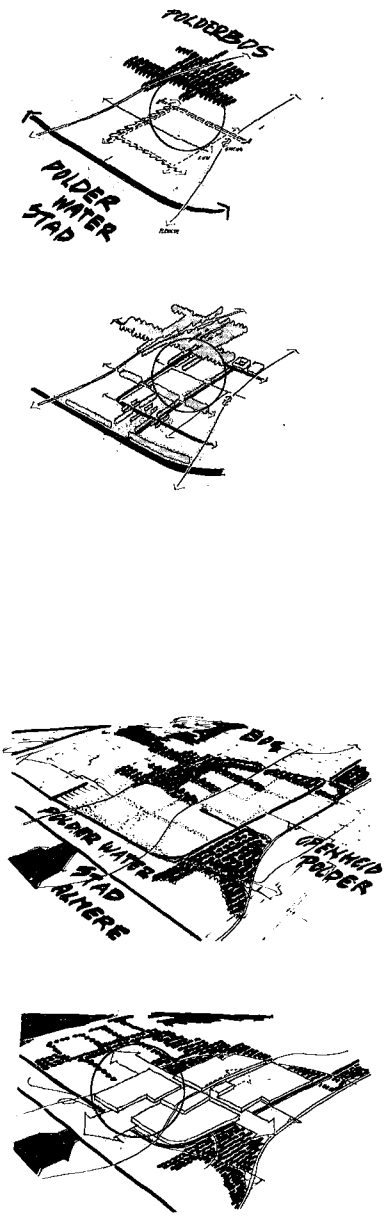

[g] Voorbeeld van een stedebouwkundig raamwerk voor de stad Almere-Buiten: een grid van groene lanen en bossen als raamwerk voor een nieuwe stad, W. Beekhuis c.s. 1983, 539.

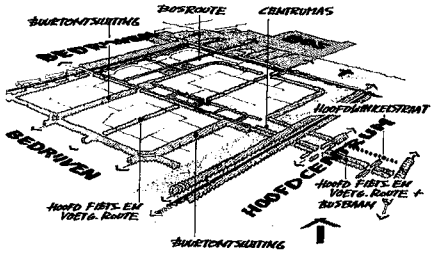

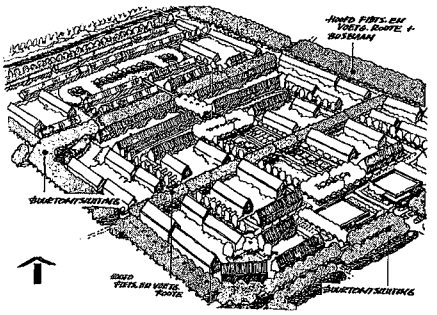

[h] *Nadere invulling van het raamwerk voor Almere Buiten, W. Beekhuis c.s., 1983, 540-542.*

construct toch nog een nieuwe *belangentegenstelling* binnen de groep op tafel komt. Zeer lang leek het erop dat de groep één doel en één belang nastreefde maar bij nader inzien blijkt die vooronderstelling onjuist. Men gaat op dit punt uit elkaar. Twee wegen staan open:

1 De groep valt uiteen en er ontstaat helemaal geen park meer.
2 Men vindt elkaar toch nog in een of andere collage en zet zich als groep in voor de realisering van dat plan.

Dit soort argumenten kan ik me voorstellen bij het plan van Koolhaas voor La Villette. Hij heeft geen ontwerp willen maken omdat het toekomstige behoeftenpatroon voor een park dusdanig onduidelijk is, dat er geen eenduidige organisatie en ruimtelijke inrichting voor valt te bedenken.

Op basis van de schets en beredeneerde opbouw van het construct kan de ontwerper weer aan het werk om een *definitief ontwerp* te maken [h]. De postmoderne ontwerper wordt nauwlettend gevolgd door de groep. Men eist dat over smaak en vormvoorkeur valt te twisten. Hij gaat dus niet zomaar zijn eigen gang. De groep kan via de beredeneerde weg van visie, typologieën naar plannen en constructen meespreken over vormgeving. Hij kan alleen niet het potlood vasthouden. Dat is dan ook een van de laatste gebieden waarop de ontwerper zich kan terugtrekken. Omdat de postmoderne ontwerper rationeel en wetenschappelijk werkt kan democratisering van de vormgeving een feit worden. De betrokkenen krijgen en houden de vol-

ledige zeggenschap over de oplossing van hun eigen problemen.
De postmoderne ontwerper combineert op deze wijze zijn ontwerpende vaardigheid met zijn rol als hulpverlener.

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

11. *Mede-uitvoering en beheer*

In de postmoderne landschapsarchitectuur krijgt de fase van uitvoering en beheer door de belangengroepen een belangrijk accent. Dit is namelijk het sluitstuk van de democratische procedure: "onderhandelingsgedomineerde ruimtelijke ordening (betekent) een (verdere) versterking van de positie en speelruimte van de uitvoeringskant in het planproces ten opzichte van de resultaten van de planvoorbereidingsfase; de resultaten in de planvoorbereidingsfase in de vorm van advisering via inspraak kunnen sterk uitgehold worden, omdat onderhandelen bij de uitvoering veel verworvenheden uit de voorbereidingsfase weer ter discussie stelt en desnoods weer prijsgeeft", aldus Buit (33).
Volgens mij signaleert hij wel heel scherp een grotere nadruk op uitvoering maar laat daarbij doorschemeren dat dit niet zo rationeel is. Dat is niet helemaal terecht. Tijdens de uitvoering, die deels door de betrokkenen voor hun rekening wordt genomen, moet het raamwerk door individuen op basis van hun behoeften worden ingevuld. Zowel de betrokkenen als de uitvoerder krijgen een zekere

(33) BUIT (1982), 60-61.

vrijheid bij de uitvoering. De uitgangspunten in het construct, getoetst aan de plek bij de uitvoering, bepalen de eventuele wijzigingen van het plan. Het doel is het maken van een ontwerp dat steeds verder kan *groeien*, waarin steeds weer nieuwe vormen en nieuwe liefde voor de omgeving kan *ontstaan*. Daarom is de scheiding tussen ontwerp en beheer slechts gradueel. Zelfwerkzaamheid, vrijwilligerswerk en meedoen moet betrokkenheid opleveren.

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

12. *Uitvoering en beheer*

Voor de moderne landschapsarchitect kan er in de uitvoeringsfase alleen maar van alles *fout* gaan. Dit omdat de professionele uitvoerders het plan niet begrijpen, de toelichting niet willen lezen, het idee hebben dat ze de kaart al lang hebben begrepen of het doodeenvoudig beter denken te weten. Zo wordt er nogal wat over en weer gekankerd tussen moderne uitvoerders en ontwerpers. Juist door de doelstelling dat er naast een landschap ook betrokkenheid op dat landschap moet ontstaan is de uitvoering *geen aanhangsel* maar *onderdeel* van het ontwerpproces. Meestal ontstaat een arbeidsdeling tussen professioneel uitvoeren en beheren en meedoen door belangengroepen. Die arbeidsdeling houdt in dat de aanleg van het raamwerk, de infrastructuur of alles wat een zeer lange *omlooptijd* heeft (en daarmee de belangengroepen waarschijnlijk overleeft) professioneel wordt uitgevoerd. De verschillende belangengroepen kunnen dan nog verder onderhandelen bij de uit-

voering van de invulling. Bij beheer is hetzelfde voorstelbaar, hoewel ook de belangengroepen verantwoordelijkheid voor het beheer van het raamwerk op kunnen gaan eisen. Op dat moment is de betrokkenheid bij het landschap weer verder uitgebreid, hetgeen ook het doel is.

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

13. *Betrokkenheid*

Wezenaar geeft in zijn ideeënschets voor het kweken van betrokkenheid bij de recreatieplanning de volgende omschrijving: "Bij betrokkenheid gaat het niet alleen om een rationele of gevoelsmatige beleving van iets, maar veel meer om de houding die iemand tegenover een bepaald object heeft, of de relatie ermee, zoals die wordt ervaren in gevoelens, waardering en activiteiten. Betrokkenheid geeft aan hoe mensen volledig op elkaar zijn afgestemd, hoe zij zich soms blindelings aan iemand, een idool, kunnen overgeven of hoe zij als supporter door dik en dun achter hun favoriet of hun club staan. Betrokkenheid is er ook als mensen hun land als vaderland beleven, en als bewoners een hechte relatie met hun buurt hebben" (34).
Wat is betrokkenheid bij de eigen omgeving als resultaat van het postmoderne planvormingsproces? Vanuit het negatieve gedefinieerd: het omgekeerde van apathie, andermans geestelijk eigendom, gebaseerd

(34) WEZENAAR, J., Uithuilen en opnieuw beginnen; Ideeënschets voor werkelijke betrokkenheid bij de recreatieplanning, Planning, 19 (1983), 3.

op onkunde, onwil of desinteresse.
Positief gezien: kennis van de omgeving leert de mogelijkheden en onmogelijkheden zien, liefde voor het landschap geeft de mogelijkheid tot geestelijke en lichamelijke in-bezit-name en levert gevoel van verantwoordelijkheid op.
Gezamenlijk met gelijkgestemde gebruikers iets tot stand brengen laat eerbied voor het gegroeide ontstaan en biedt ook inzicht in veranderingsmogelijkheden.
Flexibiliteit in het plan dwingt invulling in de toekomst af.
Een van de belangrijkste leerprocessen in een gedemocratiseerde procedure is het vertalen van ongestructureerde individuele behoeften, wensen en gevoelens in rationele en intersubjectieve programma's.

Procedure	*Inrichting*
visie	visie
onderzoek en actie	analyse
doelkeuze	doelstellingen
behoeftentypologie	vormencatalogus
vormkeuze	planvorming
mede-uitvoering	uitvoering
betrokkenheid	landschap

14. *Landschap*

Wat is de aard van het landschap dat ontstaat uit een postmodern ontwerpproces? Op zijn minst ontstaat er een *collage* van verschillende vormen en met sterke *contrasten* tussen de uiteenlopende ruimten betekenissen of activiteiten. Dat is het geval wanneer de samenleving uit elkaar bestrijdende belangengroepen bestaat. Elke belangengroep kiest zijn postmoderne landschapsarchitect met een concurrerende visie. De kans op *eclecticistische* omgevingen is in dit geval zeer groot. Iedereen is tevreden met het compromis.
Er zijn echter ook mogelijkheden dat, om welke reden dan ook, onderhandelingen een grotere eenheid in de keuzes van vormen en de differentiatie van behoeften

met zich mee zullen brengen. Op dat moment worden de contrasten in het landschap minder groot. Echter steeds zal het landschap blijven *groeien*. Een eeuwigheidsaanspraak bij een bepaalde vorm hoort hier niet thuis. Zelfs wanneer de meest doelmatige vorm wordt benaderd zullen er nog vormen blijven ontstaan. Het worden dan variaties op een bepaald type.

5.e Procedureel instrumentarium

Onder het instrumentarium van de postmoderne ontwerper versta ik de *regels* waarmee ontworpen wordt. Er zijn vier soorten regels te onderscheiden:

1. procedurele regels;
2. vormkeuze regels;
3. spelregels;
4. ontwerptechnische regels;

Omdat de laatste nagenoeg hetzelfde zijn als bij de moderne landschapsarchitectuur behandel ik deze niet. De postmoderne landschapsarchitect hoeft de ontwerptechnische kennis niet helemaal zelf te bezitten. De groep kan in speciale gevallen technische deskundigheid inhuren mits deze ook een verantwoording geeft van de gemaakte keuzes.

Procedure regels

Democratisering van de procedure van planvorming is het belangrijkste doel van de postmoderne landschapsarchitectuur. Dit doet men door de procedure te rationaliseren, de betrokkenen op te voeden tot rationele aktoren die hun eigen behoeften wetenschappelijk kunnen articu-

leren en door de beslissingsbevoegdheid bij de betrokkenen te leggen. Binnen de procedure worden *vaste regels* ontwikkeld. De belangengroep neemt de rol van het team bij de modernen over.
Kenmerken en inhoud van postmoderne procedure regels:

- de procedure van planvoorbereiding, planvorming, planvaststelling en planuitvoering wordt vooraf vastgesteld door de belangengroep;
- de belangengroep leert de deelnemende individuen onderhandelen;
- planvorming is onderhandelen zowel binnen de groep als tussen groepen met verschillende belangen;
- onderhandelen omvat technisch handelen, rationele middelenkeuze, rationele doelkeuze en inschatten van anderen als tegenspelers;
- inschatten van de bedoelingen van tegenspelers geschiedt via een pluralistische methode met het uiteindelijke doel een gedeeld compromis uit de onderhandelingen te krijgen;
- de belangengroep beslist, de ontwerper verleent hulp;
- in het ideaal van het meest doelmatige gesprek worden alle beslissingen rationeel verantwoord en beslist de belangengroep bij overeenstemming;
- ontwerpen van landschappen is een middel om betrokkenheid bij gebruikers te produceren.

Hoe zijn deze regels te leren?
Enerzijds in de collegebanken, waar theorieën over rationele keuze, beslis-

theorie en strategische keuzebenadering worden onderwezen. Anderzijds is dit kennisarsenaal alleen al handelend te leren.
Daarom organiseert een postmoderne onderwijsinstelling simulatiespelen en practica waarin de op te leiden hulpverleners hun theoretische kennis kunnen toetsen en de regels beter in de vingers krijgen. De beste aanvulling hierop is deelnemen aan ontwerpprocessen, op verzoek van een groep betrokkenen. Pas dan komen procedure en inrichting echt bij elkaar. Hulpverlening in de praktijk is dan ook een onderdeel van het scholingsprogramma van de postmoderne landschapsarchitect.

Vormkeuzeregels

Vormkeuze slaat op het proces tussen procedure en inrichting van landschappen. Ook hier is er sprake van expliciete theorieën, methoden en regels.
Ontwerptheorieën, ecologische theorieën en theorieën over de evolutie van vormen in de geschiedenis, staan ter beschikking. De ontwerper brengt nomologische kennis in in het vormkeuzeproces. Als technicus heeft de postmoderne ontwerper tot taak: schetsen van vormtypen, constructen en ontwerpen maken zodat op basis van wetenschappelijk-technische rationaliteit een beslissing wordt genomen.
Kenmerken en inhoud van vormkeuzeregels:
- de structuur is afgeleid van een natuurwetenschappelijke wet en vertaald tot uitspraak over ingrepen en maatregelen met een "Als ...., dan ....." structuur;

- er komen recepten uit empirische theorieën;
- vormen verwijzen naar niets, alleen naar zichzelf;
- mensen kennen betekenissen aan vormen toe en die betekenistoekenning is meetbaar en stuurbaar;
- er zijn betrouwbare uitspraken te doen over de effecten van vormen op betekenisschalen van aanschouwers;
- ruimtetypen zijn elementen waarmee de ruimte doelmatig vormgegeven kan worden;
- wanneer je de betrokkenheid kent is de vorm afleidbaar uit de functie (waarbij als functie ook betekenis hoort).

Spelregels

Opmerkelijk genoeg zijn de juridisch-administratieve regels niet opgevoerd. Dit heeft alles te maken met de macht van de betrokkenen over hun eigen omgeving. Ik denk dat in een ideale gedemocratiseerde samenleving waar betrokkenen verantwoordelijkheid nemen over de inrichting van hun omgeving de 'sterke arm' af zal sterven, niet nodig blijkt te zijn. Er is geen kwestie meer van auteursrechten en geestelijke danwel materiële eigendom van ontwerpprodukten. Deze scheidslijnen vervagen. De eigendomskwesties kunnen rationeel geregeld worden, de staat sterft af. Het enige wat overblijft zijn de *spelregels* die er zorg voor dragen dat onderhandelen een *spel* blijft en geen pure *machtstrijd* wordt. Hiervoor zijn *nieuwe* regels nodig waar alle belangengroepen, inclusief de overheid, zich aan moeten houden. Hoe die

heten en of deze spelregels vergelijkbaar zijn met de moderne juridisch-administratieve regels, is nog niet duidelijk.

Verhouding

Maar hoe zit het met de verhouding tussen procedure, vormkeuze en ontwerptechnische regels?
Het mag intussen duidelijk zijn dat de procedure de spil is van het planvormingsproces. Wanneer door onzekerheid in de toekomst of conflicten in het heden geen construct voor het te maken landschap ontstaat, neemt men genoegen met een collage. Ten opzichte van de procedure van democratisering raken de vormkeuze en de ontwerptechniek op de achtergrond. Het worden randvoorwaarden, middelen. Echter wanneer je er goed over nadenkt is dit proces ook anders te interpreteren.
Omdat kiezen van vormen en produceren van betrokkenheid technologisch mogelijk wordt (op basis van natuurwetenschappelijke en gedragswetenschappelijke theorieën), blijkt dat de techniek niet naar de randvoorwaarden maar juist naar de essentie van de vormgeving geschoven is.
Deze interpretatie is nog verder door te trekken: omdat de betrokkenen geleerd hebben technisch-wetenschappelijk met hun eigen gevoelens en met anderen om te gaan heeft de techniek niet alleen hun hart maar ook hun geest en ziel veroverd.

5.f Collage of construct

Een collage is het eerste produkt van de postmoderne procedure. Hierover kan

altijd (kleine uitzonderingen daargelaten) overeenstemming bereikt worden. Overeenstemming zowel binnen de groep als tussen verschillende belangengroepen. Met zo'n plan kun je de onderhandelingen in. Je kunt het zelfs uitvoeren en later nog beslissen hoe je het dan in wilt vullen. Een construct spitst de problemen bij het krijgen van overeenstemming alleen maar toe. Wanneer het lukt om overeenstemming over een construct te bereiken en uiteindelijk tot een eenduidig ontwerp te komen, dan is dat meegenomen. Het is niet helemaal noodzakelijk. Uitvoering en beheer kan je ook regelen met een collage. En misschien is een collage wel het landschap van de toekomst. Tenminste wanneer we op een bepaalde manier de prijsvraag La Villette interpreteren:
"De controverse tussen de kunstenaar-ambachtsman en de intellectueel-theoreticus is ontstaan binnen de ontwikkeling van de beroepspraktijk van de ontwerper en het spannende van de La Villette-opgave is dat men om deze controverse niet heen kon. Juist het idee dat men iets moest verbeelden over het park van de toekomst, impliceert een theoretische stellingname gekoppeld aan inzichten over de te hanteren middelen.
Wat de middelen betreft heeft Tschumi de opgave terecht voor zich uitgeschoven, (...) de winnaar moet de nadere uitwerking verrichten in nauwe samenwerking met de organisatie die zich al geruime tijd met het gebied bezighoudt (...). Dit schept ruimte voor een ontwerpmethodiek die niet in de eerste plaats leidt

tot het voorschotelen van een afgerond plan. Een direct gevolg hiervan is dat de voorgestelde oplossingen in de toekomstige werkelijkheid wel eens anders kunnen uitvallen dan men zich aanvankelijk heeft voorgesteld. Dat is iets waar de ontwerppraktijk van vandaag kennelijk nog niet op is ingesteld" (35) [i].

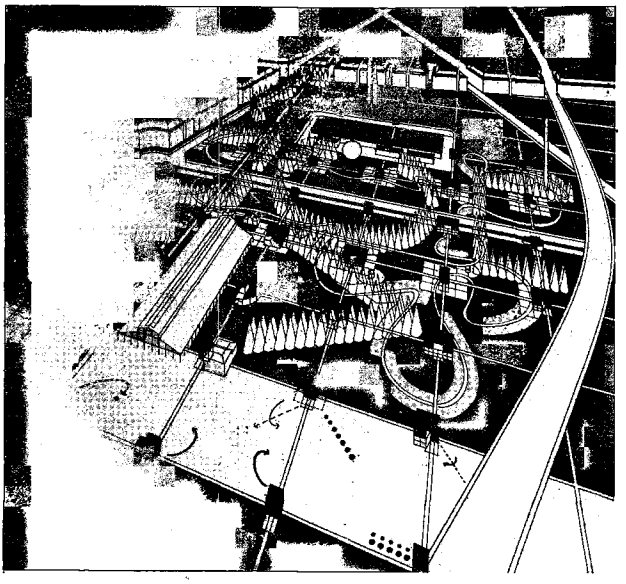

(35) de BOER, en van DIJK (1983), 29.
Ook het Bureau Bakker en Bleeker gaat van zo'n visie uit: "Dit is de essentie van een park voor de 21ste eeuw; het schept mogelijkheden voor de toekomst, maar draagt gelijktijdig een uitgesproken karakter. De hoofdlijnen en hoofdbestemmingen zijn vastgelegd, de rest is net als de gebruiker veranderlijk (....) een park in de traditionele en moderne zin van het woord".
BAKKER, R., c.s., Toelichting ontwerp Bureau Bakker en Bleeker, in: Kegel, c.s. (1983), 31.

[i] Vogelvluchtperspectief prijsvraagontwerp La Villette, B. Tschumi 1982, uit: Architectural Review CLXXIV-1040, 74.

5.g Belangengroepenorganisatie

Uit het voorgaande blijkt dat de postmoderne landschapsarchitect niet meer als zelfstandig kunstenaar-ambachtsman noch als overheidsdienaar opereert.
Hij treedt in dienst van horizontaal samengestelde, autonome groepen van betrokkenen, die projectgewijs een stukje van de omgeving trachten te realiseren.
Binnen zo'n organisatie van belangengroepen bestaat geen hiërarchie omdat dit de rationele besluitvorming nadelig kan beïnvloeden.
Deze organisatievorm stelt niet alleen hoge eisen aan de ontwerper maar ook aan de betrokkenen zelf. Bovendien heeft een belangengroepenorganisatie gevolgen voor het functioneren van de overheid.

Om bij dit laatste te beginnen: de bureaucratie waarin de macht aan de top is gecentraliseerd moet omgebogen worden naar een democratie van belangengroepen. Dit heeft zowel gevolgen voor de planning, de procedures als voor de geldstromen. Buurtorganisaties, omwonenden van een potentieel park, kortom *territoriaal* samengestelde belangengroepen komen al onderhandelend met een (eveneens territoriaal opgedeelde) overheid tot een plan. Gezamenlijk zorgen deze belangengroepen voor een geldstroom. Van de deelnemers aan de belangengroepen wordt geëist dat ze rationeel hun behoeften kunnen articuleren en kunnen onderhandelen. Die eis geldt ook voor de landschapsarchitect.

Binnen een dergelijke organisatiestruc-

tuur past een *defensieve* strategie: macht en zingeving zo goed mogelijk onderling verdelen, ieder aan zijn trekken laten komen. Ontwerpen wordt zo het afronden van occupatiestructuren, inbreien in bestaande weefsels. Het democratisch bestuur is echter niet in staat alle tegengestelde behoeften en belangen in één vorm of één raamwerk samen te brengen. Dit levert met elkaar een *pluriforme* omgeving op. Deze pluriformiteit heeft te maken met de belangengroepenorganisatie.

Daarnaast is de postmoderne landschapsarchitect ook als intellectueel bezig met de ontwikkeling van operationele theorieën. Werken voor een groep betekent technologische maatregelen afleiden uit theorieën. Dat levert echter zelf geen theorieën op. Hiervoor moet dus een apart kader worden gevonden. De ontwerpkritiek, de ontwerpgeschiedenis en de ontwerptheorie moeten door een aparte categorie, bijvoorbeeld tijdelijk vrijgestelde ontwerpers aan een academisch instituut, ontwikkeld worden. Daar valt of staat de ontwikkeling van het vakgebied mee. De vormencatalogus moet steeds aangevuld worden omdat vormen opgebruikt raken in het maatschappelijk verkeer.
De democratische postmoderne visie biedt plaats aan een gelegitimeerde arbeidsdeling, waarin theorievorming aan specialisten wordt overgelaten. Betrokkenen hebben daar geen boodschap aan. Het gaat immers om de inrichting van 'hun' omgeving. De postmoderne ontwerper staat hen daarin met 'raad' en 'daad' bij.

6 SAMENVATTING

Aanleiding

Landschapsarchitectuur is een ontwerpende discipline binnen het kader van de ruimtelijke ordening. Het gaat om bestemming, ontwerp, inrichting en beheer van de gebouwde en begroeide omgeving in stad en landschap.
Landschapsarchitecten trachten ruimtelijke problemen op een beeldende wijze op te lossen. Hierbij spelen naast planologische en technische randvoorwaarden ook de betrokkenen een rol. Vanuit de samenleving wordt de eis gesteld dat de landschapsarchitectuur op een wetenschappelijk verantwoorde wijze, inzichtelijk en bekritiseerbaar tot een ontwerpoplossing komt. Hiervoor is inzicht nodig in de theorieën die bij het ontwerpen gehanteerd worden. Door het 'onbepaalde', het 'ongezegde' maar wel 'voelbare' van het ontwerp in een verband te plaatsen, te articuleren en van kritiek te voorzien, kan men zich bewust worden van ontwerptheoretische standpunten. Analyse van ontwerpen, beheersplannen, inrichtingsvoorstellen maar ook gerealiseerde parken, plantsoenen of hele landschappen kunnen als ingang voor ontwerpkritiek worden gebruikt.

Onduidelijkheid in gehanteerde en te hanteren theorieën bij het ontwerpen in de

landschapsarchitectuur was de aanleiding voor dit onderzoek. Veelal maakt men in het vak gebruik van hulpwetenschappen (zoals de bodemkunde, vegetatiekunde e.d.). Theorieën uit die hulpwetenschappen kunnen niet zomaar overgeheveld worden naar het ontwerpen zelf. Immers bij het ontwerpen staat het veranderen van een bestaande toestand van de ruimte centraal en niet de beschrijving en verklaring van die toestand. Dit eist een eigen soort theorievorming.

Werkwijze

Landschapsontwerpen voor de Noordoostpolder, Oostelijk Flevoland en het recreatiegebied Spaarnwoude (NH) zijn, evenals het landschap wat daaruit is gekomen, aan een analyse onderworpen. Deze analyse leverde brokstukken uit theorieën van verschillende aard op. Hierin is een ordening aangebracht door in een rationele reconstructie drie ideaaltypen van elkaar uitsluitende en op het eerste gezicht opvolgende vormen van landschapsarchitectuur te ontwikkelen. Elk met hun eigen theorieën.

Resultaat

Op deze wijze worden een *traditionele*, een *moderne* en een *postmoderne* vorm van landschapsarchitectuur onderscheiden. Het onderscheid tussen deze ideaaltypen wordt gevormd door een stapsgewijze wetenschappelijk-technische rationalisering van het oorspronkelijk ambachtelijk-kunstzinnige vak (de *traditionele* land-

schapsarchitectuur).
In eerste instantie wordt het object landschap rationeel-technisch aangepakt (*moderne* landschapsarchitectuur). Vervolgens wordt de onontbeerlijke betrokkenheid van gebruikers bij hun omgeving in de *postmoderne* landschapsarchitectuur eveneens technisch-wetenschappelijk geproduceerd.
Deze drie ideaaltypen worden uiteengezet en vergelijkbaar gemaakt op de punten als:

- de verschillende visies op de best mogelijke wederkerige aanpassing van ruimte en samenleving;
- de verschillende fases die tijdens het ontwerpproces worden doorlopen;
- de aard van de ontwerpen die eruit komen (respectievelijk ambachtelijke kunstwerken, technisch uitvoerbare plannen of organisatievoorstellen);
- het instrumentarium dat bij het ontwerpen wordt gebruikt (vuistregels, technische regels of sociaal-technische regels).

Evaluatie

Deze ideaaltypen van het vak landschapsarchitectuur dienen, evenals de vooronderstelde ontwikkelingstendens, aan de ontwerppraktijk getoetst te worden. Op deze manier vormen de ideaaltypen een instrumentarium om de ontwerpkritiek en de openbare discussie over het ontwerpen verder te voeren.

7 SUMMARY

Towards an instrument for designcritique in landscape architecture

Motivation

Landscape Architecture is a discipline involved in the design and layout of outdoor environments. It operates within the scope of urban and rural planning. It deals with such problems as the allocation of land use types, and the design, layout and management or urban and rural landscapes.

Landscape architects are more specifically engaged in the visualisation of new or reconstructed environments. They transmute ideas into images, and images into reality. Their task requires attention of functional conditions and technical problems relating to the occupancy and use of outdoor spaces. This task also involves communication with users of these spaces. Communication between designer and client has two aspects: the explanation and motivation supporting a proposed layout, as well as the transmission of ideas and ideals as expressed in form and space, in order and variety.

Society demands solutions to design problems that are based on logic, on trains of thought that can be put into words, in comprehensible language. This

in order to support discussion, public debate, criticism based on full understanding of the opportunities and constraints that underly every new design or planning proposal.
In order to facilitate such a discussion, the professional designer must examine the concepts and theories underlying his own proposals. He must learn to formulate these concepts in such a way that communication with both colleagues and clients becomes possible.
Where verbal explanation and motivation are confused, haphazard or even non-existing, it is still possible to extricate ideas behind images by means of analysis of plans and drawings. This also can be done by studying designed outdoor environments such as parks, or rural areas.
In this research project the finding, ordering, and articulating of ideas and concepts was undertaken by means of such an analysis.
Motivation for this project was the evident confusion and lack of clarity in theory and concepts underlying the design work of landscape architects.
In many cases theories are 'borrowed' from auxiliary sciences such as soil science and plant ecology. But these theories cannot be applied to design problems with impunity. Design problems do not primarily deal with the description and clarification of an existing environment but with proposed changes of such environments. Design activities require their own specific theoretical framework.

Procedure

An analysis was set up of landscape designs prepared for some of the new polders in the former Zuyder Zee. The same was done in the case of a large recreation area between the cities of Amsterdam and Haarlem (Spaarnwoude).

Both studies were repeated by analysing the situation in reality after the designs were actually constructed, carried out.

As a result of this analysis fragments of various theories could be distinguished. It proved to be impossible to find a cohesive pattern underlying these bits and pieces.

A much wider exploration of existing literature and of plans and designs was needed before a rational (re-)construction of three types of landscape architecture could be set up.

Result

Three mutually exclusive types of approach within the profession, that seem to succeed one another over time.

Each of these types adheres to its own theory. They are called the traditional, the modern and the post-modern approach.

Traditional landscape architecture is an art-and-craft - based approach leading to strong images, to works of art. The scale of operation is more or less limited to gardens and park lay out.

In *modern* landscape architecture landscape is seen as an object to be analysed on the basis of scientific method.

In the design process logic dominates over intuïtion. The scale of operation has been enlarged to whole regions.

Teamwork has become a must.
Post-modern landscape architecture directs its attention to planning and design procedures in which the population actively participates. The designers primary task is not to give form but to get the user emotionally involved - and therefore appreciative of - the final product through the process. The result is highly diversified landscape, suited to the ideas and needs of groups or communities.
These three types of professionalism are compared on points such as:

- views on the best mutual adaptation of environment versus society
- the sequence and character of steps taken during the design process
- the results of the three forms of approach, respectively: works of art, construction programmes, procedural rules
- instruments used in design activities, respectively: rules of the thumb, technical criteria, social rules.

Evaluation
Contempory professional practice and individual practitioners can be judged against the background of this triptych. Awareness of what motivates the individual designer can be heightened on the basis of discussion along the lines as presented here.

8 LITERATUUR

ALBERS, L. c.s. — Stadspark en buitenplaats, (tent. cat.), Wonen/TABK, 9 en 10 (1979).

ANDELA, G. — The public park in The Netherlands, Journal of Garden History, 1-4 (1981), 367-392.

ANDELA, G. — Nagele; lusthof voor het Nieuwe Bouwen, Futura, 17-6 (1982), 2-23.

ANDRE, E. — L'art des Jardins; Traité general de la composition, Parijs 1879 (1e druk 1861).

ANDRITZKY, M. en K. SPITZER (H.g.) — Grün in der Stadt; von oben, von selbst für alle, von allen, Rowolt, Reinbek bei Hamburg 1981.

— — Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, Nota van toelichting, Bijlagen, Amsterdam 1934.

— — Het verkavelingsplan voor Oostelijk Flevoland, Driemaandelijks bericht betreffende de Zuiderzeewerken, 38-1 (1957), 16-29.

APEL, K. — Wetenschapsgeschiedenis en het probleem van historisch begrijpen en verklaren, Kennis en methode, 6-1 (1982), 4-37.

APPLETON, J. (ed.) — The aesthetics of landscape, Proc. of a Symp. Univers. Hull., 17-19 sept. 1976, Rural Planning Services Pub., 7, Didcot Oxon 1980.

APPLEYARD, D. — The environment as a social symbol: within a theory of environmental action and perception, APA Journal, 45-2 (1979), 143-153.

ASPEREN, H. van — Samenhang ontwerp-uitvoering bij het scheppen en instandhouden van groenvoorzieningen, (proefschrift), LH-Wageningen 1983.

BAKKER, H. — Geïnspireerd door de jaren dertig; interview met wethouder J. Schaefer van Amsterdam, Plan, 14-5 (1983), 6-11.

BALK, J. — Een kruiwagen vol bomen; verleden en heden van het Amsterdamse bos, Stadsdrukkerij, Amsterdam 1979.

BANHAM, R. — Theory and design in the first machine age, Arch. Press, Londen 1960.

BARBIERI, U. c.s. — Het nieuwe land, bouwen en wonen in de IJsselmeerpolders, Vrij Nederland (bijvoegsel), 22 (1979), 3-33.

BARBIERI, U. en H. TILMAN — Westerse architecten in de USSR (1917-1937); van pioniersarbeid tot ruimtelijk management, Plan, 10-4 (1979), 25-44.

BARBIERI, U. c.s. — De Kop van Zuid; ontwerp en onderzoek, Rot. Kunststichting, Rotterdam 1982.

BEEKHUIS, W. c.s. — Almere-Buiten, van idee tot realiteit, Sted. en Volkshuisvesting, 64-11 (1983), 535-544.

BENEVOLO, L. — The origins of modern town planning, (vert. v. Le origini dell'urbanistica moderna, Bari 1963), Routledge and Kegan Paul, Londen 1971.

BENEVOLO, L. — History of modern architecture, (2 bnd.) (vert. v. Storia dell'architettura moderna, Lateza 1966) Routledge and Kegan Paul, Londen 1971.

BENTHEM, R. — Van tuin naar landschap, Groen, 38-11 (1982), 530-532.

BERG, G. van den — Inleiding tot de planologie; voor ieder een plaats onder de zon? Samson, Alpen a.d. Rijn 1981.

BERG, M. van den c.s. — (projectgroep) Landschapsstructuurplan Z.O. Friesland, SBB rapport 1981-5, Utrecht 1981.

BERGMANN, K. — Agrarromantik und Grossstadfeindschaft, Marburg. Abh. zur Polit. Wissenschaft, 20, A. Hain, Meisenheim a. Glan 1970.

BERNDT, H. — Die Natur der Stadt, Verlag Neue Kritik, Frankfurt 1978.

BIELEMAN, J. c.s. — Uiterwaarden; vooronderzoek naar planningcriteria, Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw 'De Dorschkamp', Wageningen 1977.

BLEITRACH, D. — Metropolitaine regio en lokale hegemoniale apparaten; Over het vraagstuk van de lokale politiek. Zone 9 (1978), 19-39.

BLOTKAMP, C. — Mondriaan <-> architectuur, Wonen/TABK, 4 en 5 (1982), 12-52.

BLUME, F. — Erholung am Main, Garten und Landschaft, 92-5 (1982), 352-356.

BOCK, M. — Anfänge einer neuen Architektur; Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im angehenden 19. Jahrhundert, Cahiers v. Ned. Doc. centrum v.d. Bouwkunst, 3, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1983.

BOEKHORST- van MAREN, E. te en L. van NIEUWENHUIJZE — Advies landschapsbouw t.b.v. de ruilverkaveling Brummen-Voorst. SBB rapport 1978-6, Utrecht 1978.

BOEKHORST- van MAREN, E. te — Het landschap van de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering, SBB rapport 1980-6, Utrecht 1980.

BOEKHORST- van MAREN, E. te c.s. (Werkgroep erfbeplanting), Erfbeplanting, SBB rapport 1983-16, Utrecht 1983.

BOER, H. de c.s. Kunst en omgeving; beschouwingen en informatie over de inbreng van beeldende kunst in de omgeving. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1977.

BOER, H. de Landschapswaardering, Rapport ten behoeve van het landschapskarteringsonderzoek van het Rijksinstituut in de bos- en landschapsbouw 'De Dorschkamp' te Wageningen, Dorschkamp rapport 209, Wageningen 1979.

BOER, H. de, R. PETERS en A. van SWAAY (red.) De overgangszône tussen stad en landelijk gebied, Onderzoek naar inrichtingsmogelijkheden ten behoeve van het woonmilieu in het algemeen en de recreatie in het bijzonder. Dorschkamp rapport 298, Wageningen 1982.

BOER, H. de en H. van DIJK Het park van de 21ste eeuw; de prijsvraaginzendingen voor La Villette, Wonen/TABK, 12 (1983), 8-29.

BOER, N. de Vormgeving van nieuwe dorpen, Sted. en Volkshuisvesting, 44-4 (1963), 84-87.

BOER, W. 60 jaar ontwerpen in de stedelijke sfeer, Groen, 38-11 (1982), 549-569.

BOERWINKEL, H. c.s. Rapport over de parken Sonsbeek, Zijpendaal en Gulden Bodem in Arnhem; Psychologisch en sociologisch onderzoek naar gebruik, beleving en waardering, Vakgroep Psychologie, LH-Wageningen 1982.

BOEZEMAN, A. en W. VOS Het gebruik van kennis over landschapsecologische relaties in de ruimtelijke planning, Dorschkamp rapport 318, Wageningen 1982.

BOLAN, R. The practioner as theorist; the phenomenology of the professional episode, APA Journal, 46-3 (1980), 261-274.

BOLLEREY, F. Architekturkonzeption der utopischen Sozialisten, Alternative Planung und Architektur für den gesellschaftlichen Prozess, H. Moos Verlag, München 1977.

Bond van Nederlandse Tuin- en landschapsarchitecten (BNT) Landschap als leefruimte. (circulaire).

BOM, F. van der Het verkavelingsplan voor den Noordoostelijke polder, Nota Bureau Noord Oost Polder v.d. Dienst der Zuiderzeewerken, Alkmaar 1937.

BOS, A. c.s. (Studiegroep), De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedebouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap, Voorhoeve, Rotterdam 1946.

BOSCH, J. en G. WESTERHOF Het mes in het beeld, (scriptie) Vakgroep Tuin- en Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen 1980.

BOSMA, K. en G. ANDELA Het landschap van de IJsselmeerpolders, in: BOSMA, K. c.s. Het Nieuwe Bouwen; Amsterdam 1920-1960) (tent. cat.) D.U.P. Delft 1983.

BOUDON, P. L'espace archtectural, essai d'épistemologie, Dunod, Parijs 1972.

BROWN, J. Gardens of a golden afternoon; The story of a partnership: Edwin Lutyens and Gertrude Jekyll, Lane Penguin, London 1982.

BROADBENT, G. A plain man's guide to the theory of signs in architecture, Architectural Design, 47- 7 en 8 (1977), 474-482.

BRUNT, L. Stedeling op het platteland; een anthropologisch onderzoek naar de verhoudingen tussen autochtonen en nieuwkomers in Stroomkerken, (proefschrift), Boom, Meppel 1974.

BUIT, J. Doelstellingen en ruimtelijke voorstellen; planologische beschouwing over een 'ongemakkelijke' relatie, v. Gorcum, Assen 1978.

BUIT, J. Achtergronden en gevolgen van onderhandelings-gedomineerde ruimtelijke ordening; een algemene inleiding, in: VELDHUISEN, K., E. HACFOORT en H. TIMMERMANS (red.), Onderhandelen en ruimtelijke planning; Reflectie, verkenningen en ervaringen. Bohn, Scheltema en Holkema, Utrecht 1982, 51-79.

BURCKHARDT, L. (H.g.) Der Werkbund in Deutschland, Österreich und der Schweiz; Form ohne Ornament, DVA, Stuttgart 1978.

BURGGRAAFF, M. c.s. Milieukartering; methoden, toepassing en perspectief, Pudoc, Wageningen 1979.

Buro Maas Bebouwing en landschap; Een benaderingswijze van bebouwing en bebouwingspatronen: inspelen op het landschapskarakter uitgewerkt in enkele nationale landschapsparken. C.R.M., Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1979.

BURROUGH, P., A. BUITENHUIS en A. de VEER Het informatiesysteem landschapsbeeld, Pudoc, Wageningen 1981.

BURROUGH, P. en A. de VEER — Een informatiesysteem landschapsbeeld; Automatische produktie van landschapskaarten ten behoeve van de ruimtelijke planning, Planning 17 (1982), 2-15.

BIJHOUWER, J. — Het boerenerf, in: LIMPERG, K. c.s. Boerderijen, v. Holkema en Warendorf, Amsterdam 1938.

BIJHOUWER, J. — Nederlandsche boerenerven, Ahrend, Amsterdam 1943.

BIJHOUWER, J. — Punten landschappelijke verzorging N.O. Polder, Dir. v.d. Wieringermeer, Noordoostpolderwerken, (fotocopie van een discussiestuk voor een vergadering d.d. 7 september 1943 te Zwolle). Archief vakgroep Landschapsarchitectuur LH-Wageningen.

BIJHOUWER, J. — Het landschapsbeeld van de nieuwe polders, Forum 10 -1 en 2 (1955), 9-17.

CAMHIS, M. — Planning theory and philosophy, Tavistock, Londen 1979.

CAMMEN, H. van der — Methodisch geleide planvorming (1 en 2), Sted. en Volkshuisvesting, 63-7/8 en 9 (1982), 377-385 en 449-549.

CARTER, G., P. GOODE en K. LAURIE — Humphry Repton; Landscape gardener 1752-1818, (tent. cat.) Sainbury Centre for Visual Arts, Univ. of East Anglia, Norwich 1982.

CASTELLS, M. — The urban question; A marxist approach, (vert. v. La question urbaine, Maspero, Parijs 1972), E. Arnold, London 1977.

CASTELLS, M. — City, class and power, (vert. van div. artikelen) Macmillan, Londen 1978.

CASCIATO, M., F. PANZINI en S. POLANO — Architectuur en volkshuisvesting, Nederland 1870-1940, (vert. v. italiaanse tent. cat.) SUN, Nijmegen 1980.

CHING, F. — Architecture: form, space and order, v. Nostrand Reinhold, New York 1979.

CLEVERINGA, H. — Het nieuwe landschap....een uidaging, Plan, 14-1 (1983), 9-13.

Commissie interdepartementale taakverdeling en organisatie (commissie -van Veen) — Bestuursorganisatie bij de kabinetsformatie 1971, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1971.

CONSTANDSE, A. — Het dorp in de IJsselmeerpolders, Sociologische beschouwingen over de nieuwe plattelandscultuur en haar implicaties voor de planologie van de droog te leggen IJsselmeerpolders, (proefschrift), Tjeenk Willink, Zwolle 1960.

CONSTANDSE, A. New towns on the bottom of the sea, in: GOLANY, G. (ed.), International urban growth policies; New town contributions, John Wiley, New York 1978, 53-74.

CONSTANDSE, A. Planning en vormgeving, RIJP, Lelystad 1981.

CROWE, S. Garden design, Packard, Londen 1981.

DAL CO, F. (red.) 10 Immagini per Venezia (tent. cat.) Officina Ed., Venezia 1980.

DAVIDOFF, P. Advocacy and pluralism in planning, AIP Journal, 31-4 (1965) 331-338.

DEELSTRA, T. c.s. De straat, vorm van samenleven, (tent. cat.), v. Abbemuseum, Eindhoven 1972.

DEKKERS, G. Planned landscapes; 25 horizons, Landshoff, Bentveld 1977.

DESSING, N. Onderweg naar een wetenschappelijke methode voor ruimtelijke ordening (proefschrift), Pudoc, Wageningen 1979.

DICKENS, P. Marxism and architectural theory: a critique of recent work, Environment and Planning B,6 (1979) 105-116.

Dienst der Zuiderzeewerken De verkaveling van Oostelijk-Flevoland, nota 240, zp 1954.

Dienst der Zuiderzeewerken Nadere uitwerking van het verkavelingsplan voor Oostelijk Flevoland, nota 264, 's Gravenhage 1959.

Dienst der Zuiderzeewerken Een structuurplan voor de Zuidelijke IJsselmeerpolders, Staatsdrukkerij, 's Gravenhage 1961.

DOBBEN, W. van en R. LOWE-McCONNELL (eds.) Unifying concepts in ecology, Report of the plenary sessions of the First international congress of ecology, The Netherlands, sept. 8-14, 1974. Junk, 's Gravenhage 1975.

DOESBURG, T. van Grundbegriffe der neuen gestaltenden Kunst, Bauhausbücher 6, 1925.

DIJKSTRA, H., M. van der HAAR en C. VOLKER c.s. Schouwen-Duiveland, Verkenning van maatschappelijke achtergronden van landschapsveranderingen, Dorschkamprapport 187, Wageningen 1979.

DIJKSTRA, H. Milieu-effectrapportage; technieken voor de voorspelling van effecten op het landschap (concept), De Dorschkamp, Wageningen 1982.

EBBINK, H., P. de RUITER en E. VERMEULEN Kunst-natuurlijk; Ruimtelijke projecten in Flevoland, (tent. cat.) Ned. Kunststichting, Amsterdam 1982.

EEKELS, J. en N. ROOZENBURG — Ontwerpmethodologie, (col. dic.) Ind. Vormgeving, Vakgroep Bedrijfskunde, TH Delft 1981.

EEKELS, J. — Bedrijfskundig ontwerpen, Structuuranalyse van het handelen, Intermediair, 18-23 (1982), 37-41.

EERHART, B. — Wat heet mooi? Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1980.

EESTEREN, C. van — De conceptie van onze hedendaagse nederzettingen en cultuurlandschappen, hun verschijningsvormen en uitdrukking, (Intree rede) v. Saane, Amsterdam 1948.

EESTEREN, C. van — Nagele, a new agricultural village, in: TYRWHITT, J., J. SERT en E. ROGERS (eds.), The heart of the city; towards a humanisation of urban life, CIAM 8, Londen 1952, 109 e.v.

ENGELSDORP GASTELAARS, R. van — Niet elke stadsbewoner is een stedeling, Een typologische studie naar het ruimtegebruik van bewoners van Amsterdam (proefschrift), Soc. Geogr. Instituut U.v.A., Amsterdam 1980.

ERICHSEN-FIRLE, U. — Geometrische Kompositionsprinzipien in den Theorien der Gartenkunst des 16. bis 18. Jahrhunderts, (proefschrift), Keulen 1971.

FANELLI, G. — Moderne architectuur in Nederland, 1900-1940, (vert. v. Architectura Moderna in Olanda, Florence 1968). Cahiers v. Ned. Doc. centrum v.d. Bouwkunst, 2, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1978.

FALUDI, A. en P. de RUIJTER (red.) — Planning als besluitvorming. Een bundel opstellen over het planningtheoretische werk gedurende de periode 1974-1977 aan de TH Delft, afd. Bouwkunde, Samson, Alphen a.d. Rijn 1978.

FALUDI, A. — Planologie en wetenschapsbeoefening (rede bij ambtsaanvaarding), Rooilijn, 11-(extra nummer) (1978).

FALUDI, A. — Drie planningbenaderingen, Platform 1, (1982), 13-60.

FORRESTER, J. — Critical theory and planning practice, APA Journal 46-3 (1980), 275-286.

FRAMPTON, K. — Modern Architecture: a critical history, Thames and Hudson London 1980.

FRIEDMAN, M. (red.) — De Stijl: 1917-1931, (tent. cat.) Meulenhoff-Landshoff, Amsterdam 1982.

FRIEDMANN, A., C. ZIMRING en E. ZUBE — Environmental Design Evaluation, Plenum, New York 1978.

FRIEDMANN, J. en C. WEAVER — Territory and function, The evolution of Regional planning. E. Arnold, London 1979.

GEENEN, G. en G. ROELEVELD — Leonard A. Springer, tuinarchitect; Beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk (scriptie), Recente ontwikkelingen in de tuin- en landschapsarchitectuur, 1, Vakgroep Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen 1982.

GEERTSEMA, R. — Mien Ruys; beschrijving en documentatie van haar beroepspraktijk, (scriptie), Recente ontwikkelingen in de tuin- en landschapsarchitectuur, 2, Vakgroep Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen 1982.

GESSEL, M. van, T. van der ZANDEN en P. van der KNAAP (projectgroep) — Herstelplan park 'Groeneveld', Toelichting bij het plan, uitvoering, fasering en beheer (2 dln.) Vakgroep Bosteelt en vakgroep Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen 1978.

GEURTSEN, R. en L. BOS — Kopenhagen, dubbelstad; een bewerkte reisindruk, Wonen/TABK 10, 11 en 12 (1981)

GIBSON, J. — The ecological approach to visual perception. Houghton Mifflin, Boston 1979.

GIEDION, S. — Ruimte, tijd en bouwkunst, (vert. v. Space, time and architecture, Cambridge Mass. 1941)(met een voorwoord van C. van Eesteren), Wereldbibliotheek Amsterdam 1954.

GLASBERGEN, P. en J. SIMONIS — Ruimtelijk beleid in de verzorgingsstaat, Onderzoek naar en beschouwing over de (on)mogelijkheid van een nationaal ruimtelijk beleid in Nederland. Kobra, Amsterdam 1979.

GOUDAPPEL, H. — 50 jaar 'Planologie': Een halve eeuw spanning tussen inhoud en vorm, Sted. en Volkshuisvesting, 61-1 (1980) 45-60.

GRAAF, J., A. HABETS en W. NIJENHUIS — Meten en regelen aan de stad, SUN Nijmegen 1981.

GRAAFLAND, A en H. TILMAN (red.) — Ontwerp en theorie, Vakgroep Planologie en stedebouwkunde TH-Delft 1981.

GRANPRÉ MOLIÈRE, J. — Het landschap in de Noordoostpolder, in: Div. auteurs, Langs gewonnen velden, facetten van Smedings werk, Veenman, Wageningen 1954, 233-237. Ook in: Forum 10-1 en 2 (1955), 7-8.

GRASSI, G. — Rurale architectuur, Plan, 12-5 (1981), 30-32.

GROOT, I. de — Landschappen; etsen van Nederlandse meesters uit de zeventiende eeuw, Rijksprentenkabinet, G. Schwartz, Maarsen 1979.

GROOT, W. de en H. UDO DE HAES — Milieukunde: contouren van een nieuwe wetenschap, Intermediair, 17-38 (1981), 23-35.

GRÜNFELD, F., (red.) — Gebouwde omgeving; neerslag van onze samenleving, Samson, Alphen a.d. Rijn 1979.

HAAN, H. de en J. HAAGSMA (red.) — Wie is er bang voor nieuwbouw...? Intermediairbibliotheek, Amsterdam 1981. (Boekuitgave van de serie 'De gebouwde omgeving' uit Intermediair, 15 (1979)).

HABERMAS, J. — Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1976.

HABERMAS, J. — Interpretatieve sociale wetenschap versus radicale hermeneutiek, Kennis en methode, 5-1 (1981), 4-23.

HABERMAS, J., — Moderne und postmoderne Architektur, in: FISCHER, W. (H.g.) Die andere Tradition; Architektur in München von 1800 bis heute (tent.cat.) München 1981, ook in: Arch+ 61 (1982), 54-59.

HABERMAS, J. — Theorie des kommunikativen Handels (2 bnd), Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1981.

HABRAKEN, N. — De dragers en de mensen; Het einde van de massawoningbouw, Scheltema en Holkema, Haarlem 1961.

HADJINICOLAOU, N. — Kunstgeschiedenis en ideologie, (vert. v. L'art et lutte des classes, Parijs 1973), SUN Nijmegen 1977.

HAJEMA, R. — Enkele ervaringen met de toepassing van fysisch-geografische gegevens gedurende de laatste 10 jaren. Geogr. Tijdschrift 12-3 (1978), 258-271.

HAMILTON HAZLEHURST, F. — Gardens of illusion, The Genius of André le Nostre, v.d. Bilt, University Press, Nashville, Tenn. 1980.

HAMPICKE, U. — Wie ist eine umweltgerechte Landwirtschaftsreform möglich? Landschaft + Stadt, 11-2 (1979), 68-80.

HANISCH, J. — Projekt 'Landschaftsplanung im Raum Unterelbe', Sich wandelnde Ansprüche an Inhalte und Methoden ökologischer Planung, Garten und Landschaft, 89-5 (1979), 347-352.

HEELING, J. en R. ACKERSTAFF — Beelden voor het landschap, dragers voor het denken. Wonen/TABK, 20 (1982), 8-21.

HEELING, J., R. ACKERSTAFF en H. BEKKERING — Over vormconcepten; ontwerpen voor Dokkum, Appingedam en Stadskanaal, Sted. en Volkshuisvesting, 63-10 (1982), 514-521.

HEMMENS, G. — New directions in planning theory, APA Journal, 46-3 (1980), 259-260.

HENDRIKS, A. Naoorlogs bouwbeleid, Intermediair, 18-17 (1982), 37-41.

HENNEBO, D. Entwicklung des Stadtgrüns von der Antike bis in die Zeit des Absolutismus. Geschichte des Stadtgrüns, Bnd. 1, Patzer, Hannover 1979.

HENNEBO, D. en E. SCHMIDT Entwicklung des Stadtgrüns in England, Geschichte des Stadtgrüns, Bnd. 3, Patzer, Hannover 1979.

HEUVELHOF, E. ten Naar een empirische beleidstheorie; gemeentelijke beleidsvorming inzake nieuwe buurt/wijkwinkelcentra, (proefschrift) U.v.A, Amsterdam 1982.

HEYTZE, H. c.s. Natuurgerichte recreatie in het Oostvaardersplassengebied. Stichting Recreatie, Den Haag 1983.

HILPERT, T. Die funktionelle Stadt, Le Corbusiers Stadtvision; Bedingungen, Motive, Hintergrunde, Vieweg, Braunschweig 1978.

HIRSCH, K. en J. WENZEL Landschaftsplanung als Beitrag zur Erholung und Entwicklung der natürlichen Lebensgrundlagen, Anmerkungen zur Stellungnahme des Beirats für Naturschutz und Landschaftspflege. Landschaft + Stadt, 10-4 (1978), 180-192.

HIRSCHFELD, C. Theorie der Gartenkunst, Leipzig 1785.

HOFSTEE, E. De selectie van kolonisten en de ontwikkeling van de plattelandscultuur in de IJsselmeerpolders, in: Div. auteurs, Langs gewonnen velden, facetten van Smedings werk, Veenman, Wageningen 1954, 268-297.

HOFSTEE, E. Macht en machtsuitdrukking in onze cultuur en hun betekenis voor de landschapsvorming, in: DRUNEN, A. van, c.s. (red.), Economie en landbouw; Opstellen bij het afscheid van Prof.dr. T. Thurlings als hoogleraar aan de Landbouwhogeschool, Vuga, 's Gravenhage 1983, 213-234.

HOOGENBERK, E. Het idee van de Hollandse stad; stedebouw in Nederland, 1900-1930 met de internationale voorgeschiedenis (proefschrift), D.U.P., Delft 1980.

HOOGSTAD, J. De noodzaak van 'n architectuurtheorie, 1-5, Plan 11-12 (1980), 21-49.

HOPPER, F. The Dutch Régence Garden, Garden history, 9-2 (1981), 118-135.

HOPPER, F. The Dutch Classical Garden and André Mollet, Journal of Garden History, 2-1 (1982), 25-40.

HOSTE, P. en W. KUIPERS — Hugo Claus en het verdriet van België, De Volkskrant, 4-3-1983, 13.

HUBERS, W. en H. MEINDERSMA — Variatie en eentonigheid, Forum, 26 -4 en 5 (1978).

HUDIG, D., T. van LOHUIZEN, H. SUYVER en P. VERHAGEN — Het toekomstige landschap der Zuiderzee-polders, Scheltema en Holkema, Amsterdam 1929.

HUNT, J. en P. WILLIS — The Genius of the place; Englisch landscape Garden, 1620-1820, Elek, Londen 1975.

JACOBS, R. — Het typerende van Rossi: het type, Plan, 12-10 (1981),17-28.

JELLICOE, G. — Studies in landscape design, Oxford University Press, Londen 1960.

JELLICOE, G. en S. JELLICOE — The landscape of man, Shaping the environment from prehistory to the present day, Thames and Hudson, Londen 1975.

JENCKS, C. — Modern movement in architecture, Penguin, Harmondsworth 1973.

JENCKS, C. — The language of Post-Modern architecture, Academy Ed. Londen 1977.

JOL, G. — Prijsvraag Houtrak; ondanks het controversiële onderwerp toch een succes voor vakvereniging en recreatieschap, Groen 38-2 (1982), 82-86.

JONG, E. de — De lusthof Zijdebalen, in: Zijdebalen, lusthof aan de Vecht; tuin- en tekenkunst uit het begin van de 18e eeuw. (tent. cat.) Centraal Museum, Utrecht 1981, 2-9.

JONG, E. de — Virgilian Paradise; a Dutch Garden near Moscow in the early 18th century, Journal of Garden History, 1-4 (1981), 193-304.

JONGE, N. de — De ontwikkeling der landschapsarchitectuur in Nederland, Land en Water, 4-1 (1960), 15-24.

JONGE, N. de — Landschap, luister der cultuur, (Openbare les), LH-Wageningen 1978.

JONGMAN, R. en T. van de NES (red.) — Beken op de Veluwe; Onderzoek naar mogelijkheden voor herstel en behoud; Eindrapport van de werkgroep Sprengen en Beken van de Begeleidingscommissie Proefgebied Nationaal Landschap Veluwe, Prov. Gelderland, Arnhem 1982.

KAPLAN, M. — Advocacy and the urban poor, AIP Journal, 35-2 (1969), 96-101.

KEGEL, R., F. SCHOKKENBROEK en C. STEENBERGEN (red.) — Parc de la Villette, concours international parc de la villette-paris-1982; Overzicht nederlandse inzendingen, (tent. cat.), Vakgroep Landschapskunde en ecologie, TH-Delft 1983.

KERKSTRA, K. en G. BIEREMA — Landschapsvormgeving van de Oosterscheldekering en de werklocaties langs de kusten van Schouwen en Noord Beveland, Stilo, Wageningen 1983.

KLAUSCH, H. — Beitrage Alfred Lichtwarks zu einer neuen Gartenkunst in seiner Zeit, Hamburg 1971.

KLEEFMANN, F. — Schets voor een planologische stellingname, Werkbijeenkomst planologie 12 jan. 1979, Vakgroep Planologie, LH-Wageningen 1978.

KLEEFMANN, F., c.s. — Meenhoven, geen landinrichtingsrecept maar richtingzoeken; Een case-study in de ruilverkaveling Koudum, Vakgroep Planologie, LH-Wageningen 1981.

KLOES, L. van der en M. MORZER BRUYNS, c.s. — Ecologie gericht op bestemming en inrichting van het landelijk gebied, (PAO-nummer), Landbouwkundig tijdschrift, 89-10a (1977).

KLOES, L. van der en W. van MOURIK, c.s. — Ruimtelijk beleid ten aanzien van de landelijke gebieden, (PAO-nummer), Landbouwkundig tijdschrift, 92-4a (1980).

KLOES, L. van der en F. HELLINGA, c.s. — Inrichting van het landelijk gebied (PAO-nummer), Landbouwkundig tijdschrift, 95-5a (1982).

KNOEPFLMACHER, U. en G. TENNYSON, (eds.) — Nature and the Victorian Imagination, University of California Press, Berkely 1977.

KONINGSVELD, H. — Wetenschap: van bevrijding naar overheersing, Wetenschap en Samenleving 6 (1978), 41-48.

KOOLHAAS, R. — Delirious New York; A retroactive manifesto for Manhattan, Thames and Hudson, Londen 1978.

KOOY, G. van der — Windmolens in het landschap; Horizonvervuiling of aanwinst? Intermediair, 18-20 (1982),23-33.

KORTHALS, H. en H. KUNNEMAN — Arbeid en interactie, Coutinho, Muiderberg 1979.

KREUKELS, A. — Planning en planningsproces; Een verkenning van sociaal-wetenschappelijke theorievorming op basis van ruimtelijke planning (proefschrift), Vuga, 's Gravenhage 1980.

KRIER, R. — Stadtraum, in Theorie und Praxis, an Beispielen der Innenstadt Stuttgarts. Krämer Verlag, Stuttgart 1975.

KUHN, T. — The structure of scientific revolutions, University of Chicago Press, Chicago 1970.

KUHNERT, N. en S. REISS-SCHMIDT — Entwerfen mit Invarianzen und Vorstellungsbildern; Thesen zur rationalen Architektur, Arch+ 37 (1978) 28-38.

KUHNERT, N. en P. NEITZKE — Befriedete Tradition, Bauwelt, 72-19 en 20 (1982), 764-767.

KUNNEMAN, H. — Kognitieve en normatieve rationaliteit, Kennis en methode, 3-1 (1979), 173-198.

KUNNEMAN, H. — Authenticiteit en communicatieve symmetrie, Kennis en methode, 6-4 (1982), 332-349.

KUNNEMAN, H., H. van LUIJK en G. de VRIES (red.) — Systeem en leefwereld; Habermas' kritische maatschappijtheorie, Kennis en methode, 7-4 (1983).

KUYPER, W. — Dutch classicist Architecture; A survey of Dutch architecture, gardens and Anglo-Dutch architectural relations from 1625 to 1700, DUP, Delft 1980.

KWEE, S., J. LAMBOOY, J. BUIT en M. de SMIDT — Nederland op weg naar een post-industriële samenleving? v. Gorcum, Assen 1979.

LAAN, H. van der — Het menselijk verblijf: grootte, vorm, ruimte, Plan 8-4 (1977), 41-46.

LAURIE; J. (ed.) — Nature in cities; The natural environment in the design and development of urban green space, J. Wiley, Chinchester 1979.

LAWSON, B. — How designers think, The Arch. Press, Londen 1980.

LEEUWEN, C. van — Natuurtechniek; ecologie en natuurtechniek (5 dln.), KNHM Tijdschrift, 92-1 t/m 5 (1981), 61-306.

LEEUWEN, R. van, c.s. — Landschapsbouwkundig onderzoek voor het R.W.Z.-oliewinningsproject te Schoonebeek, Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw 'De Dorchkamp', Wageningen 1977.

LEFEBVRE, H. — La révolution urbaine, Gallimard, Parijs 1970.

LEFEBVRE, H. — La production de l'espace, Anthropos, Parijs 1974.

LISSITZKY, E. — Russia; An architecture for world revolution (vert. uit duitse uitgave, 1930), Lund Humphries, Londen 1970.

LOGHEM, J. van — Bouwen-Holland; Een documentatie van hoogtepunten van de moderne architectuur in Nederland van 1900 tot 1932 (org. 1932). Herdruk met een inleiding van U. BARBIERI, Architectuur en plan, 5-26, SUN, Nijmegen 1980.

LOUWERSE, D. — De landschapsstijl; Ontwikkeling van een nieuw natuurbegrip en een nieuwe vormentaal in de 18e eeuwse tuinkunst, Vakgroep Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen 1979.

LOUWERSE, D. — Wim Boer; beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk (scriptie), Recente ontwikkelingen in de tuin- en landschapsarchitectuur, 3, Vakgroep Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen 1982.

LYNCH, K. — The image of the city, MIT, Cambridge Mass. 1960.

LYNCH, K. — Site planning, MIT, Cambridge Mass. 1971.

LYNCH, K. — Managing the sense of the region, MIT, Cambridge Mass. 1976.

LYNCH, K. — What makes a good city? General theory of good city form; a new try at an old subject, Holt lezing, TH-Eindhoven 1980.

LYNCH, K. — A theory of a good city form, MIT, Cambridge Mass. 1981.

MARTENS, M. — Geluid en groen, (proefschrift), v. Mameren, Nijmegen 1980.

MARTIN, L. en L. MARCH (eds.) — Urban space and structure, Cambridge University Press, Londen 1972.

MARX, R. — Garten und ökologie, Garten und Landschaft, 89-8 (1979), 584-595.

MASSEY, D. — In what sense a regional problem? Regional studies, 13 (1979), 233-243.

MAZZIOTTI, D. — The underlying assumptions of advocacy planning: Pluralism and reform, AIP Journal 40-1 (1974), 38-47.

McHARG, I. — Design with nature, Nat. Hist. Press, New York 1971.

MEEUS, J. — Van mode naar methode; bouwstenen voor een ontwerptheorie, (scriptie) Planologie en Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen 1977.

MEIJER, J. — Populieren langs wegen en kanalen in het Nederlandse landschap. Populier, 20-2 (1983) 36-43.

MEIJER, H., R. KOUPRIE en J. SIKKENS — De beheerste stad, Ontstaan en intenties van een sociaal-democratische stadspolitiek: een kritiek, Futile, Rotterdam 1980.

MERTENS, J. en H. KONINGSVELD — Technocratie, Wending, sept. (1981), 500-511.

MEUWISSEN, J. Handboek en stad; ontwerptekeningen van Giorgo Grassi in Maastricht, Plan, 12-5 (1981), 33-47.

MILCHERT, J. Notizen zur Misere der stadtischen Grünplanung, Garten und Landschaft, 89-5 (1979), 360-366.

MOOS, S. von Le Corbusier, elements of a synthesis, (vert. v. Le Corbusier, Elementen von einer Synthese, 1968) MIT, Londen, 1982.

MOURIK, W. van Planologie van bovenaf en van onderop, (afscheidsrede), LH-Wageningen 1979.

MÜLLER, M. Die Verdrängung des Ornaments; Zum Verhältnis von Architektur und Lebenspraxis, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1977.

MEYER, G. Lehrbuch der schönen Gartenkunst, Berlijn 1860.

NASCHOLD, F. Alternatieve Raumpolitik; Ein Beitrag zur Verbesserung der Arbeits- und Lebensverhältnisse, Athenäum, Kronberg 1978.

NAWIJN, K. en H. KUIPER De eerste fase van Almere-Stad, R.IJ.P. rapport, Lelystad 1976.

NOHL, W. Freiraumarchitektur und Emanzipation, Theoretische Überlegungen und empirische Studien zur Bedürftigkeit der Freiraumbenutzer als Grundlage einer emanzipatorisch orientierten Freiraumarchitektur (proefschrift), Lang, Frankfurt a. M. 1980.

NORBERG-SCHULTZ, C. Existance, space and architecture, Praeger, New York 1971.

NORBERG-SCHULTZ, C. Meaning in western architecture, Studio Vista, Londen 1975.

NORBERG-SCHULTZ, C. Genius Loci; towards a phenomenonlogy of architecture, Academy, Londen 1980.

OLDENBURGER, C. De tuinarchitect Hugo Anne Cornelis Poortman (1858-1953), eerste voorzitter van de B.N.T. van 1922-1928, Groen, 38-11 (1982), 533-538.

OVERDIJKINK, G. en L. WILMES Beplantingsplan en uitvoering van de beplanting in de Noordoostpolder, Van zee tot land, 9, Tjeenk Willink, Zwolle 1953.

OUD, J. Hollandse architectuur, (vert. v. Hollandische Architektur, 1926), SUN, Nijmegen 1983.

PATRI, T., D. STRAETFIELD en T. INGMIRE Early warning system; The Santa Cruz Mountains regional pilot study, Dep. of Landscape Architecture, Coll. of Env. Design, University of California; Berkely 1970.

PADOVAN, R. Het paviljoen en de hof; Culturele en ruimtelijke problemen in de architectuur van 'De Stijl', Wonen/TABK, 15 en 16 (1982), 12-27.

PENARAI, P. Typologieën; een middel tot inzicht in de logica van ruimtelijke patronen (vert. v. gedeelten uit Les Cahiers de la recherche architecturale, 4 (1979), Wonen/ TABK, 2 (1981), 8-21.

PENNARTZ, P. Mensen en ruimte; een studie naar de sociale betekenis van de gebouwde omgeving (proefschrift), Vakgroep Wonen, LH-Wageningen 1979.

POHL, N. Zeven fundamenteel verschillende oplossingsrichtingen; een uitdagend resultaat van de prijsvraag 'Houtrak', Groen 38-2 (1982 91-96.

POHL, N. Niederlande: In der Landschaftsarchitektur Klarheit wiederentdeckt (1, 2 en 3), Garten und Landschaft, 93 -5, 6 en 7, (1983), 398 e.v.

POHL, W. Plädoyer für eine unbefriedete Tradition, Bauwelt, 72 -19 en 20 (1981), 768-769.

PRAK, N. Vorm en betekenis; theorie van de tekens en de media, DUP, Delft 1979.

QUENE, T. Grenzen aan beleidsvoering, Acta Politica, 17-1 (1982), 3-39.

RAPOPORT, A. Human aspects of urban form; Towards a man-environment approach to urban form and design, Pergamon, Oxford 1977.

ROWE, C. The mathematics of the Ideal Villa and other essays, MIT, Cambridge Mass. 1976.

ROWE, C. en F. KOETTER Collage city, MIT, Cambridge Mass. 1978.

REH, W. (red.) Hoe het ook anders kan; Een pleidooi voor beeldvorming bij de voorbereiding van het globaal bestemmingsplan, Serviceteam voor woning en woonmilieu, Prov. Z. Holland, Den Haag 1980.

REGT, A. de en W. STOFFEL Het landschapsstructuurplan Z.O. Friesland, Groen 38-10 (1982), 493-500.

Rijks Instituut voor Natuurbeheer Levensgemeenschappen, Pudoc, Wageningen 1979.

Rijksdienst voor de IJsselmeer Polders (R.IJ.P.) Ontwerp Almere-stad, Flevobericht 126, Lelystad 1977.

Rijksdienst voor de IJsselmeer Polders (R.IJ.P.) Oostelijk van de Knardijk; de inrichting en ontwikkeling van Oostelijk Flevoland in de jaren 1957-1980, RIJP, Min. v. Verkeer en Waterstaat, Lelystad 1982.

RUYS, M. — Lezing voor Volkshuisvesting en Stedebouw, Den Bosch (1952), in: GEERTSMA, R., Mien Ruys: Beschrijving en documentatie van haar beroepspraktijk, Wageningen 1982, 244-253.

RUYS, M. en R. ZANDVOORT — Van vensterbank tot landschap, Moussault, Bussum 1981.

RUYTER, P. de — Van uitbreidingsplan over streekplan naar nationaal plan; stedebouw in het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 1920-1945. Sted. en Volkshuisvesting, 61-1 (1980) 12-29.

SALET, W. — Planningtheorie in perspectief, Studierapport R.P.D. 16, Min. v. Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Den Haag, 1979.

SANDERS, A. — Perception and the environment, Urban ecology 4-2 (1979), 95-177.

SCHUMACHER, F. — Ein Volkspark; dargestellt am Hamburger Stadtpark, Callwey, München 1928.

SIEVERTS, T. — 'Natur in der Stadt' - aber wie?; Ideenwettbewerb Nidda-Aue in Frankfurt am Main, Garten und Landschaft, 92-5 (1982), 341-346.

SMITH, D. (red.) — Landscape towards 2000, Conservation or desolation, Landscape Inst., N. Caple, Leicester 1979.

SPIEKERMAN-van WEZELENBURG, S. en S. van der GAAG (red.) — Raderwerk: 10 jaar Projectraad Bouwkunde Technische Hogeschool Delft, DUP, Delft 1981.

STEHOUWER, J. — Een kunsthistorische benadering van Landschapskunde en ecologie, Vakgroep Landschapskunde en ecologie, afd. Bouwkunde, TH-Delft 1977.

STEHOUWER, J. — 'Wel-gelegen' in het landschap; De achttiendeeeuwse buitenplaats en zijn omgeving, Groen, 35-3 (1979), 81-85.

Studiegroep Voltheede Lutte — De landinrichting van het gebied Voltheede Lutte; verkenning, analyse en modellen, Wageningen 1971.

STUVEL, H. — Bouwen op nieuwe bodem, v. Gorcum, Assen 1967.

SUTCLIFFE, A. — Towards the planned city; Germany, Britain, the United States and France, 1780-1914, B. Blackwell, Oxford 1981.

TAFURI, M. — Ontwerp en utopie; Architectuur en ontwikkeling van het kapitalisme, (vert. v. Progretto e Utopia, Romen 1973) SUN, Nijmegen 1978.

TAFURI, M., en F. DAL CO. Architektur der Gegenwart, (vert. v. italiaanse uitgave, Mailand 1976), Belser Verlag, Stuttgart 1977.

TAKES, C. Bevolkingscentra in het oude en nieuwe land; Een onderzoek naar verspreiding en functie van een aantal nederzettingen in enkele Nederlandse gebieden, ten einde inzicht te verkrijgen in de behoefte aan bevolkingscentra in de toekomstige IJsselmeerpolders. (proefschrift) Samson, Alphen a.d. Rijn 1948.

TAVERNE, E. In 't land van belofte: in de nieue stadt; Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680, (proefschrift) Schwarz, Maarsen 1978.

TOMASEK, W. Die Stadt als Ökosystem: Überlegungen zum Vorentwurf Landschaftsplan Köln, Landschaft + Stadt, 11-2 (1979) 51-60.

TSCHUMI, B. The Manhattan Transcripts, Academy Ed., Londen 1981.

TUAN, YI-FU Landscapes of fear, Basil Blackwell, Oxford 1980.

TUNNARD, C. A world with a view, An inquiry into the nature of scenic values, Yale University Press, New Haven 1978.

TURPIJN, W. en H. VEENEMA Bewonersparticipatie; Over het aandeel van bewoners in de totstandkoming en instandhouding van woning en omgeving, v. Loghum Slaterus, Deventer 1979.

TZONIS, A. Het architektonies denken; Ontwerp, rationalisering van de architectuur en maatschappelijke macht, (vert. v. Towards a non oppressive environment, 1972), SUN, Nijmegen 1982.

Vakgroep Landschapsarchitectuur Rapport over de parken Sonsbeek, Zijpendaal en Gulden Bodem in Arnhem; Beschrijving, waardering en mogelijke veranderingen, Vakgroep Landschapsarchitectuur LH, Wageningen 1979.

VALL, M. van der Sociaal beleidsonderzoek, een professioneel paradigma, Samson, Alpen a.d. Rijn 1980.

VEELEN, J. van Romantiek in de tuinkunst; de romantische beweging in Engeland in de 18e eeuw, de romantische tuinkunst in Nederland in de 18e en 19e eeuw, het Vondelpark 1850-1978, (scriptie) Vakgroep Landschapsarchitectuur en vakgroep Kunstgeschiedenis-LH, Wageningen 1978.

VEEN, H. ter De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied, (proefschrift) Groningen 1925.

VEER, A. de — De fysiognomie van het Veluwe-landschap: kartering en interpretatie, Geografisch Tijdschrift, 12-3 (1978), 236-244.

VEN, C. van de — Space in architecture; the evolution of a new idea in the theory and history of the modern movements, v. Gorcum, Assen 1978.

VEN, C. van de — Van beeld tot maat; Schaal in de optische waarneming (1 en 2), Intermediair, 16-17 en 18 (1980), 13-21 en 43-55.

VENTURI, R., D. BROWN en S. IZENOUR — Learning from Las Vegas: the forgotten symbolism of architectural form, MIT, Cambridge Mass. 1977.

Verkenningscommissie Onderzoek van belang voor het ruimtelijk beleid — Onderzoek en ruimtelijk beleid, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1977.

VERRIPS, J. — En boven de polder de hemel; Een anthropologische studie van een Nederlands dorp, 1850-1971, (proefschrift), Wolters-Noordhoff, Groningen 1978.

VINK, A. — Landschapsecologie en landgebruik, Bohn, Scheltema en Holkema, Utrecht 1980.

VROOM, M. — Syllabus KB-college landschapsarchitectuur (2 dln.), Vakgroep Landschapsarchitectuur, LH-Wageningen 1981.

WEEBER, C. — Geen architectuur zonder stedebouw, De gebouwde omgeving 11, Intermediair 15-42 (1979), 57-65. Ook in: HAAN, H. de en I. HAAGSMA, Wie is er bang nieuwbouw...? Intermediairbibliotheek, Amsterdam 1981, Gewijzigde versie: Formele objectiviteit in stedebouw en architectuur als onderdeel van rationele planning, Plan, 10-11 (1979).

WEERDENBURG, L. — Boeren, burgers en het cultuurlandschap, Houding en gedrag ten aanzien van het landschap in de Schermer, Vakgroep Sociologie en sociografie westerse gebieden, LH-Wageningen 1978.

WEISMAN, J. — Evaluating architectural legibility; Wayfinding in the built environment, Environment and Behaviour, 13-2(1981), 189-204.

WERBECK, M. en H. WÖBSE — Raumgestalt und Gestaltwertanalyse als Mittel zur Beurteilung optischer Wahrnehmungsqualität in der Landschaftsplanung, Landschaft + Stadt, 12-3 (1980) 128-140.

Werkgroep voor het landschap der Zuiderzeepolders — De opbouw van het landschap der Zuiderzeepolders, Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, z.j. (1943) z.p.

Werkgroep uit de vereniging 'de 8' — Een plan voor het dorp Nagele, Forum 6 en 7 (1952), 172-178.

Werkgroep 'Natuur en stedelijk leven' van de commissie Natuurbeschermingseducatie — Natuur in de stedelijke omgeving; een verkenning van de mogelijkheden tot samenleven van plant, dier en mens. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1982.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (W.R.R.) — Beleidsgerichte toekomstverkenning, 1; Een poging tot uitlokking, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1980.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (W.R.R.) — Een verruiming van perspectief, Eindrapport beleidsgerichte toekomstverkenning. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

WEZENAAR, J. — De rol van de sociale wetenschapper tussen gebruikers en ontwerpers van het landschap, Groen 38-2 (1982), 97-101.

WEZENAAR, J. — Uithuilen en opnieuw beginnen; Ideeënschets voor werkelijke betrokkenheid bij de recreatieplanning, Planning 19 (1983), 2-12.

WIEGAND, H. — Entwicklung des Stadtgrüns in Deutschland zwischen 1890 und 1925 am Beispiel der Arbeiten, Fritz Enckes, Geschichte des Stadtgrüns, Bnd. 2, Patzer, Hannover 1979.

WIEGERSMA, L. — De B.N.T.-V.T.L. prijsvraag 'Parkgebied Honselersdijk' 1978, Groen 35-1 en 2 (1979), 4-54.

WIGMANS, G. — De staat, de stad en het vraagstuk van de stedelijke planning, DUP, Delft 1982.

WIT, W. de — Auke Komter, architect, Monografieën van de Stichting Architectuur Museum, v. Gennep, Amsterdam 1978.

WÖBSE, H. — Landschaftsästhetik, Gedanken zu einem zu einseitig verwendeten Begriff, Landschaft + Stadt, 13-4 (1981), 152-160.

WIJERS, L. — Van Oosterpolder tot Oostelijk Flevoland, Sted. en Volkshuisvesting, 44-4 (1963), 67-72.

YATES, F. — De kunst van het herinneren, (vert. v. Architecture and the art of memory, A.A.Q. 12-4 (1981), 4-13) Wonen/TABK, 7 (1982), 10-15.

ZEEUW, P. de, B. EERHART en H. de BOER — Midden-Delfland; beeldvorming overgangsmilieus; een onderzoek naar de overgangsmilieus stad-land vanuit een visueel-ruimtelijke invalshoek, Landinrichtingsdienst, Den Haag 1981.

ZUBE, E., J. SELL en J. TAYLOR — Landscape perception; research, application and theory, Landscape Planning, 9, (1982), 1-33.

CURRICULUM VITAE

Als Johannes, Hubertus, Antonius Meeus mocht ik het levenslicht zien op 12 oktober 1949 te Zevenbergen. In het grensgebied tussen de klei en het zand, de Randstad en Brabant, groeide ik op. Na een drie-jarige HBS opleiding volgde ik een studie aan de Hogere Landbouw School te Dordrecht, welke in 1968 werd beeindigd. Deze opleiding had de ingang kunnen worden voor modern-wetenschappelijk beheer van het ouderlijk landbouwbedrijf. Dit werd het echter niet omdat ik voorlopig afscheid nam van de landbouw en in 1968 besloot om aan de Landbouwhogeschool de (stedelijke) richting Landschapsarchitectuur te gaan studeren. Het kandidaatsexamen volgde in 1973. In de ingenieursfase kwam de interesse voor de landbouw en het platteland weer terug. Zowel in projectgroepen als solistisch deed ik onderzoek naar het verband tussen landbouw en landschap, hetgeen in meerdere publikaties uitmondde.

Met een studie over de methodologie van het landschapsontwerp werd de studie in 1977 afgerond.

Het doctoraalexamen in de studierichting Landschapsarchitectuur, met in het vakkenpakket planologie, landschapsarchitectuur en wijsbegeerte, werd in juni 1977 afgelegd.

Direct na de studie werd me gevraagd te participeren in een projectgroep welke onderzoek zou gaan doen naar planningcriteria in de Gelderse Uiterwaarden. Hierdoor werkte ik een half jaar bij het Rijksinstituut voor Onderzoek in de bos-

en landschapsbouw 'De Dorschkamp' te Wageningen.
Vanaf oktober 1978 tot september 1983 werkte ik in deeltijd als onderzoeksassistent aan een project over theorievorming in de landschapsarchitectuur. Eerst bij de vakgroep Wijsbegeerte en daarna bij de vakgroep Landschapsarchitectuur van de Landbouwhogeschool.

Om naast dit onderzoek toch nog bij de praktijk betrokken te blijven deed ik onderzoek en ontwerpwerk voor belangengroepen van boeren. Daarnaast publiceerde ik over landbouw en landschap en deed mee aan ontwerpprijsvragen.

Tot nu toe zijn de volgende publikaties verschenen, al dan niet in interdisciplinair verband:

MEEUS, J.	Inventarisatie uiteraarden ten noorden van de ruilverkaveling Vijfheerenlanden. Noordeloos (CD Utrecht) 1974.
MEEUS, J. c.s. (Projectgroep Vijfheerenlanden)	Vijfheerenlanden, boeren-ruilverkavelingbeleid. (2 bnd), Landbouwhogeschool, Wageningen 1975.
MEEUS, J.	De landbouw binnen de westerse 'wereldstad', in DERKS, H. (red.) Milieu en maatschappij, bijdragen aan een sociaaleconomische milieukunde, Ambo, Baarn 1977 91-115.
MEEUS, J.	Van mode naar methode; bouwstenen voor een ontwerptheorie (scriptie), Planologie en landschapsarchitectuur, LH-Wageningen 1977.
BIELEMAN, J. c.s. (projectcoördinatie; W. VOS)	Uiterwaarden, vooronderzoek naar planningcriteria, Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw 'De Dorschkamp', Wageningen 1977.
Schrijvers collectief (B. BOUWENS c.s.)	Planning en platteland, Commentaren op de Nota Landelijke Gebieden, Zone, 7 (1977) 45-79.
MEEUS, J.	'Werkgroep Jonge Veehouders' uit de Eilandspolder: Een plan als strijdmiddel, Zone, 9 (1978) 105-114.

BUYS, P., K. v. HERWAARDEN en J. MEEUS (red.) IMGO-landbouw in Wageningen, Studium Generale paper, 41, Wageningen 1980.

DEKKER, J., J. MEEUS, R. SCHRÖDER, W. v.d. WEIJDEN Boeren en natuurbeschermers op weg (naar) nieuwe verhoudingen. Natuur + Milieu, 4 (1980) 3-11.

Projectgroep Landbouw-Natuur Natuurbegrippen en ideologie, Wetenschap en Samenleving, 1 (1981) 12-22.

BORST, T., en J. MEEUS Doelmatig ontwerpen en beheren, Groen 39-9 (1983) 298-300.

MEEUS, J. Modern, antimodern en postmodern ontwerpen, Plan 14-2 (1984) 22-28.

COLOFON

Tekeningen zonder beeldverwijzing:
(p. 91-94, 152-156, 249-255)
ir. L. van Moll

Typewerk:
R. Treffers en D. Neijenhuis
(afd. Tekstverwerking LH)

Fotografie:
H. van Aggelen

Lay-out:
G. Kleinrensink en j.m.

Omslag:
ir. L. van Moll en j.m.

Druk:
Ponsen en Looyen, Wageningen